Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

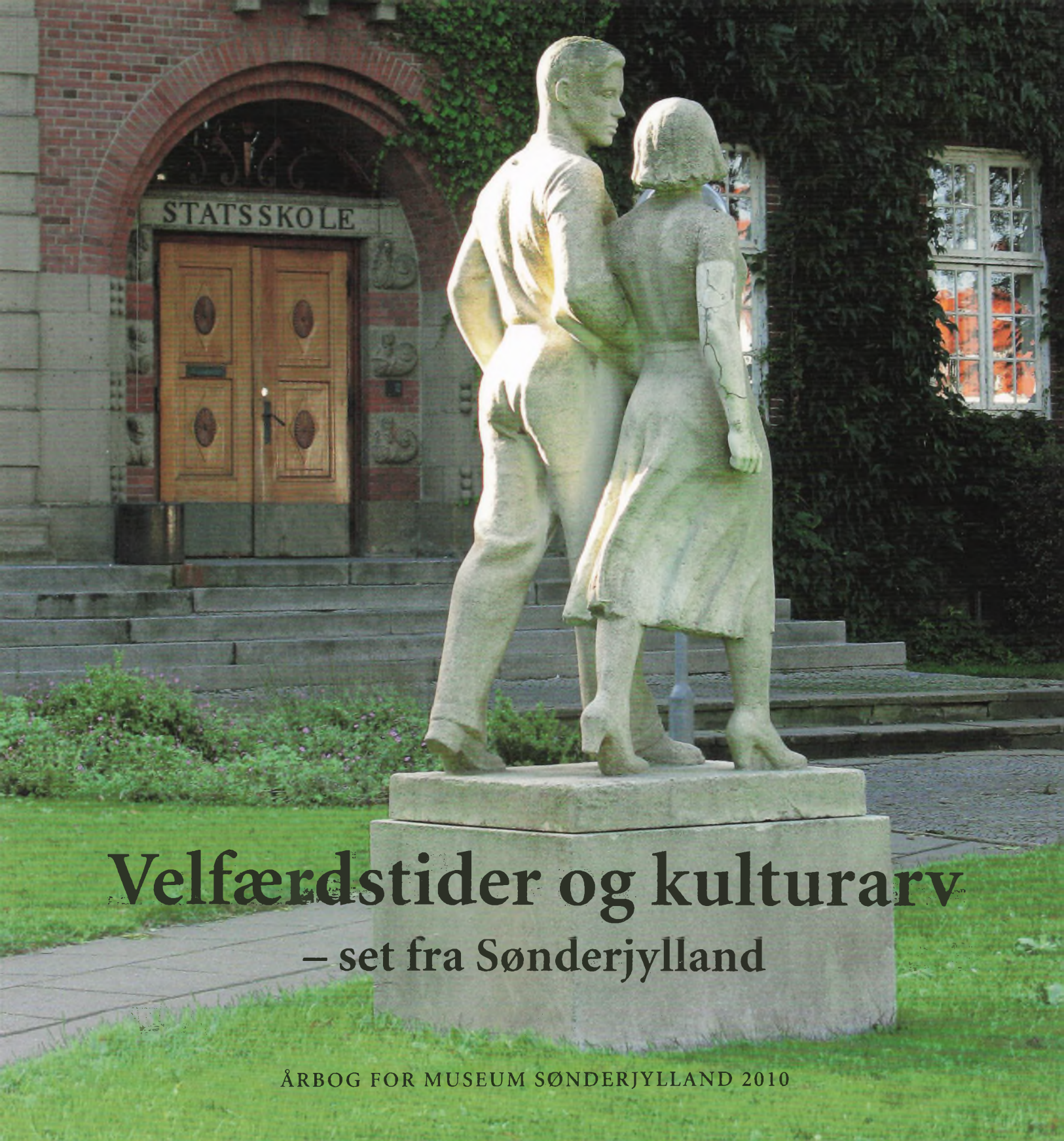

Velfærdstider og kulturarv

– set fra Sønderjylland

ÅRBOG FOR MUSEUM SØNDERJYLLAND 2010

Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland

ÅRBOG FOR MUSEUM SØNDERJYLLAND 2010

Redaktion: Kim Furdal, Inge Adriansen, Anne Blond, Peter Dragsbo og Anne Birgitte Sørensen

Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland

ÅRBOG FOR MUSEUM SØNDERJYLLAND 2010

Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland
Årbog for Museum Sønderjylland 2010
(tidligere Sønderjyske Museer)

© Forfatterne, fotograferne og museet
Udgivet af Museum Sønderjylland
Årbogens artikler er fagfællebedømt

Redaktion: Kim Furdal, Inge Adriansen, Anne Blond, Peter Dragsbo
og Anne Birgitte Sørensen
Grafisk design og produktion: F. Hendriksens Eftf. / P. J. Schmidt
Oplag: 1.800 eksemplarer

ISBN: 978-87-88376-28-9
ISSN: 0107-9336

Forsidebillede:
Poul Søndergaard: *Mand og Pige.* Skulpturgruppe foran Sønderborg Statsskole. 1945.
Foto: Hans Helmer Kristensen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot 2010.

Bagsidebillede:
Danfoss termostat. Foto Caspar Jørgensen 2007.

Indhold

FORORD 7

VELFÆRDSSAMFUNDET OG SØNDERJYLLAND 9
Af Peter Dragsbo

VELFÆRDSSTATEN FRA LIVSFORMSKONTRAKT TIL UNIVERSALISME:
PERIODER OG UDTRYKSFORMER 25
Af Thomas Højrup

VELFERDSSTAT OG KULTURELL MODERNISERING:
EIN SKANDINAVISCHER SONDERWEG? 47
Af Gunnar Skirbekk

PLANLAGT VELFÆRD – VELFÆRDSSAMFUNDETS KULTURARV
- NOGLE OVERVEJELSER 69
Af Caspar Jørgensen

FRA INDUSTRISAMFUND TIL VELFÆRDSSAMFUND
- OM GAVEGIVNING, LIV OG ÆRE 85
Af Torben A. Vestergaard

BYPLAN, BYGGERI OG ARKITEKTUR I SØNDERJYLLAND EFTER 1945
- EN OVERSIGT 103
Af Peter Dragsbo & Flemming Sørensen

MODERNISMENS MONUMENTSÆTNING 121
Af Inge Adriansen

VEJE TIL MODERNITETEN OG VELFÆRDSSAMFUNDET 137
Af Kim Furdal

OM FORFATTERNE 161

PUBLIKATIONER FRA MEDARBEJDERE OG AFDELINGER
I MUSEUM SØNDERJYLLAND 2009 163

UDSTILLINGER I MUSEUM SØNDERJYLLAND 2009 168

Forord

De fleste forbinder museer med gamle dage. Men museerne arbejder også med nutiden, for blandt mange andre opgaver skal museerne også indsamle og dokumentere de elementer i nutiden, som vil være vigtige for forståelsen af vores samtid i fremtiden. Det kan lyde lidt kryptisk, men når vi f.eks. om 100 år ønsker at belyse begyndelsen af det 21 århundrede, skal der være sket en indsamling af kildemateriale, som på repræsentativ vis kan belyse denne periode.

Årbog for Museum Sønderjylland 2010 handler i høj grad om vores samtid, eller i hvert fald den periode, som de fleste af os er en del af og kan huske. I 2009 meddelte Kulturarvsstyrelsen, at velfærdssamfundet ville blive et af de kommende satsningsområder, og allerede i 2008 havde samme styrelse taget fat på belysning af dette tema ved at lade 'Bygningskulturens dag' sætte fokus på velfærdssamfundets bygninger.

Velfærdssamfundets tidsperiode svarer stort set til årene efter 1945, og der er vel endnu ikke sat en slutdato på perioden. I hvert fald dukker begreberne velfærdsstat og velfærdssamfund fortsat næsten dagligt op i pressen, i de politiske debatter, og de fylder i det hele taget meget i vores hverdag. Rigtigt mange af os har kun prøvet at leve i velfærdssamfundet. Det er en integreret del af os, som vi ikke spekulerer så dybt over, med mindre grundelementerne i dette samfund trues i form af skolelukninger, plejehjemsforringelser eller – inden for museernes gebet – forringelser i udbuddet af kulturtilbud.

Selvom perioden 1945-2010 set med historiske briller er ganske kort, er der næppe tvivl om, at det er den periode i historien, som på kortest tid har vendt op og ned på flest begreber. Perioden har været præget af meget store reformer inden for alle områder familien, sundheden, arbejdsmarkedet, uddannelserne, det sociale system, kulturområdet mv. Samtidigt har dette halve århundrede forandret vore omgivelser meget markant. F.eks. er ca. 1/3 af alle vore boliger opført mellem 1960 og 1979! Tænk blot på alle parcelhuskvartererne. Men også de fleste af sports- og svømmehaller, kulturhuse, sygehuse, skoler, børnehaver og biblioteker er opført efter 1945. Hertil skal så lægges et vejnet, der er udbygget fra at kunne klare 40.000 biler i 1945 til godt 2,5 millioner biler i 2010. Og tænk på, hvor mange carporte, servicestationer og bilværksteder denne vækst har medført.

Sådan kan man blive ved med at udpege afgørende forandringer. Og det stopper jo ikke, for menneskesamfund er jo ikke statiske. Selv de mest lavteknologiske samfund udvikler sig, og det går meget stærkt. Velfærdssamfundets kulturarv bliver truet af den nutid, som den er et produkt af, og det er derfor

på tide, at der udarbejdes forskningsprojekter, bevaringsplaner og indsamlingsstrategier for denne periode. Alternativet er, at alle spor fra f.eks. 1970'erne om nogle år er fjernet.

I Museum Sønderjylland hilser vi Kulturarvstyrelsens satsning velkommen. Også i denne nyeste historie er Sønderjylland noget for sig selv, og landsdelen kan med en baggrund, der er forskellig fra det øvrige Danmark og en nærhed til en anden europæisk velfærdsstat, byde ind med vinkler og forhold, som er med til at fuldstændiggøre den nationale historie.

I februar 2010 indledte museet arbejdet med velfærdsstaten med et seminar med en række spændende indlæg på Sønderborg Slot. Det er disse indlæg, der er grundstammen i denne årbog. Arbejdet med Sønderjylland og velfærdssamfundet fortsætter i de kommende år. Både større og mindre projekter med relation hertil bliver formuleret i Museum Sønderjyllands kommende fire års arbejdsplan.
En del af arbejdet skal udføres i marken, og forhåbentlig bliver resultatet af satsningen, at vore efterkommere kan glæde sig over bevarede kulturarvshelheder fra velfærdssamfundet.

God fornøjelse med læsningen.

Orla Madsen, museumsdirektør

Velfærdssamfundet og Sønderjylland

Af Peter Dragsbo

Indledning

Årbogen for *Museum Sønderjylland* 2010 handler om velfærdsstaten og velfærdssamfundet med særligt fokus på Sønderjylland, det dansk-tyske grænseland. Det er ikke tilfældigt. For det første udmeldte Kulturarvsstyrelsen allerede i 2009 temaet som de danske museers næste store fælles satsningsområde efter industrikulturen og industrialismens kulturarv. For det andet står vi i Sønderjylland som i resten af landet midt i en forandringsproces, der berører en lang række fællesskaber, institutioner og kulturmiljøer fra det, vi almindeligvis regner for velfærdsstatens udfoldede storhedstid, perioden efter 1945. Dette stiller museerne over for helt nye udfordringer: Der skal indsamles fra et samfund, præget af masseproduktion og internationalt vareudbud, der skal tages stilling til en vanskelig kulturarv i form af f.eks. parcelhuse, industrialiseret boligbyggeri eller storsygehuse, og der skal foretages samtidsdokumentation og undersøgelser af et moderne samfund, der i kraft af sin altomfattende karakter endnu kan forekomme uoverskueligt.

For at stå rustet til temaet besluttede *Museum Sønderjyllands* historisk-etnologiske afdelinger i oktober 2009 at afholde et seminar på Sønderborg Slot, hvortil vi bl.a. inviterede to nordiske forskere, der på særlig reflekteret måde har forholdt sig til det moderne samfund, dels den norske filosof, professor emer, dr.phil. Gunnar Skirbekk, Bergen, og den danske etnolog, professor dr.phil. Thomas Højrup, København. Indlæggene fra seminarets deltagere, suppleret af et par yderlige relevante artikler, udgør grundstammen i denne årbog, som vi nu præsenterer med håb om, at den kan være til inspiration både for museets egen kommende forsknings- og indsamlingsvirksomhed omkring velfærdsstaten/samfundets epoke og for de øvrige danske forskningsmiljøer, museer og andre, som i de kommende år skal beskæftige sig med temaet.

Hvad er et velfærdssamfund?

»Vi kan ikke undvære landbrugets indtjening, hvis vi skal opretholde vores velfærdssamfund« (Venstre-politiker om miljøkrav til landbruget, april 2010).

»Vi kan ikke være den slags bekendt i et velfærdssamfund« (Socialarbejder om sag om forsømte børn, marts 2010).

Dagligt bruger vi ordene »velfærdssam-

I 1957 flyttede jeg med familien fra København til Aabenraa. Blandt de eksotiske nyheder i og omkring lejligheden var centralvarmen, de bonede gulve, altanen, elkomfuret, trappen med terrazzotrin og nedstyrtningsskakt, den fælles vaskekælder, legepladsen og plænerne, som viceværten prøvede at holde os væk fra. Lidet anede jeg, at vores nye boligmiljø var en del af velfærdsbyen med det sociale boligbyggeris gennembrud i provinsen efter 1940 (Her: Aabenraa Andelsboligforening, stiftet 1941). Samtidigt undrede det os ikke, at arbejdsmænd og højere embedsmænd boede dør om dør. Da alle velhaverne i 1960'erne flyttede i eget hus, blev klasseforskellene tydelig. I »Hjelmgården« var det dengang kun et spørgsmål om Opel Kadett eller Opel Rekord. Foto: Kim Furdal.

fund« og »velfærdsstat«. De fleste herhjemme er enige om, at det er noget godt - selv om ordet »velfærdsstat« undertiden bruges lidt kritisk, med en klang af »systemet«, i modsætning til »velfærdssamfundet«, der enten er os alle eller vores Far og Mor. Alligevel skjuler der sig i de to indledende citater to fundamentalt forskellige opfattelser af velfærdssamfund»/ velfærdsstat. Det første forbinder nemlig primært ordet med et velstandsniveau, med en rigdom, der kan deles ud af til gode formål. Det andet forbinder i højere grad begreberne med noget moralsk, med nogle fælles standarder for ret og rimelighed, der ikke primært er afhængige af økonomi.

Samme diskussion sættes ofte på spidsen, når man spørger om hhv. USA eller Cuba er et velfærdssamfund. Nogle hælder til USA i kraft af landets magt og rigdom, selv om 20-30 millioner lever under fattigdomsgrænsen og dobbelt så mange indtil for nylig ikke var sikret læge- og hospitalsbehandling ved sygdom. Andre hælder til Cuba, der har gratis 8 års folkeskole for alle, gratis adgang til læger og gode hospitaler, men til gengæld er et ludfattigt land med et stivnet, udemokratisk styre.

Tager vi professor Erik Jørgen Hansens definition af »velfærdsstat/ velfærdssamfund« i *Den store Danske Encyklopædi*, definerer han dobbeltbegrebet (der her ikke adskilles) som »det institutionelle resultat af idéen om, at staten er ansvarlig for borgernes velfærd, der forstås som både materielle og ikke-materielle goder, fx tryghed og trivsel. En velfærdsstat giver borgerne et socialt borgerskab, dvs. retten til et minimum af økonomisk velstand, retten til at nyde godt af samfundets sociale og kulturelle arv samt retten til at leve et civiliseret liv i overensstemmelse med samfundets standarder«. I denne definition spiller det økonomiske niveau absolut en rolle, men vigtigere er, at »velfærden« består i adgangen til samfundet og forholdet til samfundets standarder, uanset niveau. Denne definition med vægt på de almene rettigheder er i god overensstemmelse med det, der er blevet defineret som den nordiske model for velfærdsstaten/ samfundet.

Andre forfattere som f.eks. de danske velfærds- og økonomihistorikere Niels Ploug, Ingrid Henriksen og Niels Kærgård, den svenske arkitekt Lisbeth Söderquist samt etnologen Thomas Højrup opererer med en bredere definition af velfærdsstat/samfund, hvor der bl.a. skelnes mellem flere udgaver af velfærdsstaten/samfundet: For det første den nordiske velfærdsstat, der hylder det »universalistiske« princip om, at velfærdspolitikken omfatter alle med behov, uanset indkomst. Den har også været kaldt socialdemokratisk, men selv om arbejderbevægelsen har været drivkraft i modstanden mod trangsbestemte ydelser, har der for det første været stor enighed om modellen hos alle nordiske partier efter 1945, dels var de nordiske stater – som det påvises af Thomas Højrup og Gunnar Skirbekk i denne bog – før 1940 i høj grad præget af samvirket mellem staten og alle de folkelige bevægelser/ livsformer.

En hel anden model er det, der er blevet kaldt for den liberale velfærdsstat, der med USA som eksempel vedtager, at enhver er sin egen lykkes smed, men at samfundet/staten yder støtte til de svageste grupper i befolkningen. Denne model er også blevet kaldt den angelsaksiske model eller Beveridge-modellen efter den britiske nationaløkonom, der i 1942 formulerede den britiske velfærdspolitik.

En tredje model er den konservative velfærdsstat, der regulerer og intervenerer, men bygger på de eksisterende institutioner. Som eksempel på denne udgave kan nævnes Tyskland, hvor den sociale forsorg kom til at bygge på et forsikringsprincippet knyttet til arbejdsmarkedet. Til forskel fra den ældre danske velfærdsmodel, der byggede på statsstøtte til frivillige ordninger (sygekasser, arbejdsløshedskasser mv.) efter »hjælp til selvhjælp«-princippet, var de tyske forsikringsordninger obligatoriske og finansieret af arbejdstagerne og arbejdsgiverne. Interessant i denne sammenhæng er, at det netop var i forbindelse med Bismarcks socialreformer, at ordet »velfærdsstat« første gang blev formuleret 1879. I de sydeuropæiske katolske lande har man indtil nu bygget mere på, at opgaverne primært løses i familien, mens staten går ind efter nærhedsprincippet, hvor samfundsopgaver løses så langt nede i systemet som muligt. Endelig kan det med en vis ret siges, at både

de fascistiske og kommunistiske statsformer med deres fokus på kollektive ydelser til »folket« på det materielle plan var konkurrerende velfærdsprojekter, som ikke mindst havde gennemslagskraft under markedsøkonomiens store kriser.

Veje til velfærdsstaten

Det har, også i forbindelse med de drøftelser, der har ført til afholdelsen af det nævnte seminar og Museum Sønderjyllands kommende satsningsområde, været diskuteret, hvornår vi i Danmark kan tale om gennembruddet for velfærdsstaten/samfundet og hvilke veje i Danmark og Verden generelt har ført til den/det vesteuropæiske velfærdsstat/samfund.

De indledende forfattere, Thomas Højrup og Gunnar Skirbekk, understreger velfærdssamfundet som en funktion af det moderne samfund. Men samtidig søger de begge rødderne til velfærdsdiskursen i en nationalt specifik, men beslægtet forhistorie i henholdsvis Norge og Danmark.

Thomas Højrup beskriver i sit bidrag »Velfærdsstaten fra livsformskontrakt til universalisme: perioder og udtryksformer«, hvordan det tidlige moderne samfund i første halvdel af det 20. århundrede byggede på en gensidig accept mellem staten og indbyggerne, opbygget gennem 1800-tallets kampe om anerkendelsen af befolkningsgruppernes religiøse, nationale, politiske og sociale selvstændighed. I Danmark var de folkelige bevægelser knyttet til erhvervsgrupperne bønder, arbejdere, husmænd og akademikere. Trods klassemodsætningerne var der dog allerede siden midten af 1800-tallet en gensidig forståelse af, at statens investeringer i infrastruktur, dens handels- og økonomiske politik skulle »facilitere«, dvs. fremme de danske erhverv i by og land og dermed de erhvervsdefinerede livsformer. Som noget helt særligt for Danmark understreger Thomas Højrup samtidig, at hvor der i mange lande var en udvikling hen imod kapitalistisk stordrift, hvilede den danske udvikling i høj grad på de selvstændige livsformer i familiebrug og partsfiskeri, suppleret med organisationerne for hjem og familie (f.eks. husmoderbevægelsen).

I anden halvdel af sit bidrag beskriver Højrup derefter, hvordan denne »det livsformsorganiserede folks velfærdsstat« (af forfatteren tidligere også kaldt »andelsstaten«) efter 1945 afløses af en ny form for velfærdsstat, karakteriseret ved universalismens, alles ret til velfærd gennem statsborgerskabet uanset erhverv og livsform. En baggrund for denne udvikling ser Højrup i den politiske magts fælles interesser i at deltage i det vestlige liberale og demokratiske projekt gennem NATO og EF/EU, bl.a. fordi det mentes at kunne sikre velstanden bag velfærden. Skulle Danmark være en effektiv deltager i dette internationale projekt, krævede det imidlertid en helt ny fleksibilitet og mobilitet i befolkningen – fra land til by, fra arealproduktivitet til arbejdsproduktivitet, fra primærproduktion til nicheindustri, storskibsfart og service. Nøgleord blev nu »tilpasningsevne«, og hele omstillingen blev hjulpet af en storstilet fysisk planlægning. Oprøret mod den moderne udvikling kom efter 1968 både hos ungdommen og de selvstændige; de har dog mere sået tvivl om den store fortæl-

Mens jeg selv gik i skole, gik min lillebror i Tøndervejens Børnehave. Børnehave kendte jeg fra København; jeg gik der vist mest af pædagogiske grunde. At børnehaven i Aabenraa havde sammenhæng med Rugkobbel-kvarterets status som arbejderkvarter, vidste vi ikke. Men min bror blev beskyldt for at have »et stort ordforråd«, fordi han sagde »storartet«. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

ling om det moderne fremskridt end standset dens vej mod et Danmark styret af *cost-benefit*-tænkning i en globaliseret verden.

Gunnar Skirbekk ser i sit bidrag »Velferdsstat og kulturell modernisering: ein skandinavisk *Sonderweg?*« den norske velfærdspolitik som forankret i første halvdel af 1800-tallet med samspillet mellem den fremvoksende professionelle lutherske embedsstand, der så at sige bar den nye norske stat i det første halve århundrede efter 1814, og de folkelige bevægelser på landsbygden, dels de lægmandsreligiøse som Haugianerne og Marcus Thrane-bevægelsen, dels de lidt senere bevægelser for nynorsk sprog (»målstrev«), afholdenhed, kvindefrigørelse osv. I disse organisationer tog både mænd og kvinder del i en demokratisk læreproces, der var en forudsætning for gennembruddet af flertalsdemokratiet i Norge 1884 – og denne kompetence bidrog igen til elitens accept af flertalsstyret. Dette samspil fortsatte op gennem første halvdel af 1900-tallet med samarbejdet mellem arbejdere og bønder, arbejdsgivere og arbejdere og dannede dermed iflg. Skirbekk grundlaget for det bredt forankrede velfærdssamfund, der blev skabt efter 1945. I Norge lå udviklingen i forhold til Danmark både tidligere og senere:

I Danmark blev parlamentarismen først accepteret ved systemskiftet i 1901, mens den danske arbejdsmarkedsmodel allerede fandt sin form efter septemberforliget 1899, hvor det i Norge først skete i 1930'erne.

Både Højrup og Skirbekk ser således to tydelige trin i udviklingen af den nordiske velfærdsmodel med samvirket mellem stat og organisationer før 1945 og universalismen efter 1945. Selv om perioden efter 1945 af mange, bl.a. Ploug, Henriksen & Kærgård er kaldt for »velfærdsstatens guldalder«, kan man sige, at den nordiske velfærdsstat også fandtes i den foregående periode. Dette falder fint sammen med det gennembrud for »kommunesocialismen« og samfundets engagement i boligpolitikken, som Søren Kolstrup og Henning Bro har påvist til tiden omkring 1. Verdenskrig – og med byhistorikere som Søren Bitsch Christensen og den svenske Eva Ericssons enighed om, at den moderne bys fødsel kan stedfæstes til tiden 1890-1914.

Velfærd – en tradition fra tidernes morgen?

Højrup og Skirbekk ser samtidig velfærdstanken som et produkt af moderniteten og dens forstadier, både i filosofi, ideologi og politik. Begge fokuserer på »det sociale problem«, som fulgte med liberalismen og dens blotlæggelse af bagsiden af modernitetens medalje, som den anstødssten, der for alvor igangsatte den moderne velfærdspolitik, bl.a. med Bismarcks sociallove i Tyskland.

Imidlertid kan man med lige så megen ret se tanken om velfærden som en fortsættelse af en tradition for fællesskab og omsorg for næsten, der kan føres tilbage til de førmoderne kristne samfund. Set i dette perspektiv er der ikke væsensforskel på den katolske kirkes omfattende sociale omsorg i klostre og hospitaler, 1700-tallets stiftelses- og forsorgspolitik og det moderne samfunds velfærdsforanstaltninger.

I antropologisk litteratur har dette især været belyst ved analyser af gave-begrebet. Gaven som et middel til social sammenhængskraft har i talrige samfund over hele Verden, uanset religion eller udviklingstrin, hvilet på et dobbelt princip. På den ene side fastholder gaven parret giver-modtager i en gensidig forpligtelse, men på den anden side er dette forhold ikke altid ligeligt. Tværtimod kan gaver i høj grad også være et redskab til magtopretholdelse, byggende på modtagernes afhængighed – og anerkendelse af afhængigheden. Talrige er eksemplerne på de store herskere som gavegivere, fra Kwakiutl-indianernes *potlatch*, hvor høvdingen anerkendes, så længe han har ressourcer til store gavefester, over de romerske kejseres *panem et circenses* – brød og skuespil til folket, Knud Lavards ry som gavegiver (lavard = brød-giver) til vore dags velfærdsdemokrati, hvor vælgerne også ofte foretrækker regeringer, der uddeler eller lover ydelser frem for besparelser.

I sit bidrag til bogen skitserer museumsinspektør *Torben Vestergaard* ud fra studier af sønderjyske industrimiljøer, ikke mindst virksomhedskulturen på Det sønderjyske Højspændingsværk i Aabenraa i perioden fra 1945 til 1970érne, nogle lange linjer i samspillet mellem statens overordnede politik og den konkrete initiativtager, »entreprenørens«

muligheder for på en gang at udnytte og understøtte samfundets bestræbelser. Dette fører netop Torben Vestergaard ind på giver-modtager-problematikken i lyset af overgangen fra den gruppe- eller livsformsbaserede stat til den universalistiske stat: I den første fik samfundets stænder, livsformer, grupper og erhverv faktisk kollektiv ære og anerkendelse af staten for deres indsats. I den universalistiske stat er vi derimod snarere faktiske eller potentielle klienter. Anerkendelsen i samfundet er i dag transformeret til almene velfærdsrettigheder, og derfor ser vi ikke den samme form for højt værdsat folkeligt engagement i at udvikle almennyttige samfundsinstitutioner, der kunne give den enkelte initiativtager samme form for ære, anerkendelse og motivation som »andelstidens« frivillige indsats for lokalsamfund, nation, erhverv eller klasse.

Både i det politiske og det samfundsvidenskabelige miljø diskuterer man i disse år, om den klassiske velfærdsstat har skiftet karakter med nyliberalismen og globaliseringen. Ser man på den politiske debat, er den præget af en enestående konsensus om velfærdssamfundet som ideal trods forskellige syn på statens rolle. Udfordringen ligger nok mere i, at ikke mindst velfærdsstaten i dens socialdemokratiske version har været tæt knyttet til den suveræne nationalstat med dens system af ydelser og modydelser inden for fast definerede grænser. Her er der ingen tvivl om, at både indvandringen og globaliseringen stiller velfærdsstaten over for nye udfordringer. Indvandringen udfordrer bl.a. det universalistiske princip, der ifølge sagens natur ikke kan gælde et ubegrænset antal borgere (hvor f.eks. stater, der kører efter det liberalistiske støtteprincip og det konservative forsikringsprincip, kan sige: »Kom bare, men I må klare Jer selv / vente til I har betalt længe nok«). Og globaliseringen med dens mere åbenlyse økonomiske konkurrence mellem staterne stiller spørgsmålstegn ved statsformer med ekstra høje idealer og dermed højere omkostninger pr. borger. Men som Ploug, Henriksen og Kærgård påpeger, klarede Danmark den store arbejdsmarkedskrise med arbejdsløsheden i 1970'erne med en stille reformbølge, der skabte »flexicurity-modellen«, som indtil nu har haft rimelig succes i europæisk sammenhæng. Velfærdsforskeren Bent Greve, RUC, mener heller ikke , at globaliseringen for alvor truer velfærdssamfundet som praksis – for hver gang det danske velfærdssamfund må nedskrives en smule, udbygges en lang række stater i Sydeuropa, Asien og Latinamerika langt hurtigere i velfærdsstatens retning.

Velfærdsstatens gennembrud i Danmark – og Sønderjylland

Uanset de lange veje og de mange trin, som har ført til den moderne vestlige velfærdsstat, er det rimeligt, som fremhævet af *Caspar Jørgensen* i denne bog, at definere gennembruddet for den nordvesteuropæiske socialdemokratiske velfærdsstat til årene efter 1945. Selv om meget af det ideologiske og konkrete forarbejde foregik i første halvdel af 1900-tallet – i Danmark med boligpolitikken under 1. Verdenskrig og socialreformen 1933 som vigtige trin – var det i de første år efter 2. Verdenskrig, at velfærdsstat-projektet blev alment accepte-

ret som det fælles ideal i Vesteuropa. Det skete bl.a. med Labour-regeringens store sociale reformer i Storbritannien 1946, lanceringen af det socialdemokratiske program for »fremtidens Danmark« 1945, videreudviklingen af det svenske »folkhem« osv. – en udvikling, der blev forstærket under indtryk af de kommunistiske landes konkurrerende »nationsprojekt« og støttet af Marshallhjælpen fra USA.
Som udgangspunkt for sin periodedeling af udviklingen tager Caspar Jørgensen udgangspunkt i en analyse af de vigtigste paradigmeskift i det industrielle miljø. Han ser her, inspireret af den amerikanske forsker Thomas P. Hughes` systemteori ikke blot på produktionssfæren, men på hele samspillet i samfundet mellem teknologi, energi, fysisk miljø, infrastruktur og forbrug. Caspar Jørgensen opdeler herudfra den danske industriudvikling i tre faser: 1840-90, hvor dampmaskinerne og jernbanen var centrale elementer og fremskaffelsen af energi og bortskaffelsen af produkter var de store flaskehalse. 1890-1950, hvor elektricitet og stordrift var centrale begreber, og hvor planlægningen af de interne produktionsprocesser og transportveje i anlæggene var den store udfordring. Og tiden efter 1950, hvor olien, bilen og masseproduktionen har været nøgleordene, og hvor fleksibilitet og rationalisering har været udfordringerne, både i produktionen (f.eks. symboliseret af de anonyme fladebygninger) og den offentlige sektor.

Ser vi på det fysiske miljø, den materielle kulturarv i by og på land, sker der – ligesom i ideologien og produktionen – et afgørende paradigmeskift efter 1945-50. I den fysiske planlægning er det, som bl.a. fremhævet af Lisbeth Söderquist, trods mange tilløb til modernismen – fra byplanbevægelsen omkring 1900 til Athen-Chartret om den funktionelle planlægning i 1933 – først i årene efter 1945, der bliver almindelig konsensus i Europa om, at både den fysiske planlægning og arkitekturen skal bidrage til velfærdssamfundet ved at tage udgangspunkt i almindelige menneskers behov. Det er i disse år byplanlægningen bliver til samfundsplanlægning, og hvor modernismen som den »demokratiske arkitektur« tildeles et så naturligt monopol, at det har fungeret til vore dage.

I *Peter Dragsbo* og *Flemming Sørensens* artikel om den konkrete fysiske kulturarv fra velfærdsstaten/samfundets storhedstid trækkes der derfor linjer tilbage til 1920´erne, men lægges hovedvægt på perioden 1945-90. Her ses både på den fysiske planlægning, med gennembruddet for den modernistiske byplanlægning efter byplanloven 1938, gennembruddet for det sociale boligbyggeri og enfamiliehusbyggeriet samt udviklingen i både planløsninger og arkitektur i det offentlige byggeri. Generelt er Sønderjylland efter 1945 blevet en normal provins i Danmark, med karakteristiske nedslag af den generelle udvikling i byplan, byggeri og arkitektur. »De store fortællinger«, som prægede Sønderjyllands arkitektur i den nationale konfrontations periode fra 1850´erne til 1940´erne, gjaldt ikke mere – alle, også det tyske mindretal, delte opfattelsen af modernismen som den rette demokratiske form.

Det samme gælder monumentsætningen, både i Sønderjylland og Danmark generelt. *Inge Adriansen* beskriver det i sin artikel her i

bogen. Fra 1945 til i dag har vi nok oplevet en tilsyneladende ikke-standende bølge af monumentsætninger for 2. Verdenskrig – men i samfundet/ statens monumentsætning er de store fælles fortællinger også borte – eller som i diskussionen om et monument for danske soldater faldet i international tjeneste – eller svær at aktivere. I stedet er det kunstneriske monument blevet omdrejningspunkt i møbleringen af det offentlige rum, snart stort og synligt, snart diskret, snart i sammenhæng med offentligt byggeri, snart løsrevet fra stedet, snart provokerende og tankevækkende, snart næsten ligegyldigt, som dekoration. Til gengæld er der kommet en underlæggende bølge af lokale monumentsætninger, som regel »natursten« for lokale personer og begivenheder.

Denne delkonklusion svarer smukt til *Kim Furdals* tese om lokalhistorien og -identiteten som et svar på modernitetens stedløshed i hans bidrag om »Veje til moderniteten og velfærdssamfundet«. Her starter Furdal med at gennemgå de sønderjyske infrastrukturprojekter, fra Ejderkanalen til motorvejen til Als – og herunder ikke mindst den store sønderjyske vej- og havneplan i 1920´erne – og går derefter over i en mere filosofisk overvejelse om følgerne af infrastrukturen i det moderne

Efter en københavnsk friskole i en baggård på Frederiksberg var det skræmmende for en nytilflyttet københavnerdreng at stå på den moderne skolegårds uoverskuelige asfaltørken på Rugkobbelskolen i Aabenraa. Lidet anede jeg, at den halvfærdige skole med dens lave længer, lange gange og små grønnegårde var en del af velfærdsstatens mest avancerede institutionsbyggeri. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

Mens jeg gik på Aabenraa Statsskole, kunne jeg iagttage ombygningen fra kejserlig realskole med glasmosaikker i festsalen og gipsstatuer af græske tænkere til et moderne kompleks med lavloftede lokaler, linoleum på gulvene og moderne kunst på væggene. Selv om jeg havde lært, at tysk arkitektur var grim, kunne jeg dog ikke lade være med i skolebladet »Skræp« løbende at kommentere, at ombygningen var et æstetisk misfoster. Det mener jeg stadig – men først nu ved jeg hvorfor. Foto: Museum Sønderjylland, ISL - Lokalhistorie.

samfund. Hans tese er her, at infrastruktur altid har handlet om »fjernelse af fjernhed«, men at der i de sidste 100 år er sket en kolossal kompression af tid og sted, der har undergravet stedets og den stedbundne identitets betydning. Dette har givet stødet til en mental modbevægelse: dyrkelsen af det lokale og regionale, fra den tyske »Heimat«-bevægelse i 1880´erne til vore dages bølge af lokalhistoriske arkiver og foreninger. Her er der iflg. Furdal ikke tale om ren og skær »nostalgi« (et medicinsk udtryk fra 1600-tallet, der i løbet af 1800-tallet omformedes til sin nuværende betydning), men om en selvstændig, om end delvist uformuleret modkultur.

Velfærdsprojekt - nationsprojekt

I sammenhæng med diskussionen af velfærden som en udveksling mellem magthaver og undersåtter, er det interessant at se, hvorledes Thomas Højrup ud fra den etnologiske stats- og livsformsteorier både her og i sit øvrige forfatterskab har defineret velfærdsstaten ikke blot som et resultat af modernismen, men også som en staternes *forsvarsform*. Dette sker ud fra tesen om, at staters overlevelse i høj grad bygger på gensidige anerkendelser, »interpellationer«, ikke blot som tidligere nævnt mellem stat og borgere, men også mellem staterne indbyrdes. Mellem stater kan forholdet bygge på anerkendelse af evne til at gennem forsvaret at opretholde suveræniteten, men også på økonomisk og social magt. Mellem staten og borgerne kan anerkendelsen bygge på mange ting, hvor nogle af de mest elementære er sikkerhed, overlevelse og opfyldelsen

af livets basale behov. Høvdingen skal have noget i gaveboden!

Gennem 16- og 1700-tallet hvilede anerkendelsen i de europæiske stater i høj grad på den militære beskyttelse, statens siden middelalderen tilkæmpede magtmonopol. Da borgerne i 1800-tallet i højere grad skulle mobiliseres til at tage del i statens militære og civile forsvar, f.eks. gennem værnepligten, var staterne nødt til at »yde noget mere«. Det blev på den ene side forestillingen om en nationalt og folkeligt fællesskab i »nationalstaten«, på den anden side en stigende grad af »civilisation«.

I denne forbindelse har forskere i dansk udenrigspolitik, især Bo Lidegaard, fremhævet forskellen mellem de stater, der som de europæiske stormagter i anden halvdel af 1800-tallet primært satsede på militær magt og storhed – og de mindre stater, der i højere grad satsede på »det civile projekt«. For Danmarks vedkommende skete dette i høj grad ud fra erfaringerne fra Dybbøl 1864, og resultatet blev, mest bevidst udtrykt af P. Munch, en satsning på samfundets sammenhængskraft frem for den militære styrke. Dette viste sig mest markant i 1940, hvor Danmark militært satsede på hurtig overgivelse, men til gengæld som et af de få lande i Europa formåede at holde de ikke-demokratiske kræfter på et ubetydeligt niveau.

I sin artikel og sit nyere forfatterskab inddeler Thomas Højrup Danmarks »civile periode« i tre perioder: først den liberale stat før 1901, der samtidig i sin socialpolitik (f.eks. de estrupske reformer 1891-98) fulgte Tysklands konservativt-patriarkalske eksempel. Derefter de to udgaver af velfærdssamfundet, som Højrup har beskrevet i denne bog: Staten, bygget på livsformernes samarbejde 1901-ca. 1945 og »den universalistiske velfærdsstat« ca. 1945-i dag. For Højrup er alle disse tre statsformer udtryk for en statens forsvarsform, der skal sikre statens overlevelse – såkaldte nationsprojekter, der både omfatter den generelle organisation af samfundet og en række konkrete strategier i samfundsplanlægningen: infrastruktur, boligpolitik, institutionsplacering, regionalpolitik osv. Dette begreb, nationsprojekt, kan ikke mindst være inspirerende, når man som i det dansk-tyske grænseland står med et historisk møde mellem to eller flere nationer.

Museum Sønderjylland og velfærdsstaten/samfundet

Kulturarvsstyrelsen har i argumentationen for sit nye satsningsområde understreget, at velfærdsstaten/samfundets storhedstid fra 1945 til vore dage museerne over for en lang række udfordringer med hensyn til forskning, dokumentation, indsamling, bevaring og kulturarvspolitik. En række af disse udfordringer og muligheder er fælles for alle danske museer og dermed også aktuelle for *Museum Sønderjylland.*

Tager vi indsamlingen af genstande, de konkrete vidnesbyrd, har museerne allerede i mange år stået med udfordringen fra de masseproducerede genstande og de meget store enheder i produktion og konsumtion. Det er imidlertid forkert at behandle masseproducerede genstande som en kategori for sig selv – mængden af genstande aktualiserer kun de krav, museerne altid burde have stillet til deres genstande, nemlig om de har en udsagnskraft,

der placerer dem i tid, sted og socialt miljø. Her vil det moderne samfunds genstande f.eks. kunne indføjes i fortællende sammenhænge med udgangspunkt i produktion og marked (fabrik eller butik), konsumtion og brug (som del af hjem eller anden helhed i det private forbrug) eller som symbolske og identitetsbærende i offentlige og sociale sammenhænge.

Når Museum Sønderjylland f.eks. dokumenterer industrier efter 1945, er udgangspunktet, at disse virksomheder ligger i Sønderjylland, selv om industrikulturen næsten er den samme i hele landet. Der er grunde til, at de ligger, hvor de ligger. De kan være udløbere af en tradition, bygge på personers tilknytning til landsdelen, grænsens nærhed, særlige videns- eller arbejdskraftressourcer, infrastruktur, egnsudviklingsinitiativer osv., og de må løse deres problemer ud fra den særlige konstellation af muligheder og begrænsninger, som beliggenheder indebærer. De fortæller stadig en lokal eller regional historie, selv om de er en del af en globaliseret økonomisk og teknologisk udvikling.

Et eksempel på, hvordan man kan indsamle identitetsbærende genstande fra nutidens masseproduktion, finder vi også i samtidsdokumentationen i *Projekt Mindretalsliv/ Mindretalsliv.* Her søges der indsamlet genstande, der i sig bærer en væsentlig historie om det dansk-tyske grænseland siden 1945, f.eks. en mobiltelefon, som med sin ringetone symboliserer en hjemmetysk piges forankring i Nordslesvig under studiet i Leipzig – eller kombinationen af et Dannebrog og en Che Guevara T-shirt, som symboliserer en ung dansk sydslesvigers ligelige forankring i Verden efter 1968 og det danske mindretal.

Med hensyn til kulturarven i vores fælles omgivelser står museerne også over for en stor udfordring. På et grundlag af viden skal vi afklare vores egne holdninger og prioriteter med hensyn til bevaringsværdierne i det byggede miljø fra 1945 til i dag – og formidle dem til offentligheden. Og samtidig skal vi gennem vores lovpligtige engagement i varetagelsen af de historiske bevaringsinteresser i samfundsplanlægningen bistå de kommunale og statslige myndigheder med at prioritere bevaringsindsatsen over for en stor og ofte ubekvem kulturarv. Både i Sønderjylland og i resten af landet står vi efter den sidste kommunalreform med iværksatte og forestående strukturforandringer i den offentlige service over for tusinder af institutioner, der enten er tømt for deres funktioner eller skal tilpasses helt nye: skoler, plejehjem, sygehuse, uddannelsescentre, rådhuse osv. Også i by- og boligmiljøerne står 1950'erne, -60'erne og -70'ernes anlæg og bebyggelser over for forandring, krise og fornyelse: Typehusene ombygges til »patriciervillaer« eller arkitekttegnede glashuse, det industrialiserede boligbyggeri klædes som led i »ghettobekæmpelse« i nye arkitektoniske dragter, centre lukkes og nye opstår, gadegennembrud fortrydes og nye planlægges. Her kan ikke mere kun »fredes« ud fra lokal vinkel og viden – det er områder, som kalder på en landsdækkende udforskning og prioritering i samarbejde med relevante forskningsmiljøer.

Det samme gælder dokumentation og forskning. Utallige er de fysiske, institutio-

nelle eller private miljøer, som forandres og som derved kunne påkalde sig etnologiske undersøgelser og dokumentationer. I en lang række tilfælde står vi med de samme begivenheder som resten af landet: Nedlæggelse af kommuner og amter (Museum Sønderjylland dokumenterede faktisk som det eneste museum Sønderjyllands Amt som arbejdsplads før lukningen 2006), sygehusdebat og lukning af sygehuse, skoledebat og lukning af skoler, centralisering af politi og domhuse, told og skat osv. osv.

Museum Sønderjylland og det moderne Sønderjylland

Museum Sønderjylland bør påtage sig sin del af den landsdækkende dokumentation af velfærdsstaten/samfundets periode i samarbejde med de øvrige danske museer. Men samtidig bør vi sætte særligt fokus på de områder, hvor vi i kraft af museets placering i et grænseland har særlige muligheder for at sætte velfærdsstaten/samfundet i perspektiv.

Et af disse områder er den dansk-tyske grænse, hvor Museet på Sønderborg Slot i 2004 dokumenterede forandringerne før og efter grænsens åbning med Schengen-aftalen 2001, og som stadig både skiller og samler. Et andet tema er mindretallene, hvor museet som nævnt gennemfører et større indsamlings- og dokumentationsprojekt om tiden efter 1950. Her skal vi også huske på at følge forandringer i mindretallenes institutioner og bygninger – bl.a. hvis disse pga. besparelser står over for nedlæggelser eller flytning. Et tredje tema kunne være at følge institutioner,

Cykelturene ud af Aabenraa havde tre alternativer: Trække op ad stejle bakker, cykle ud ad »Knapstien« eller med sejt træk blive på sadlen ad de endeløse landeveje ud af byen: Tøndervej, Løgumklostervej, Ribevej. Lidet anede jeg, at vi cyklede på den store vejplan fra 1921 – en af de vigtigste dele af det danske andelssamfunds nationsprojekt for en modernisering af Sønderjylland. Da vi fik bil, kunne vi følge de lange lige veje fra ingenting til ingenting. De er der endnu – men dengang var der rundkørsler og vejtræer. Kun rundkørslerne kom igen.
Foto: Kim Furdal

der har haft særlig betydning eller symbolværdi for Sønderjylland. Et eksempel herpå et Tønder Seminarium, som Tønder Museum / Kulturhistorie Tønder gennem en årrække har fulgt og dokumenteret, inklusive debatten om seminariets skæbne frem til lukningen 1989. Et andet eksempel kunne være de sønderjyske kaserner, hvis disse inddrages i en revideret militærpolitik. Vigtigt er det her, at det ikke blot er institutionens interne liv, der bør dokumenteres, men i høj grad også samspillet med og betydningen for det lokale samfund.

Ikke mindst må det være en opgave for Museum Sønderjylland i samarbejde med relevante andre forskningsinstitutioner at sætte fokus på Sønderjylland som del af det danske nationsprojekt. En synsvinkel herpå er de områder, hvor Sønderjylland efter 1920 kom til at fungere som et »eksperimentarium« for det moderne samfund. Den sønderjyske historikerverden har her i en årrække belyst den administrative historie, skolehistorien mv., hvor der på mange områder blev gjort erfaringer, der senere kom resten af landet til gode – ligesom visse tyske ordninger som adskillelsen af kirke og stat, amtsdrevne museer, statslige landinspektorater mv. blev fastholdt i en tro på, at disse ordninger senere ville komme til at gælde hele landet. Samtidigt har museerne i Sønderjylland gennem en række forskningsprojekter og kortlægning af kulturmiljøer og kulturarv i høj grad arbejdet med de specielle udtryk for det danske »nationsprojekt« i Sønderjylland. Fokus har her ikke mindst været sat på »andelsstatens« projekter i form af jordfordeling og udstykning af domæner og godser, statshusmandskolonier og andelsforetagender, infrastrukturen, offentlige og fælles bygninger før og efter 1920, kampen om erindringssteder som Dybbøl og Knivsbjerg osv. Men som bidragene til denne bog viser, er vi også godt i gang med tiden efter 1945.

Samtidig har Museum Sønderjylland som grænselandsmuseum en unik position til i samarbejde med partnere nord og syd for grænsen at udforske »nationsprojekter« og velfærdsstat/ velfærdssamfund komparativt. Netop Danmark og Tyskland repræsenterer i høj grad *to veje til velfærdsstaten*. I slutningen af 1800-tallet var Tyskland foran med den Bismarckske socialpolitik, der i høj grad inspirerede de første danske reformer. Siden ændredes billedet, bl.a. fordi Tyskland to gange med katastrofalt resultat satsede på magt- og militærstatens forsvarsform, mens Danmark i skyggen af 1864 satsede på det civile projekt – og derved sammen med Norge og Sverige kom til at danne model for det nye Vesttyskland efter 1945.

I 2004 gennemførte Museet på Sønderborg Slot en første undersøgelse af et af resultaterne af den Bismarckske socialpolitik i de nordslesvigske købstæder: de kommunale og eller offentligt støttede foreningsskabte arbejderboligbyggerier fra perioden 1890-1914. Lignede større projekter med inddragelse af både byplan og bebyggelse, administration og institutioner, politisk og offentlig kultur mv. kunne med fordel iværksættes, f.eks. i en sammenligning mellem hhv. to købstæder og to landområder på hver sin side af grænsen. Også inden for museets igangværende etnologisk-kulturhistoriske temaer kunne feltet med fordel udvides til et sammenlignende

perspektiv i lyset af den generelle diskussion om det moderne samfund, kombineret med brugen af teorier om kulturmøde eller kulturblanding – f.eks. inden for historiebrug og identitet, erindringssteder og national symbolik, industri- og landbrugsmiljøer, bolig- og havekultur, skikke og kostvaner, konsumtion og genstandskultur osv. osv.

I de kommende år skal mulighederne udvikles og udnyttes, bl.a. med hjælp af de nye samarbejdsaftaler, som Museum Sønderjylland i 2009-10 har indgået med de to nationale mindretal og deres museer samt Nationalmuseet. Den første milepæl er denne bog, museets årbog for 2010, som forhåbentlig ikke alene vil kunne danne grundlag for arbejdet med det moderne samfund – velfærd eller ej – men også vække til diskussion og inspiration i den øvrige museumsverden og dens styrelse.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: *Danske erindringssteder – monumenter, mindesmærker og mødesteder*, København: Museum Tusculanum 2010.

Adriansen, Inge & Palle Ove Christiansen (red.): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk*, Ebeltoft 2003.

Adriansen, Inge & Peter Dragsbo (red.): *Sønderjysk kulturarv*. Sønderjyske Museer 2003-04, Aabenraa: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2005.

Adriansen, Inge, Peter Dragsbo & Thomas Højrup: Den nationale kulturarv i Sønderjylland – et spørgsmål om nationale »værdier« eller kollektive erfaringer. I: Adriansen & Dragsbo red. 2005, s. 10-23.

Bitsch Christensen, Søren (red.): *Den moderne by*. Danske bystudier 3, Århus 2006.

Bro, Henning: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund 1850-1930*, 1-2, København 2005.

Bro, Henning: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat – bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*, København 2008.

Bæk Pedersen, Poul: *Container og urbant raster. Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990*, Århus 2005.

Clausen, Kirsten Hessellund & Torben Vestergaard: Ånden på værket. Virksomhedskultur på Jes Christiansens sønderjyske højspændingsværk, Årbog XXII for Cathrinesminde Teglværk & Cathrinesmindes Venner 2009.

Dragsbo, Peter: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie. Plan og boligbyggeri i danske forstadskvarterer 1900-1950*, Sønderborg 2008.

Dragsbo, Peter: Mindretalsliv - Når historien bliver konkret: *Danske Museer*, 3:2010.

Ericsson, Eva: *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1930*, Stockholm 1990.

Furdal, Kim: Kunstveje og jernbanefeber – to nationale anlægsprojekter i Sønderjylland, i: Årsskrift XVIII for Cathrinesminde Teglværksmuseum & Cathrinesmindes Venner 2005.

Furdal, Kim: Hjemstavnens genkomst, i: *PLUK fra forskningen i Sønderjylland*, SDU: Institut for Grænseregionsforskning, nov. 2009.

Furdal, Kim: Et kærligt blik på hjemstavnen, I: Inge Adriansen & Karen Margrethe Pedersen (red.): *Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter?* Sønderjyske Museer 2005-07, Haderslev 2007.

Greve, Bent: *Velfærdssamfundet. Myter og facts*, København 2005.

Greve, Gerda Moth & Kirsten H. Clausen: (Sønderjyllands Amt som arbejdsplads), i: *Sønderjysk Månedsskrift*: 2007, s. 57-64.

Hansen, Erik Jørgen: Velfærdsstat/ velfærdssamfund, i: *Den Store Danske Encyklopædi*, København: 2001, bd. 1, s. 70-71.

Holm, Anne-Dorthe: Med kærlighed til hus og hjem. Arbejderboliger i de sønderjyske købstæder, i: Årsskrift XVII for Cathrinesminde Teglværksmuseum & Cathrinesmindes Venner 2004, s. 5-30.

Højrup, Thomas: *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, København 2002.

Jespersen, Astrid, Marie Riegels Melchior & Marie Sandberg: *Verden over. En introduktion til stats- og livsformsteorien og dens aktuelle anvendelse i etnologien*,

København 2006.
Jørgensen, Caspar & Morten Pedersen (red.): *Industrimiljøer.* Den jyske Historiker 121-22, Århus 2009.
Kolstrup, Søren: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folke-pension,* København 1996.
Lidegaard, Bo: *Overleveren 1914-45 – Dansk udenrigspolitiks historie,* bd. 4, København 2003.
Lund Andersen, Mette: *Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet*, Aabenraa 2004.
Ploug, Niels, Ingrid Henriksen & Niels Kærgård: *Den danske velfærdsstats historie,* København 2004.
Söderquist, Lisbeth: *Att gestalta välfärd. Från idé till bygd miljö,* Stockholm 2008.

Velfærdsstaten – fra livsformskontrakt til universalisme: perioder og udtryksformer

Af Thomas Højrup

Velfærdssamfundets kulturarv er en interessant udfordring. Den indebærer, at vi udrager vores erfaringer fra en nær fortid som konsekvenser af vores egne handlinger og på den måde gør det muligt at kaste et kritisk lys på vores egen praksis. Erfaringsdannelse fordrer nemlig, at man forstår konsekvenserne af egne valg og kriterier og er klar over den rolle, disse konsekvenser spiller i ens egen praksis. Når det gælder danskernes erfaring med deres eksistentielle valg som velfærdsstat i Europa, er det med andre ord afgørende at kunne se dannelsen og omdannelsen af det danske samfund, dets ånd og dets fysik gennem hele det forudgående århundrede som andet og mere end et determineret resultat af »udviklingen«.

Ved at analysere disse processer som bestræbelser på at klare tidens udfordringer på grundlag af de forudsætninger, man har arvet, fremstår de ikke som noget *givent*, men bliver til en kritisk reflekteret kulturarv. Denne refleksion peger bl.a. på de historiske varianter af velfærdsudviklingen, der kan være lærerige for vurderingen af nationens egen praksis gennem tiden – velfærdsformer, der har betydning for, hvordan vi fortsat griber velfærdsstatens udfordringer an. Jeg vil her belyse to væsentlige varianter af dansk velfærdskultur gennem de sidste halvandet hundrede år.

Det livsformsorganiserede folks velfærdskultur

Den danske velfærdsstat udviklede sig fra sidste halvdel af 1800-årene med basis i den animalske landbrugseksport til det britiske marked. Den gjorde det ved at tage selvbevidst hånd om en lang række af de strategisk afgørende områder, hvor de små, selvstændige erhvervsdrivende havde brug for stordriftsfordele og eksklusivitet for at stå imod de kapitalistiske konkurrenter i det moderne Europa. Statens indsats bestod især i de store infrastrukturprojekter, der for både landbruget og fiskeriets vedkommende skabte et veritabelt alternativ til de store, udenlandske koncerners transportkapacitet. De store koncerner kunne ellers udnytte sine kapitalkrævende stordriftsfordele, hvor de danske familiebrug og fiskelag ikke kunne følge med. Men ved at den danske stat satsede på havnebyggeri, jernbanenet, broer, kanal- og vejanlæg, fik de danske producenter, trods deres relativt lange afstande til markederne i de europæiske industribyer, en direkte, kollektiv og konkurrencedygtig adgang til at levere friske fødevarer af en kvalitet og værdi, som der skulle overordentlig store kapitaler til at gøre bedre i en privat koncern.

Kontrasten imellem godser og familiebrug på landet modsvares af kontrasten imellem aktieselskaber på den ene side og partsorganiseret fiskeri og søfart på den anden. Partsfiskeriet erobrede, gennem hundrede års udvikling af nye dæksbåde og glødehovedmotorer, fangstfelterne i de større farvande fra udenlandske rederiselskaber og bidrog til fiskeriets dannelse af en patriotisk standsbevidsthed. Dets ånd var at finde overalt langs kysten, indtil den de fleste steder fra 2006 blev lagt i graven med statens omdannelse af fangstretten til et hæmningsløst kvotemarked domineret af banker og rederiselskaber fra ind- og udland. Partsfiskere på kajen i Sønderborg. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

En dansk model for fiskeri og landbrug

For fiskeriets vedkommende ekspanderede partsfiskernes fangstenheder ud over Østersøen, Kattegat, Skagerrak og Nordsøen, hvor de rederiejede sejl- og damptrawlere fra tyske, nederlandske og britiske havnebyer hidtil havde domineret havfiskeriet. I stedet for som disse at investere i store fartøjer, der var beregnet til at sejle fangsterne de lange distancer hjem til havnebyerne på kontinentet og i England, byggede de tidligere kystfiskere sejlførende dæksbåde og senere motorbåde, der i takt med indtægtsgrundlaget gradvist blev gjort større og mere effektive, og som primært var beregnet til fangst og hurtig transport ind til de nærliggende landingspladser og småhavne. Her blev fangsten iset og i jernbanevogne sendt til det store fiskemarked i Altona eller sejlet videre til Storbritannien. Den danske stat ydede her støtte til den lokale udvikling i form af forbedrede bådtyper, motorer, mole-, bro- og havnebyggeri, faciliteter til isning, behandling, pakning, eksport og forsendelse af fersk fisk, redningsfaciliteter, udstillinger, præmiering af opfindelser, initiativ og meget mere. Hermed øgede regeringen og Folketinget det folkelige incitament til at eksperimentere, investere og udvikle det lokale fiskeri fra et kystnært deltidsfiskeri baseret på lokal afsætning til et moderne og særdeles dynamisk fuldtidserhverv baseret på egen eksport.[1)]

I løbet af få årtier snurrede lokale, familieejede motor-og maskinfabrikker i havnebyerne langs samtlige kyster, og sammen med innovative bådebyggerier udviklede de generation på generation af stadig mere effektive fiskekuttere. Gennem de følgende hundrede år lykkedes det de selverhvervende partsfiskere at fortrænge stort set samtlige kapitalistiske fiskerikoncerner fra fangstfelterne i de nævnte farvande, og derved erobre en væsentlig andel af de pågældende ressourcer som indtægtskilde for den danske stat.[2)]

Den samme, selvbevidste *Hvad udad tabes, skal indad vindes*-politik blev i stort omfang ført ud i livet også for landbrugets vedkommende. Det skete både med den storstilede satsning på opdyrkning af hedearealer, vådområder, søer, vige og bredninger, med sikringen af »den gode danske landbrugsjords« eksklusivitet og integritet over for anden arealanvendelse, med de statslige investeringer i Landbohøjskolens forskning,

statskonsulenttjenesten og Jordlovskommissionens arbejde med jordfordeling. Med den storstilede udbygning af udførselshavnene, vej- og jernbanenettet og med støtten til udvikling af moderne maskinteknologi og landbrugsbyggeri blev de familieejede gård- og husmandsbrug forsynet med kollektive faciliteter og muligheder for at få del i de stordriftsfordele, som ellers kun storlandbrugene kunne magte. Familiebrugene fik i det hele taget stillet betingelser til rådighed, som gjorde det muligt for dem at satse på produktion, innovation og intensivering af samtlige arbejdsduelige aldersgruppers dagsværk på landet. Landsbyskolen tog således med arbejdsferier og hver anden dagsundervisning udstrakt hensyn til behovet for børnenes arbejde i familien, og som for sognekommunernes vedkommende forblev landsbyskolen til 1958 strukturelt og indholdsmæssigt adskilt fra skolevæsenet i købstæderne og hovedstaden.

Gårdbrugene blev også aflastet for de sociale udgifter i landsognene gennem Estrups sociallove, der – finansieret af ølskatten (hvis indtægtsgrundlag var både by og land) – introducerede det, der blev den danske velfærdsmodels statslige hjælp til selvhjælpprincip med afgiftsfinansieret statslig medfinansiering af frivillige, kollektive forsikringsordninger under forudsætning af folkelig selvorganisering og egenbetaling. Udstykningen af husmandsbrug og anlæg af husmandskolonier til den landboungdom, som på grund af lovgivningens bremse på ejendomsopsplitning ellers ikke havde mulighed for at erhverve jord, blev en anden søjle i den danske models afbødning af det sociale problem.[3)]

Samtidig fik den andelsbevægelse, som bredte sig i Europa, i den danske stat en medspiller, der forstod, at her var muligheden for at inddrage selv de helt små producenters blandede landbrug i nationale produktionskæder, som formåede at forene den selverhvervende landbefolknings arbejdsomhed og selvstændighedsidealer med udvikling og integration af kapitalkrævende stordriftsfordele. Det skete gennem mejerier, slagterier, eksportforeninger, grovvareforsyning, elkraft og efterhånden alle nye områder, hvor det viste sig muligt og fordelagtigt at gå sammen om fælles anlæg og virksomhed på land og i by.[4)]

Den danske arbejdsmarkedsmodel

Den sammenhæng mellem eksportindtægterne, det samlede omkostningsniveau og opretholdelsen af konkurrenceevnen på især det britiske og det tyske marked, som opstod i begyndelsen af det 20. århundrede, betød, at samtlige livsformer havde interesse i løbende at genforhandle et nationalt kompromis om fordelingen af indtægterne på et for landet som helhed konkurrencedygtigt niveau. Den nationaløkonomiske ansvarlighed blev udmøntet i udviklingen af en indre sammenhæng imellem dannelsen af de enkle vareproducenters andelssamfund på den ene side og den danske arbejdsmarkedsmodel på den anden.

Denne model var først og fremmest et resultat af storlockouten og Septemberforliget i 1899, hvor arbejderne og arbejdsgiverne

Sønderborg fik sit første moderne sygehus med opførelsen af Kongevejshospitalet i 1894. Hospitalet blev efter Genforeningen suppleret med Det sønderjyske Landshospital, som en gave fra den danske stat til sønderjyderne. I 1972 overgik hospitalet til Sønderjyllands amt, der i perioden 1975-1985 opførte et nyt hospital med fire centrale betonhøjhuse. Foto: Sønderborg Sygehus.

med regeringens mellemkomst[5] gensidigt anerkendte hinandens kamporganisationer, Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening og De Samvirkende Fagforbund, som det konsensussøgende arbejdsmarkeds forhandlingsberettigede parter.[6] Under forudsætning af den gensidige anerkendelse af arbejdsgivernes ledelsesret og arbejdernes organisationsret, anerkendte staten organisationernes rolle som et fagretligt systems legitime modparter. Det indebar en anerkendelse af parternes ret til konflikt med lovligt varslet strejke og lockout som led i forhandlingerne og retten til på grundlag af hovedaftalen og den lovfæstede permanente voldgiftsret at slutte forlig om en overenskomst.

I stedet for en velfærdskultur, hvor statslig lovgivning regulerer arbejdsmarkedet direkte, som mange velfærdsstater udviklede længere syd på i Europa, resulterede denne anerkendelse af organisationernes eksklusive ret til at profilere, uniformere og repræsentere deres medlemmers særinteresser i den danske arbejdsmarkedsmodel, der står relativt autonom over for lovgivningsmagten. Til gengæld stod såvel andelssamfundets som arbejdsmarkedets organisationer og partier med ansvaret for at dæmpe og bekæmpe util-

fredsheden med den konsensussøgende linje, der under vanskelige tider i alle lejre kunne udvikle sig til yderfløjenes sprængfarlige konfrontationspolitik.

Den statslige modydelse for et fleksibelt og liberalt arbejdsmarked og andelssamfund, hvor den enkelte lønmodtager kan ansættes og afskediges i takt med konjunkturerne, og hver enkelt virksomhed må tage ansvar for at dimensionere sin produktion og sine reproduktionsomkostninger i takt med markedsvilkårene, blev det gradvist mere fintmaskede sociale sikringssystem, som sundheds- og skolevæsen, bevægelser og partier fik tilkæmpet sig gennem et århundredes successive socialreformer, uddannelsesreformer og sundhedsreformer.

Foreningsdanmark

Den danske udvikling i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede udmærker sig ved at kaste et meget interessant og kritisk lys over den udbredte forestilling, at velfærdssamfundet og velfærdskulturens tilblivelse, blomstring og evt. afvikling har fulgt en naturgiven erhvervsudvikling fra håndværk over manufaktur til storindustri, hvor automatisering og globalisering fører os videre over i en konkurrencestat og dens informationssamfund. Karakteristisk for myten om disse samfunds-sekvenser er, at de tænkes at følge en almen udviklingsretning, der i grunden er ret uafhængig af velfærdsstaternes indbyrdes forhold og interne måder at indrette sig på.[7)]

En sådan generel udviklingstendens står imidlertid i modsætning til de ovennævnte etnologiske erfaringer, der karakteriserer den særlige danske velfærdsstatslige kulturarv.[8)] Ser vi på den danske velfærdskultur, viser samfundsudviklingens måske vigtigste træk sig at være, at den ikke følger den ovenfor beskrevne sekvens.[9)] For Danmark anlagde fra sidst i 1800-tallet en anden strategi end den rent kapitalistiske for sin overordnede industrielle udvikling. Den bestod først og fremmest i at skabe en værdikæde, der kombinerede familiebrug og industri, og som var beregnet på eksport af fødevarer til verdensmarkedets kapitalistiske moderlande.[10)]

Eksportens værdikæde blev som nævnt i det primære led produceret af den overvejende selverhvervende landbefolkning på gårde og husmandsbrug og af kutterflådens partsfiskere. En innovativ industri i købstæder, stations- og havnebyer blev til gengæld hovedleverandør af maskiner og redskaber til både fiskeri og landbrug. Lokale håndværkervirksomheder leverede service, anlæg og byggeri. Andelsselskaber og aktieselskaber konkurrerede om at levere energi, foder, gødning og andre grovvarer på den ene side samt om at forarbejde og eksportere de færdige fødevarer på den anden.[11)] Nationale rederier og lokale skippere på jagter og skonnerter fragtede gødning, kul, byggematerialer, korn og andet gods til og fra havnebyer og ladepladser. Værfterne leverede stadig større stålskibe. Regionale jernbaneselskaber udlagde et net af lokalbaner til transport af gods og passagerer. Købstæder og sogne kappedes om at udvikle, placere og få adgang til de mest fordelagtige infrastrukturprojekter, institutio-

ner, transport- og kommunikationsveje. Såvel nationale som lokale banker, sparekasser og kreditforeninger, som typisk var dannet for at varetage livsformernes særlige behov, lånte penge til alle fem sektorer, mens stat, amter og kommuner udbyggede og vedligeholdt en overordnet infrastruktur, der sikrede de samlede eksporterhverv de fælles stordriftsfordele, som behøvedes for at være konkurrencedygtig på de europæiske markeder.

De statsbærende partier i Folketinget, Venstre, Det Radikale Venstre, Socialdemokratiet og De Konservative repræsenterede på alle niveauer fra sogn til folketing hver deres livsformer i det, der blev til et gennemorganiseret andels- og industrisamfund. Velorganiseret i den forstand, at der blev udviklet en arbejdsmarkedsmodel og en tradition for trepartsforhandlinger, som gensidigt sikrede de nationaløkonomiske balancer, pris- og lønforhold, der gjorde den danske værdikæde robust på et kaotisk og risikofyldt verdensmarked. Og velorganiseret i den forstand, at dette foregik på grundlag af et livsformsorganiseret forenings-Danmark. Det rummede landbrugets organisationer med husmands- og gårdbrugenes altomfattende foreningsliv og andelsvirksomhed samt højskolerne i landdistrikterne og fiskeriforeningernes virksomhed i havnebyer og på landingspladser.

Arbejderbevægelsen dannede et tilsvarende foreningsliv i købstæderne og hovedstaden med klubber, fag-, parti-, husmoder- og boligforeninger samt aftenskoler, presse, forlag og kooperative virksomheder. Håndværkermestrene og tjenestemændene havde deres egne organisationer og foreningsliv, ligesom bank-, handels- og industrilederne, advokatsamfundet og ejerfamilierne dannede deres societeter, skydeselskaber, loger, klubber, organisations-, parti- og foreningsliv. Og på tværs heraf organiserede husmødre i by og på land sig i husmoder- og husholdningsforeninger med egne skoler under intens statslig bevågenhed.

I vid udstrækning var det livsformernes differentierede og sammenhængende forenings-Danmark, der på en lang række områder varetog andels- og industrisamfundets organisatoriske og sociale opgaver og gjorde det på de vidt forskellige præmisser, der herskede i de forskellige dele af befolkningen.

Det var dette de samarbejdende livsformers Danmark, der overtog Nordslesvig efter folkeafstemningen i 1920. Og i løbet af 20 år gennemførtes også her en udgave af velfærdsstatens infrastruktur, bebyggelser, arealudnyttelse og anlæg. Med veje, havne, husmandskolonier og institutioner formedes et kulturlandskab, der afspejlede den tids danske samfundsudvikling så eksemplarisk, at det endnu er muligt at beskrive et udvalg af illustrativt sammenhængende kulturmiljøer spredt over hele det sønderjyske område.

Over hele landet er det, vi kærtegner som vore forældres og bedsteforældres kulturmiljø, kulturlandskaber og andre fysiske efterladenskaber fra denne statsforms samfundsorganisering.

Universalismens velfærdskultur

Den livsformsorganiserede velfærdsstats kulturarv blev efter 1945 udfordret af efterkrigstidens ombygning af Danmark. Fra andelsti-

den og frem til 1950-erne havde vi et land, der for 80 % vedkommende levede af landbrugseksport. Vore bønder producerede mælk, flæsk og æg, vore andelsvirksomheder forarbejdede dem til smør, ost, bacon og æg beregnet for det engelske morgenbord, og vore jernbaner og rederier sendte hele det færdige produkt til England. For de pund, vi tjente, købte vi kul og maskinel til de kraftværker og den industri, der leverede kunstgødning og maskiner til landbruget og forarbejdede dets produkter til den færdige eksportvare. Sådan var dansk nationaløkonomi groft sagt indrettet gennem nogle generationer, og denne økonomi baseredes på to forskellige produktionsmåder med hver deres fast forankrede livsformer. Det var familiebrugenes, håndværkernes og de handlendes varianter af den selvstændige livsform på den ene side og industriens investorlivsform, den produktive kapitalists livsform, karrierelivsformen og lønarbejderlivsformen på den anden. Den enkle vareproduktionsmåde dominerede på landet og sameksisterede med den kapitalistiske produktionsmåde på herregårde, i købstæder og hovedstad. Det hele blev forvaltet af en embedslivsform med hovedsæde i København, hvorfra der var uddelegeret selvforvaltning til det lokale embedsværks formaliserede, offentlige administration i byerne og sognerådenes lokalsamfund på landet.

Den diminutive danske nationalstat, der var resultatet af nederlaget i 1864, indrettede sig under indtryk af det samlede Tysklands militære styrke og industrielle vækst med neutralitet som suverænitetsarbejdets overlevelsesstrategi og en klart struktureret sam-

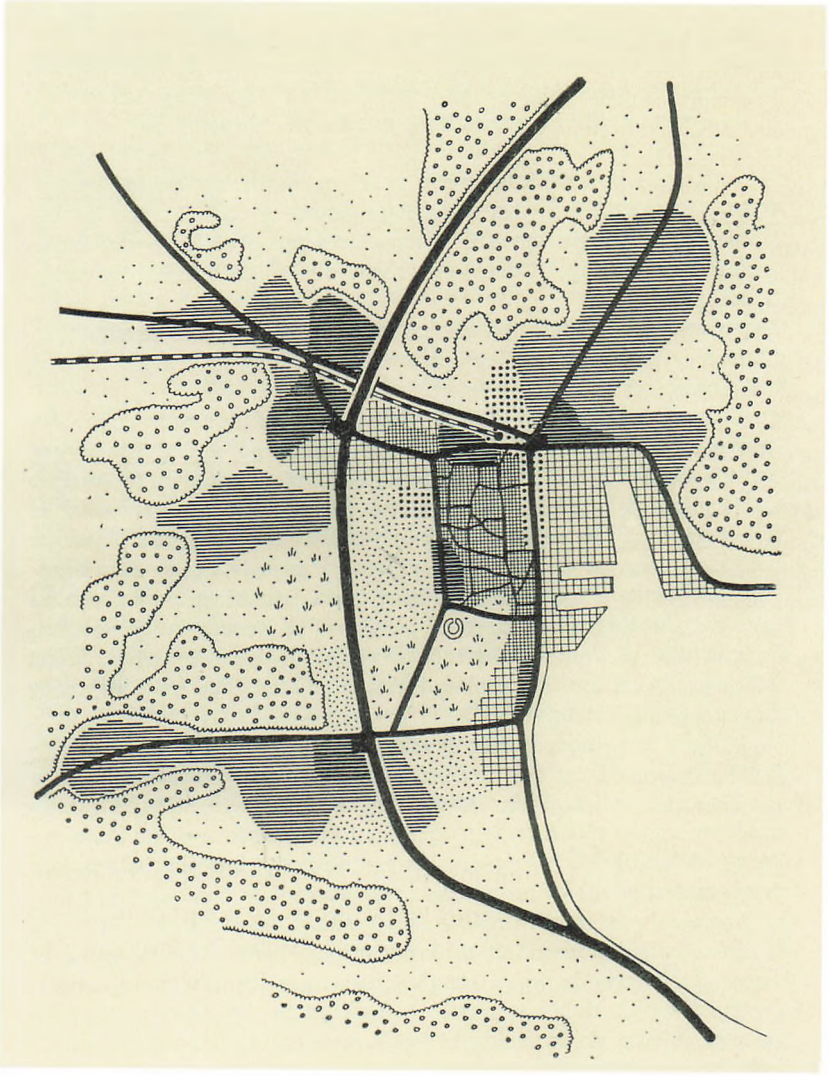

Byplanloven fra 1938 gjorde det til en pligt for alle købstæder med over 1.000 indbyggere at udarbejde en byplan. Som en af de første kommuner bad Aabenraa Kommune i 1940 arkitekt Peter Bredsdorff udarbejde en byplan for Aabenraa Købstad. Året forinden var Bredsdorff blevet lærer i byplanlægning og havde samme år modtaget Akademiets store guldmedalje for et projekt til en ny bydel i Københavns-egnen. Resultatet blev en byplan for Aabenraa i 1949, der bl.a. arbejdede med nye store boligområder på Høje Kolstrup og langs Tøndervej samt et ringvejssystem, som skulle lede trafikken uden om den stærkt belastede bymidte. Byplanen fra 1949 blev i 1961 afløst af en ny, som byggede videre på den oprindelige.

At udvikle mulighederne for vækst i sin købstad er i velfærdsstaten nødvendigt for at kunne konkurrere med nabobyerne om tilflytning og tilvækst, hvilket er forudsætningen for at udvikle det finansielle grundlag for endnu mere udvikling af mulighederne for vækst i sin egen by. Købstædernes politikere bragtes ligesom sognerådene ind i kampen for at klare sig i konkurrencen med naboerne om vækst og velfærdsudvikling. Og kommunalpolitikere har befundet sig i denne kamp om tiltrækningsog konkurrenceevne lige siden. Byplan- og Ejendomsudvalget i Aabenraa Kommune på besigtigelse. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

fundsorganisme som grundlag for en dertil svarende vestvendt eksportøkonomi - afbrudt af de nødvendige og velbetalte leverancer til den tyske krigsøkonomi under de to verdenskrige.

Forsvar og anerkendelse efter 1945

Væsentlige dele af det livsformsorganiserede folk eksisterer fortsat rundt omkring i landet. Men meget tyder på, at de dominerende træk, som de statsbærende partier og organisationer selvbevidst tog fat på at udvikle i Danmark efter 2. Verdenskrig, kom til at danne en anden forsvarsform og derfor statsform end den, der karakteriserede det livsformsorganiserede folk. Spørgsmålet er derfor, hvilken rolle kulturkampen og kampen om anerkendelse spillede for den nye velfærdskulturs fremvækst og dominans.

På de ydre linjer afløste det kommunistiske Sovjetimperium Tyskland som den store nabo, hvis totalitære ideologi stod i skærende kontrast til den danske småstats politiske og ideologiske strukturer. Stalins afvisning af Marshallhjælpen og den efterfølgende udvikling i Centraleuropa betød, at Sovjetunionen måtte betragtes som en potentiel trussel imod suverænitetsdomænet,

Industrieventyret Danfoss på Als bragte med rekordfart en industriel udvikling til Sønderjylland. I 1935 beskæftigede Mads Clausen fire medarbejdere, som i 1953 var blevet til 1.000 medarbejde. Blot ét år senere var beskæftigelsen fordoblet til 2.000 ansatte. På billedet ses produktionsbygningerne fra første halvdel af 1950'erne med den 11 etagers administrationsbygning fra 1961 i baggrunden. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

selvom Danmark fortsatte sin klassiske kurs som Ruslands gode nabo.

Kampen for at vaccinere arbejderklassen imod Sovjetkommunismens model lå i direkte forlængelse af mellemkrigstidens immunisering af folket imod faren for fascismens, nazismens og bolsjevismens totalitære løsninger – en fare, de statsbærende partier frygtede mest, når det sociale problem accentueredes af økonomisk afmatning.[12] Der var her fortsat tale om en afgørende front i kampen om gensidig anerkendelse mellem europæiske statsformer, der havde betydning for udviklingen af forholdet imellem stat, livformer og borger.

Det politiske demokrati betød – og betyder fortsat – at kampen imellem politiske ideologier (der kan være forankret i andre statsprojekter end den danske nationalstats) i kampen om anerkendelse af statens suverænitet handlede om at motivere (med Althussers ord: »interpellere«) befolkningen til at tro på og kæmpe for et bestemt projekt - som udmærket kan være et andet end (endog det modsatte af) at forsvare nationalstaten. En afgørende forskel er, at mens det politiske folkestyre i det livsformsorganiserede folks velfærdsstat var et afgørende led i den nationale velfærdsstats forsvarsform, så forblev

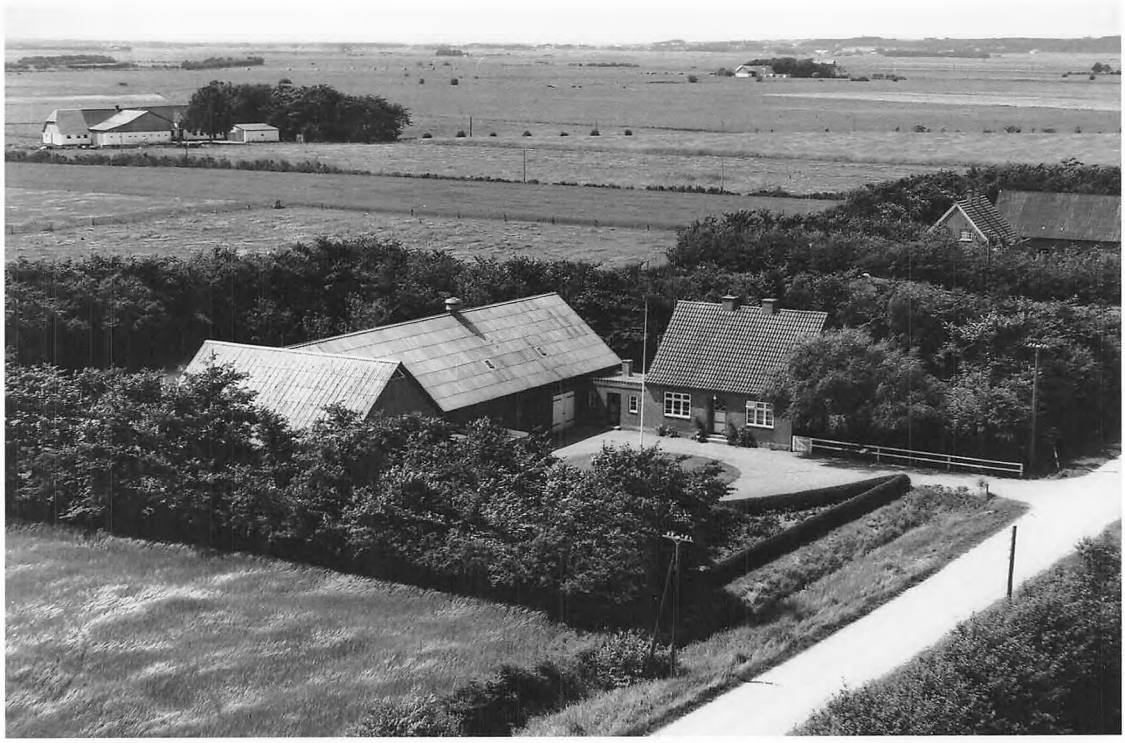

Filosoffen G.W.F. Hegel pegede på «det sociale problem«, der hidrører fra, at markedet ikke kun fungerer gennem anerkendelsen af den enkelte markedsdeltager, men også er en udstødningsmekanisme, der forarmer og fratager folk deres ejendom og borgerlige selvbevidsthed. I hans Retsfilosofi løses modsigelsen ved, at folk udvandrede for at kolonisere land, der kan hegnes ind, tilegnes som ejendom og danne grundlag for ny anerkendelse og selvbevidsthed. Den danske velfærdsstat omsætter idéen til en indre kolonialisering i form af husmandskolonier. Efter genforeningen bliver det i Sønderjylland en politik for såvel det nationale som det sociale problems ophævelse gennem anerkendelse og folkeflid. I det næsten folketomme område øst for Løjtved i Nr. Løgum sogn anlagde Statens Jordlovsudvalg i 1930 husmandskolonien Bjerndrup med 24 brug af en ganske pæn størrelse, som udgjorde en helt ny landsby. På luftfotoet fra 1955 ses en del af kolonien, efter at træer og hegn er groet op. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

demokratiet ikke i sig selv noget entydigt våben imod modstanderne af nationalstaten. Dets rolle i forsvarsformen har siden været et kildent spørgsmål, og fra nationalstatens modstandere er det f.eks. ikke længere ualmindeligt at høre direkte angreb på den folkeafstemningsinstitution, der gang på gang har fungeret som det sidste værn imod nationalstatens afgivelse af yderligere suverænitet til det europæiske projekt.

Opgivelsen af neutralitetsstrategien efter 1945 var et klart brud med den hidtidige forsvarsform, der byggede på neutraliteten og det civile projekts styrke. Men medlemsskabet af NATO kunne med den politiske velfærdskulturs forhåndenværende begreber også betragtes som et kærkomment, strategisk *middel* til at sikre genopbygningen af den under krigen afbrudte eksport til Vestens markeder. Dette blev anset for at være den på sigt mindst risikable vej til en fornyet økonomisk vækst og dermed mulighed for at satse på det nationale velfærdsprojekt, hvormed de statsbærende partier håbede på i tide at kunne skaffe tilstrækkelig velstand, ro og tilfredshed i befolkningen ovenpå nationens uheroiske rolle under krigen.

Det primære suverænitetsarbejde bestod således i at genskabe den defensive dybde i form af befolkningens loyalitet med det politiske establishment, hvilket betød, at ikke kun kampen for at genrejse de økonomiske kultu-

I 1922 indgik staten en aftale med de sønderjyske amter om at pumpe 12 mill. kroner ind i en udbygning og forbedring af det sønderjyske landevejsnet. Blandt de store statsfinansierede vejanlæg i mellemkrigsårene var også landevejen mellem Felsted og Aabenraa. Vejanlæggene bandt ikke alene landsdelen bedre sammen, men skabte også på et økonomisk og nationalpolitisk kritisk tidspunkt beskæftigelse. En del af strækningen blev af folkeviddet døbt «Minutvejen« med henvisning til den tid, som trafikanterne ville spare i forhold til den gamle vejforbindelse. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

rer, men også den ideologiske side af kulturkampen var afgørende for at kunne trække sikre grænser for den stormagtsindblanding, som demokratiet åbnede muligheder for. Spørgsmålet var, om muligheden for at blive integreret i et planøkonomisk Østeuropa ville være en større udfordring til suverænitetsdomænet, dvs. til befolkningens loyalitet med og udøvelse af en selvbestemt dansk vilje, end den liberalisering af den økonomiske politik og integration i den atlantiske forsvarsalliance under USA's vinger, som var påkrævet for at komme med i Vestens genopbygning af den markedsøkonomiske vækst? At holde sig uden for begge lejre blev i den afgørende beslutningsproces opfattet som en større risiko for fastholdelsen af det suverænitetsarbejde, som bestod i defensivens folkelige (politisk-ideologiske) dybde, end at begive sig ind i den afgivelse af sikkerheds- og udenrigspolitisk suverænitet, som Marshallhjælpen og NATO-medlemsskabet ville fordre.

Retten til velfærd

Med den valgte nationale strategi blev økonomisk liberalisering og omstilling af de økonomiske kulturer til at klare sig på et verdensmarked ledet af USA, hvor det i stadig større udstrækning gjaldt om at finde nicher, i hvilke danske virksomheder for en tid kunne drage nytte af komparative fordele, et nødvendigt

vilkår for suverænitetsarbejdet. Til gengæld gjorde den nye form for suverænitetsarbejde det muligt på disse vilkår at satse på en industriel og økonomisk vækst, som kunne anvendes til at udvikle velfærdsordninger for danske statsborgere, der i sig selv blev et effektivt forsvar af suveræniteten. Efterkrigstidens afgørende grundlag for befolkningens massive loyalitet med den danske stats nationale, politiske ledelse – på trods af den økonomiske liberalisering – blev, at *selve det at være dansk statsborger blev det, der gav den enkelte ret til velfærd.*

Det var nemlig denne liberalisering, der gennem de følgende årtier viste tænder overfor så godt som samtlige livsformer. Den udstødte hovedparten af andelssamfundets virksomheder og hovedparten af de klassiske industriarbejdspladser fra markedet, hovedparten af kvinderne fra husmoderlivsformen, hovedparten af embedsmændene fra den klassiske embedslivsform, hovedparten af de mindre familiekapitaler fra de nationale selskaber og virksomheder og hovedparten af de livsformsspecifikke banker og sparekasser fra kapitalmarkedet. Vort kulturlandskab er fyldt af ar fra afviklingens udvikling.[13)]

Det sociale problem, som hidrører fra markedet, og som enhver liberalisering gør mere prekært, fik i den nye form for velfærdssamfund på den måde strukturelt set et voldsomt omfang. Men her var de nye, universalistiske velfærdsordninger et virkningsfuldt middel til at øge det, der i suverænitetsarbejdets sprog kaldes arbejdskraftens fleksibilitet, mobilitet og kompetence, og i mangel af bedre til at skjule problemets omfang i tilskuds-, bistands- og beskæftigelsesordninger for den del af arbejdskraften, som ikke vendte tilbage til arbejdsmarkedet. Begge dele gjorde det muligt at opretholde den danske arbejdsmarkedsmodels liberale ansættelses- og afskedigelsesvilkår til fordel for den kapitalistiske nyindustrialisering – den udnyttelse af midlertidighedens paradoks til at øge væksten og den løbende tilpasning til de åbne markeders skiftende konjunkturer - dvs. til forandringen som tilstand.

Også det universalistiske velfærdssamfund kan derfor betragtes som velfærdsstatens forsvarsform. For USA, hvorfra det beskrevne suverænitetsarbejde måtte møde sine største udfordringer, blev den indre front imellem det borgerlige samfunds liberale demokrati på den ene side og kommunisternes demokratiske centralisme på den anden betragtet som et vigtigt frontafsnit i inddæmningen af den eurasiske kommunisme. Det var et frontafsnit, som ikke lod sig forsvare militært, tværtimod. Den amerikanske strategi var at forsvare det med liberalt demokrati. Men dette fordrede, at det sociale problem ikke åbnede mulighed for kommunismens spredning som demokratisk bevægelse. Midlerne hertil kunne leveres af den universalistiske velfærdsstat, og dermed blev det muligt at gøre inddæmningsstrategien så afhængig af denne velfærdsstat, at den blev i stand til at trække grænser for den amerikanske viljesudøvelse. De grænser kom til at udgøre den væsentligste forsvarsform over for den liberalistiske stormagts potentielle udfordring af det suverænitetsdomæne, som var forudsætningen for denne velfærdsstats anerkendelse og eksistens i den atlantiske alliance.

Med andelsorganiseringen lykkedes det familiebrugene at erobre stordriftsfordele, som gennem generationer kunne konkurrere med storlandbrugene og forhindre disse i at udstøde selvejerne fra markedet. Andelssamfundets ånd dannedes i selvbevidst kontrast til aktieselskabernes kapitalisme og blev stolt af det. Bevtoft mejeri med den pompøse mejeribygning, der dog har undergået forandringer siden opførelsen i 1911. Til venstre i bygningen ses en række af de oprindelige vinduer, præget af jugendtidens interesse for arkitektoniske detaljer. Foto: Jørgen Toft Jessen.

Det planlagte Danmark

Efter 2. Verdenskrig besluttede Danmark sig således for at omlægge suverænitetsarbejdets overlevelsesstrategi fra neutralitet til væbnet medlemsskab af den vestlige forsvarsalliance under USA's vinger, og Danmark følger de øvrige vesteuropæiske lande med ind i en åben, amerikansk ledet verdensøkonomi. Her kan man ikke længere klare sig med restriktiv handelspolitik, toldgrænser og folkets organiske nationaløkonomi. For at få gang i den vestlige økonomi tvang USA sine europæiske allierede til at liberalisere, hvis de ville have del i de amerikanske dollar i form af Marshallhjælpen. Til gengæld for, at landene indrettede sig på international konkurrence og gennemgribende økonomisk liberalisering, fik de mulighed for at basere deres valuta på den amerikanske dollar i Bretton Woods systemet. Man slap dermed for de værste valutasvingninger, men skulle til at klare sig på et åbent verdensmarkeds præmisser, hvor kun de livsformer overlever, der formår at finde nicher med tilstrækkelige konkurrencefordele. Derfor skulle man finde helt andre løsninger end at beskytte landbrugets livsformer, håndværkerne, andelsindustrien, arbejderbevægelsen osv. Svaret var at skabe *et moderne menneske, der formår at gennemføre en livslang tilpasning til den økonomiske vækst og strukturrationalisering.*

Det var en udvikling, som i planlæggernes forestillingsverden stillede helt nye krav til den enkeltes fleksibilitet. I planlægningen blev »tilpasningsevne« og »fleksibilitet« kodeord, mens det blandt folk blev »frihed« og

Rødding var en af de mange sønderjyske stationsbyer, som udviklede sig langs de mange smalsporede kleinbaner, som blev oprettet fra 1898 til udbruddet af Første Verdenskrig. Byen blev i 1899 endestation for kleinbanen fra Haderslev og var med 1.132 indbyggere i 1921 den ubetinget største af de sønderjyske stationsbyer. Rødding kunne dog også takke sine offentlige institutioner som bl.a. amtsretten for sin velstand, som man også fornemmer på dette billede af Torvet med bl.a. manufakturhandler A.C. Colfachs hjørneejendom opført ca. 1893. Foto: C.C. Biehl. Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

»velstand«. Danmark udviklede en stor og i stigende grad ensartet offentlig sektor til at understøtte individernes tilpasningsevne fra vugge til grav, uafhængigt af arbejderbevægelsens, landboforeningernes, husmandsbevægelsens, borgerskabets, husmoderforeningernes og embedsværkets hidtidige bygningsværker.

Fysisk set blev Danmark ombygget med rivende hast. Landbefolkningen flyttede til byerne, og fra provinsen flyttede folk til København. Hvilken fart folkevandringerne tog, og hvilke konsekvenser de fik, opdagede man sidst i 1950-erne og for alvor i 1960-erne, hvor sogne- og byråd i kommunerne og i landets amter fostrede en skov af planer for, hvordan de hver for sig ville udvikle deres industriområder, nedlægge sogneskoler og oprette centralskoler, bygge veje osv. Efterhånden opdagede man, at det ville blive et kaotisk univers, hvis man fortsatte med at planlægge decentralt. Derfor måtte landsplanlægningen ind for at koordinere det hele, så der blev skabt en effektiv samfundsorganisme, der kunne klare sig i den åbne verdensøkonomi. Nye kulturlandskaber tog form og transformerede de gamle.

For de fysiske planlæggere tegnede den samme udfordring sig for landets sammenhængskraft som i midten af 1800-tallet

– nemlig, at Hamburg stod klar til at erobre hele det vestlige Danmark fra København. Og angrebet ville sætte ind, når de gamle grænser for varernes, menneskenes og kapitalens frie bevægelighed blev fjernet, når Danmark kom med i *Det europæiske Fællesmarked* (EF). Dette var en af de grundlæggende udfordringer for suverænitetsarbejdet, som man var nødt til at kunne håndtere: Hvordan kunne man bygge et Danmark, som ikke flækkede, når det blev medlem af EF?

Her satte planlæggerne sig som strategisk mål at skabe et nyt Danmark ved hjælp af en ny infrastruktur baseret på regionale universitets- og vækstcentre, broer, højhastighedstog og motorveje. Det var et Danmark, der grundlæggende blev bundet sammen af den gigantiske investering i en Storebæltsbro til såvel eksprestog som motorvej. Med det politiske formål at binde hovedstatsområdet sammen med Vestdanmark, uden at man behøvede at flytte hovedstaden til en ny lokalitet midt i landet. Her begyndte de store infrastrukturprojekter, vi i dag tager for givne, at give mening som et nødvendigt og stort tænkt nationalt projekt, der lagde grunden til det følgende halve århundredes danske suverænitetsarbejde under den europæiske integrationsproces. Først skulle landet bindes solidt sammen af en øst-vest gående hovedakse; dernæst kunne Øresundsbyens brobyggeri sættes i værk, og endelig kunne brobyggeriet over Femernbæltet sikre landets rolle som brohoved imellem Norden og Kontinentet. Ligesom under ældre tiders militære og civile forsvarsformer, fra 1600-tallets fæstninger til 1930-ernes broer, var det et statsprojekt, der blev en stor udfordring til såvel den indenrigspolitiske finansieringskunst som den teknologiske ingeniørkunst.

Det fysiske miljø, man skabte - de kulturlandskaber, de erhvervs- og boligmiljøer, vejenes landskaber, fredningernes og byvækstens miljøer – var på den måde ikke kun fysiske miljøer, men også materialiseringen af indbyrdes kæmpende *ideer* om, hvad man ville, og hvordan det hele helst skulle se ud. Det livsformsorganiserede folks andels- og industrisamfund blev gennem hele den anden halvdel af det tyvende århundrede ikke blot overlejret, men ustandselig konfronteret med et helt andet, der måske bedst lader sig beskrive som et industri- og servicesamfund, struktureret som en velfærdsstat med en af fødevareproducenterne uafhængig kapitalistisk industri, økonomisk vækst samt frigjorte individer, hvis adfærd (bl.a. gennem en stor offentlig sektor) skal tilpasses væksten, som det grundlæggende.[14)]

Det var dette kulturmiljø, der for alvor blev grobund for funktionalistiske forestillinger om industrisamfundet. Den danske udgave af deres implementering udmærker sig ved, at »professionerne« kom ind med socialtekniske, sundhedsvidenskabelige, pædagogiske og psykotekniske løsninger på vækstens problemer gennem en hidtil uset udbygning og professionalisering af den offentlige sektor.[15)]

Denne udbygning er et vigtigt træk ved velfærdsstatens udvikling i anden halvdel af det 20. århundrede – og aftegner sig i et markant institutionsbyggeri og en fysisk planlægning, der om noget er blevet indbegrebet af velfærdssamfundets kulturarv i Danmark.

Tilpasning og modstrømme

I det verdensbillede, økonomerne lagde til grund for den danske velfærdsstats hidtil største udbygning af den offentlige sektor, figurerede økonomisk vækst både som overordnet målsætning, som situationsbeskrivelse og som den altdominerende drivkraft. En drivkraft, der i dag har opløst befolkningens faste samlivsformer og fællesskaber og nu bringer det enkelte menneske i centrum ved de hastige strukturforandringers krav om stadig og livslang tilpasning af individet. Det er et verdensbillede uden forstyrrende produktionsmåder og livsformer.

I stedet for et af bevægelser og foreninger organiseret liv er der tale om et *ubrudt krav om tilpasning* fra vugge til grav. I stedet for en arbejderlivsform baseret på fagstolthed og faglig organisering medfører udviklingen f.eks. ikke blot krav om stadig ajourføring af faglig viden, men om ophævelse af fag og faglige discipliner og om nye fagopdelinger på tværs af gamle. Individet står tilbage med sin større eller mindre evne til at tilpasse sig forandringen som tilstand.

Til gengæld må individet som borger nu tilkendes universelle rettigheder og pligter, såsom ret til rådgivning, bistand og uddannelse med henblik på at kunne øge sin tilpasningsevne overfor det hastigt stigende forandringstempo. Erhvervsvejledning til den enkelte har i dette billede erstattet den lønarbejdende og den selverhvervende befolknings organiserede, forskelligartede, nedarvede, selvbevidste og dynamiske erhvervskulturer. Eventuelt dukker de op som en endnu ikke elimineret «social arv«, der gør det forbandet svært at drive universalistisk enhedsskole og skabe en fri »social mobilitet«, der gør det muligt under hensyn til vækst og forandring at lede nye ungdomsårgange hen til de erhvervsuddannelser, hvis aftagere får brug for arbejdskraft. Ikke underligt, at samfundet ikke overlader *koordineringsopgaven* til hverken den enkelte eller familien selv.

Derfor er det heller ikke underligt, at ungdomsoprør og selvstændighedskultur i Danmark fra slutningen af 1960´erne optrådte som en negation af de professionelle specialisters »ekspertvælde«, dets institutionelle holisme og metodologiske individualisme. Fra de selvstændiges verden blandt familiebrugene, partsfiskerne og interessentskaberne til kollektivernes og de progressive produktionsfællesskabers »alternative« verden lød gennem 1970-erne protester imod den tanke, at folks fællesskaber skulle bukke under for væksten og apparatet. Selv kampen for det nationale fællesskab op til afstemningen om Danmarks medlemskab af EF blev for mange en protest imod en ny, negativ universalisme på europæisk plan. Omvendt bekræftede disse modstandsformer den økonomiske socialforskning i, at den økonomiske vækst nødvendige nedbrydning af fællesskaber, der er af fundamental betydning for enkeltindividernes sociale situation og oplevelsesfelt, medfører rådvildhed, usikkerhed og modstand mod forandringerne.

Bag psykologiseringen af velfærdstænkningen lå dybere modsætninger, kampe og alliancer mellem livsformer, hvor det i tiden efter 2. Verdenskrig primært drejede sig om at

I 1978 blev motorvejen over den dansk/tyske grænse taget i brug. Dermed var det danske motorvejsnet blevet bundet sammen med resten af Europa. Som en understregning af det gode naboskab blev de danske og tyske pasbetjente anbragt under samme tag. Der gik dog endnu nogle år før det store motorvejs H i Danmark for alvor bandt landet sammen i begyndelsen af 1990'erne. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

blive eller at forblive den dominerende kraft i landets økonomi for at sikre sine livsformsspecifikke eksistensbetingelser. Skulle Danmark forblive et land, hvis industrialisering baserede sig på forædlede fødevarer, eller blive et af landbrug og fiskeri uafhængigt industriland? Kampen for at blive medlem af EF var for bønderne og andelsbevægelsen nødvendig for at holde sammen på det britiske og det tyske marked og et led i bestræbelserne på at imødegå arbejderbevægelsens og industriens bestræbelser på at udnytte den kapitalistiske vækst til at gøre uafhængig industriproduktion til det primære økonomiske grundlag. At opretholde en stor landbrugseksport var den selvstændige livsforms primære eksistensbetingelse.

Af selv samme grund frygtede arbejderbevægelsen, at EF og dets berygtede landbrugsordninger ville hæmme industriproduktionens frigørelse fra landbrugs- og fiskerieksporten, og trods modsigelser modarbejdede store dele af fagbevægelsen medlemsskabet. Til gengæld så Socialdemokratiets ledere Danmarks og Storbritanniens optagelse i EF, kombineret med en moderne kulturpolitik og strukturrationalisering med universalistiske velfærdsreformer (enhedsskole, uddannelsesstøtte, erhvervsuddannelser, folkepension, egnsudvikling, bistandshjælp

Andelssamfundets småproducenter blev som aftagere af produktionsmidler et vigtigt marked for industrisamfundets innovative kapitalister. Selv landhusmødrenes ægproduktion i familiens hønsehold dannede grundlag for storstilet andelseksport og industriel innovation. Brødrene Hartmann er i dag et multinationalt firma, der producerer emballage. Virksomheden er især kendt for ægemballage i støbepap, som blev startet i 1936 i Kongens Lyngby. I 1962 etablerede man en produktion i Tønder og i første halvdel af 1980'erne blev produktionen koncentreret her, mens hovedkontoret blev liggende i Kongens Lyngby. Virksomheden drives af en fond, Brødrene Hartmanns Fond, som blev etableret i 1964. Foto: H.C. Gabelgaard. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

mv.) som et middel til at neutralisere de små selvstændiges og traditionelt indstillede fagforbunds modstand imod omstillingen fra et arbejdsintensivt landbrugs-, håndværker- og industrisamfund til et kapitalintensivt og forskningsbaseret industri- og servicesamfund. En strategi, der samtidig muliggjorde en alliance med de dele af venstrefløjen, der euforisk betragtede reformerne som et virkeligt løft i mulighederne for at komme samfundets svageste – også i de nye landkommuner – til hjælp på en enstrenget, professionel og værdig måde.

Den universalistiske socialliberalismes tabuisering af de organiserede livsformer og deres indbyrdes kampforhold var imidlertid også mulig at vende imod den gennemorganiserede arbejderbevægelse selv. At fortsætte den »solidariske« kamp for et stift arbejdsmarked med skarpe faggrænser, stram faglig organisering og kollektivistisk brug af de fagretlige regler som middel til at sikre lønarbejderlivformens eksistensbetingelser stod, som de socialdemokratiske økonomer så det, i vejen for vækstens hastige strukturforandringer. Og det betød, at andre partier så store politiske muligheder i at dreje velfærdsstatens sociale sikring af den danske lønarbejder fra en direkte og indirekte understøttelse af den organiserede arbejderbevægelse til en *universel* sikring af *sociale rettigheder* til *borgeren*, der gjorde det muligt at yde det enkelte individ og den enkelte familie råd, vejledning og støtte som *omsorgsmodtager*. En status, der er uafhængig af, om man er en husmandsfamilie, enlig mor, arbejderfamilie, udbrændt skolelærer eller karrieremand med mavesår.

Folkepensionens og sygesikringens uni-

versalisme var ikke kun egnet til i den givne situation at erobre marginalvælgere; den var også med til at bane vejen for det efterfølgende opbrud i det livsformsspecifikke partimønster med stabile kernevælgere, partimedlemmer og kadrebaseret partiforeningsliv. Fra et livsformsperspektiv var den socialliberale strukturrationaliserings universalisme og metodiske individualisme, ligesom mange andre kamp- og modstandsformer, et tveægget sværd. Desto mere livsformscentrismen gjorde velfærdsstaten blind overfor de selv samme livsformer og deres modsætningsforhold, desto mere tveægget blev de velfærdsstatslige politikker overfor samtlige de organiserede livsformer, der søgte at bruge dem til egne formål.

Økonomisk demokrati?

Arbejderbevægelsens strategi var længe at supplere det *politiske demokrati* og det såkaldte *sociale demokrati*, som nu var inden for rækkevidde, med et *økonomisk demokrati*, som skulle bære den organiserede bevægelse ind i det nye århundrede ved at løfte arbejdernes organisationer fra deres status som ligeværdige forhandlingspartnere op til en fremtidig status som hovedejere af dansk industri. Derved ville de økonomiske beslutninger, der blev betragtet som det afgørende grundlag for alle andre politiske beslutninger, gradvist blive underlagt en langsigtet, centraliseret og ny form for demokratisk beslutningsproces. I denne proces skulle organisationerne tage sig af den overordnede finansielle planlægning, mens medarbejdernes arbejdspladsdemokrati skulle tage sig af forvaltningen af investeringerne på hver enkelt virksomhed. Idéen var at udvise løntilbageholdenhed til gengæld for overskudsdeling og opbygning af en central investeringsfond i fagbevægelsens regi.

Set i sammenhæng med det universalistiske »sociale demokrati« gav det økonomiske demokrati god mening som en ny og højere opgave for bevægelsens foreningsliv. Mens de professionelle i stat, amt og kommuner kunne overtage parti- og foreningskadrernes forvaltning af sygekasser, a-kasser, ferieopsparing mv., ville organisationerne koncentrere sig om det væsentlige, nemlig at overtage ansvaret for den grundlæggende økonomiske styring og samfundsplanlægning. Det vil sige løfte arbejdernes repræsentanter ind på det privilegerede politiske område, som hidtil havde været forbeholdt eliten på de herskende finanshuses bonede gulve.

»Det Økonomiske Demokrati« (ØD) var af arbejderbevægelsen tænkt som et ambitiøst dannelsesprojekt, hvor lønmodtagernes oplæring i folkestyre fra de hidtil mere ydmyge socialpolitiske opgaver gradvist tog fat på fremtidens forvaltning af erhvervsliv og arbejdspladser. Visionen var at engagere bevægelsens tillidsfolk i det ansvar for produktion og økonomi – og dermed for samfundsudviklingen som helhed – som kapitalejerne og deres managere endnu havde monopol på. En helt ny ånd og horisont, der for alvor lagde kapitalismens formynderi bag sig, syntes at åbne sig for de kommende generationer. Nye måder at drive erhvervsliv og virksomheder på, ny mening til arbejdsliv og arbejdspladser, nye hensyn til mennesker og miljø og en ny

Der har altid været kvinder på arbejdsmarkedet, men etableringen af daginstitutioner var en af forudsætningerne for at mange kvinder, der tidligere havde levet en husmoderlivsform, for alvor kom ud på arbejdetsmarkedet op gennem 1960'erne og 1970'erne. Derfor er hovedparten af de danske kvinder i dag på arbejdsmarkedet med forskellige livsformer som udgangspunkt og livsindhold. Her ses børn i Østre Børnehave i Tønder 1984. Foto: H.C. Gabelgaard. Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

fonds- og virksomhedskultur skulle afløse den rå kapitalmagt.

ØD-visionen var på den ene side en syntese af arbejderbevægelsens revolutionære og reformistiske traditioner, vendt imod investorlivsformens og karrierelivsformens eksistensbetingelser i den privatejede industri. På den anden side muliggjorde den som korporativ syntese af ejer- og ansættelsesforhold en indtrængen af karrierelivsformens tænkning i lønarbejderlivsformens organisatoriske overbygning, baseret på en indre disciplinering af arbejdernes overenskomstkrav og satsning på forkromede »industrilokomotiver«.

ØDs skæbne var krank. Først satte den dagsordenen som en uomgængelig vision, alle partier måtte forholde sig til. Men det førte kun til, at de øvrige politiske partier invaderede den med alternative modeller, udarbejdet på andre livsformers grundlag og derfor uden en af organisationerne styret central fond. Dernæst viste den sig, trods en omfattende oplysnings- og uddannelsesindsats i fagbevægelsen, at være uforenelig med lønarbejderlivsformens fordringer til en fri og af kapitalinteresser uafhængig fagbevægelse. Den visionære syntese, der skulle have løftet det kapitalistiske samfund ind i et økonomisk demokrati, behersket af den organiserede arbejderbevægelse, blev en katastrofe så stor, at endog udtrykket »økonomisk demokrati« blev tabu i den selv samme bevægelse.[16]

Tilbage blev arbejdet for dog at bevare det sociale demokrati, nu under slagordet »velfærdssamfund«, og for at vedligeholde den danske arbejdsmarkedsmodel, der med den overenskomstbaserede pensionsopsparing som et nyt, men i forhold til de kuldsejlede ØD-planer temmelig visionsløst initiativ sikrede fagforbundene en vedvarende forvaltningsfunktion, trods lønforhandlingernes øvrige decentralisering og individualisering.[17] Pensionsfondene er faktisk, uden selv at være bærere af en investorlivsform, ligesom i USA blevet landets største kapitalejere og en vigtig kunde hos – eller arbejdsgiver for – de investorer og managere, det økonomiske demokrati oprindelig var tænkt at afløse. Arbejderbevægelsen blev – for Metals vedkommende i kompagni med arbejdsgiverforeningen – selv del af et finanshus, men på investor- og karrierelivsformernes herskende, kapitalistiske betingelser. Det blev ved lov bestemt, at deres opgave er at sørge for en sikker og maksimal forrentning af kapitalen, så lønmodtagerne kan vide sig sikre på, at deres pensionsopsparing ikke bliver brugt til andre formål.[18] Politikerne betragtede dette som en nødvendig forudsætning for, at fagforeningernes medlemmer ville gå med til at acceptere opsparingen – som en »pensionsreform«!

Vindere og tabere?

Danmarks overgang fra landbrugs- og industrisamfund til industri- og servicesamfund resulterede med andre ord ikke i, at nogle enkelte livsformer fik held til at strukturere samfundsformationen ud fra deres egne idealer om dens indretning. *Velfærdssamfundet* er den foretrukne betegnelse, der ripper mindst op i de fortabte visioner, som samtlige organiserede livsformer måtte opgive hen imod slutningen af det 20. århundrede. Kun én livsform har ikke måtte opgive sin herskende vision om det gode liv, og det er karrierelivsformen.

Samtlige andre livsformer har set deres politiske idealer synke i grus: Det betroede og tjenestemandsansatte embedsmandskorps er reduceret til en skygge af sig selv. Hovedparten af personalegrupperne er blevet og/eller har selv tilkæmpet sig en status som almindelige, rettighedshavende lønmodtagere uden hverken det pligt- og arbejdsbegreb, den loyalitet og etik samt den eksklusivitet, der udmærkede nationalstatens embedsværk og dets begreber om det gode liv i statens, amtets eller kommunens tjeneste. Arbejderbevægelsens visioner om at overtage og demokratisere det økonomiske liv er endt i bevægelsens sprængning, partiernes kroniske mangel på penge, landsorganisationens rådvildhed og individualiseringens trampen på hæderkronede idealer om kollektivets værdier. Husmoderlivet blev lagt for had i kvindefrigørelsens navn, og idealerne om den hjemmegående husmoder med børneflokken omkring sig i eget hjem og med hovedansvar for sund kost, sygepleje, lektiehjælp, boligindretning, rengøring og økonomisk husholdning er blevet tabu. Selv andelssamfundets lokale, økonomiske demokrati i fællesejede virksomheder af alle størrelser og arter er fra at være et i Danmark højt besunget ideal om det stolte folk, der selv leder sine erhverv og lokalsamfund, som sunket i jorden. Heller ikke EF, nu EU, sikrede på længere sigt landbrugets andelsbevægelse dens position som det lokalsamfundsdemokrati og grundlæggende eksporterhverv, hvis eksistensbetingelser styrede det politiske liv og de øvrige livsformers vilkår. Andelsbanken, Arbejdernes Landsbank og de fleste andre livsformsbaserede banker eller helt lokale pengeinstitutter er suget op af storbankernes fusioner. Derfor rejses det spørgsmål, om velfærdsstatens nationale fællesskab intimideres af kynismens ånd i en postmoderne konkurrencestat.[19]

I EU får det nationale embedsværk en stadig mere rent administrerende funktion, og den høje organisationsprocent trues i samme takt, som den danske arbejdsmarkedsmodel mister autonomi i forhold til det lovregulerede, europæiske arbejdsmarked. Men hverken postmoderne kynisme eller sydeuropæisk arbejdsmarkedsmodel er givne sejrherrer. Ud fra det perspektiv er det ikke underligt, at EU's forhold til »velfærdssamfundet« længe har været afgørende for danskernes større eller mindre sympati for og engagement i det europæiske projekt – på tværs af samtlige livsformer.

LITTERATUR

Adsersen, Torkil & Jul Nielsen, Niels 1996: *Skibsværftet på Refshaleøen. Dagligdag og arbejdsliv på B&W 1945-96.* Forskningsrapport, København.

Axelsen, Drejer (red.) 1952: *Den danske andelsbevægelse.* Andelsudvalget gennem Socialpolitisk Forening,

København.
Burchardt, Jørgen 1984: *Provinsindustri. Arbejdspladser på Faaborgegnen de sidste 100 år,* Faaborg.
Buus, Henriette 2001: *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse. En kulturteoretisk og kulturhistorisk analyse af velfærdsstatens embedsværk.* Stats- og livsformer 2, København.
Buus, Henriette 2007: *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920-1970.* Stats- og livsformer 10, København.
Højrup, Thomas 1989: *Lønkapital under Folkestyre. ØD-planernes strukturfejl og deres ophævelse,* København.
Højrup, Thomas 1995: *Omkring livsformsanalysens Udvikling.* Stats- og livsformer 1, København.
Højrup, Thomas 2002: *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk.* Stats- og livsformer 4, København.
Højrup, Thomas 2003: *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej?* Stats- og livsformer 5, København.
Højrup, Thomas og Bolving, Klaus 2007 (red.): *Velfærdssamfund – velfærdsstaters forsvarsform?* Stats- og livsformer 8, København.
Højrup, Thomas & Juul Jensen, Uffe 2010: Moderne fællesgoder eller postmoderne kynisme? Mellem velfærdsstat og konkurrencestat i teori og praksis. I: *Viden, virkning og virke – forslag til forståelser i sundhedspraksis,* Thorgaard, Nissen og Juul Jensen (red.), Frederiksberg.
Jul Nielsen, Niels 2002: *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920.* Stats- og livsformer, København.
Jul Nielsen, Niels 2004: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig.* Stats- og livsformer 6, København.
Moustgaard, Poul H. 1987: *At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J.Smidth 1859-1863.* Dansk Fiskerimuseums skrifter, nr. 3, Grenaa.
Pedersen, Jørgen 1928: *Husmandsbruget. En vurdering af den danske husmandslovgivnings økonomiske og sociale betydning,* København.
Solvang, Gunnar 1985: Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920. I: *Landbohisstorisk Tidsskrift.*
Wikdahl, Magnus 1982: *Varvet som var.* Rapport från dokumentationsprojektet vid Öresundsvarvet i Landskrona. Lund.
Økonomiministeriet 1995: *Demokrati og åbenhed i pensionsinstitutternes Investeringsbeslutninger.* Betænkning nr. 1306, København.

NOTER

1) Poul Høst Moustgaards bog om statens fiskerikonsulent A.J. Smidths arbejde i 1860'erne demonstrerer udmærket de indledende undersøgelser og initiativer, der især fik betydning for den statslige viden og bevidsthed om vigtigheden af de teknologiske og organisatoriske forudsætninger for kystbefolkningens udvikling af et dansk havfiskeri.
2) Højrup 2002, kap 5.
3) Solvang 1985, Socialt Tidsskrift 1941 s. 290-300, Pedersen 1928.
4) Drejer Axelsen (red.) 1952.
5) Ikke at forveksle med det trekløver, der var stærkt medvirkende i bestræbelserne på at presse parterne til en forhandlingsløsning, nemlig Axel Heide, direktør for Privatbanken, Herman Trier, formand for Københavns Borgerrepræsentation og vekselerer Laurids Bing.
6) Alliancen imellem Venstre og Socialdemokratiet i den samtidige forfatningskamp om parlamentarismen betød, at arbejderne fik støtte fra bønderne også i kampen for retten til at organisere sig på arbejdsmarkedet.
7) Højrup 1995.
8) Højrup 2003, Jul Nielsen 2002.
9) Jul Nielsen 2002, 2004, Højrup 2002, kap. 5.
10) Bernild 2003 (lifemode.eu), Højrup 2002, 2003, Højrup & Bolving 2007.
11) Burchardt 1984.
12) Niels Jul Nielsen 2004.
13) Adsersen & Jul Nielsen 1996, Wikdahl 1982.
14) Højrup 2003.
15) Buus 2001 og 2007.
16) Højrup 1989.
17) Højrup 2002, kap. 7.
18) Økonomiministeriet 1995.
19) Højrup og Juul Jensen 2010.

Velferdsstat og kulturell modernisering: ein skandinavischer Sonderweg?

Af Gunnar Skirbekk

Mange har meint at velferdsstaten, internasjonalt sett, har fungert best i dei skandinaviske land.[1] I så fall, kva kan grunnen vere?

Når dette spørsmålet er oppe til diskusjon, blir det gjerne vist til *etterkrigsperioden*, etter 1945, med fokus på *økonomisk* baserte velferdsordningar (i statleg regi) som gjeld for alle samfunnsborgarane. I den samanheng blir det gjerne tala om ein »skandinavisk modell«.[2]

Til dette har eg to merknader:

- For å forstå dei statlege velferdsordningane i Skandinavia (Norden) bør vi gå *lengre tilbake i tid*, framfor alt til dei sosio-politiske moderniseringsprosessane i dei skandinaviske land på 1800-talet og fram til den andre verdskrig.

- For å forstå dei nordiske velferdsstatane bør vi ikkje berre fokusere på dei *økonomisk* baserte faktorane, slik som allmenne *trygdeordningar* ved sjukdom, alderdom og arbeidsløyse, samt fødselspermisjon, og allmenne *utjamningstiltak*, for eksempel ved skattepolitiske tiltak for å motverke sosio-økonomisk ulikskap. Vi bør operere med ein vidare definisjon, som også omfattar (1) det sosialpolitiske *lovverket*, slik som lover for arbeidslivet (til eksempel lover om fabrikktilsyn) og lover for familielivet (til eksempel barnelover, med like rettar for alle barn, også »uekte« barn), og som dessutan omfattar (2) *felles grunnskule*, det vil seie, gode fellesinstitusjonar for utdanning og folkeopplysning, og som omfattar (3) ein *egalitær politisk kultur*, med grunnleggjande tillit og solidaritet. Det er denne vide definisjonen eg legg til grunn når eg her talar om ein skandinavisk (eller nordisk) velferdsstat.

Men om det er dette vi forstår med velferdsstat, og dersom det stemmer at det særleg er i dei nordiske land at velferdsstaten i denne forstand er blitt ein realitet, kva kan i så fall vere grunnen til dette?

I slike saker er det mange faktorar som spelar inn. Men her vil eg framheve ein spesiell konstellasjon som på litt ulikt vis har prega dei historiske prosessane på 1800-talet i dei skandinaviske (nordiske) land, nemleg ein *dialektikk mellom luthersk embetsstand og folkelege rørsler*.

For når vi er ute etter å finne bakgrunnen for dei skandinaviske (nordiske) velferdsstatane, er det nærliggjande å spørje om det er noko som er unikt for Skandinavia – noko som karakteriserer desse landa, og ingen andre. Og ser vi då på 1800-talet, er det nærliggjande å svare: ein luthersk embetsstand og framgangsrike folkelege rørsler.

Vi kan seie det slik: Skandinavia er i denne perioden prega av luthersk protestantisme, praktisk talt utan andre konfesjonar. Det same kan truleg berre seiast om Preussen og Estland. Men dei hadde ikkje framgangsrike folkelege rørsler slik dei skandinaviske land hadde på den tid. Så luthersk protestantisme og folkelege rørsler er typisk for Skandinavia på 1800-talet. Og det lutherske presteskapet var ein del av embetsstanden, samtidig som dei folkelege rørslene var framgangsrike. Samspelet mellom ein luthersk embetsstand og folkelege rørsler kan derfor seiast å vere ein typisk og unik konstellasjon for dei skandinaviske land i denne perioden.

Dersom det er slik at det er dei skandinaviske land som på mest vellykka vis har realisert ideen om ein velferdsstat (slik vi her har definert begrepet), og dersom det dessutan er slik at dei skandinaviske land i ein lang periode er prega av eit samspel mellom lutherske embetsmenn og folkelege rørsler, er det nærliggjande å spørje om det her kan vere ein samanheng. Og dét er min hypotese: suksessen for den skandinaviske velferdsstaten bør analyserast på bakgrunn av eit dynamisk samspel mellom luthersk embetsstand og folkelege rørsler på 1800-talet.

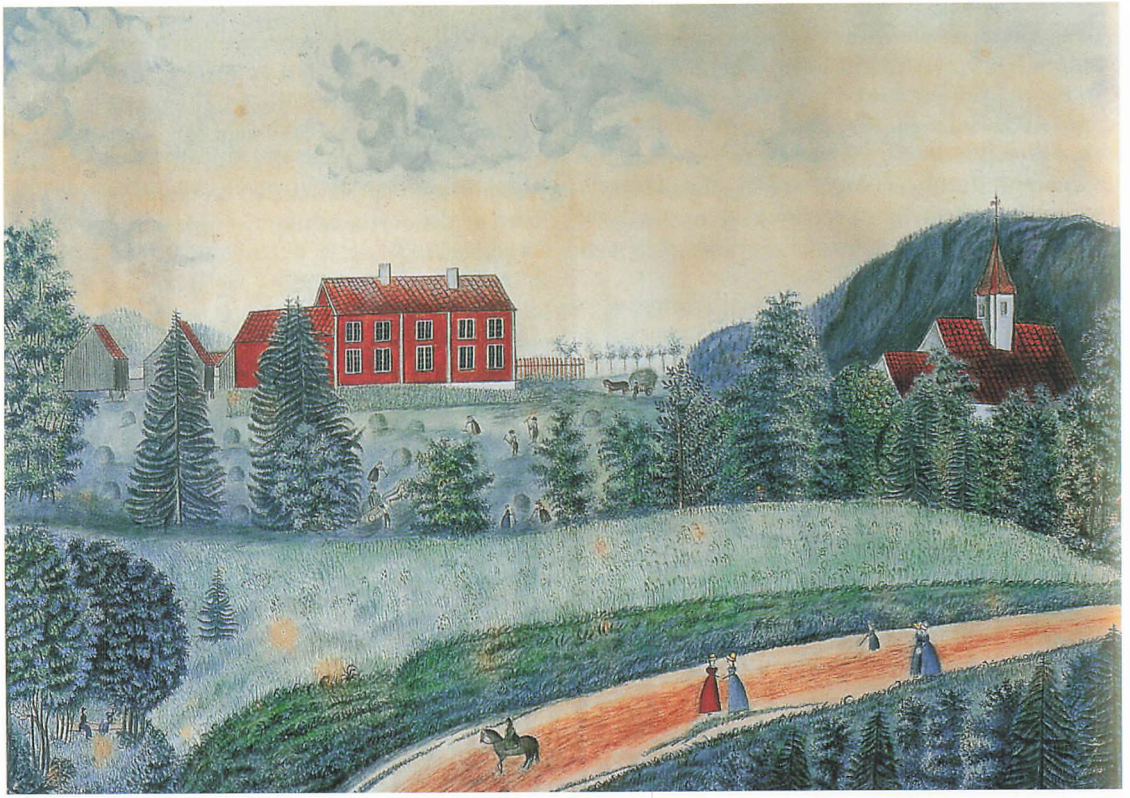

Som i Danmark var præstegårdene i Norge embedsboliger for præsterne, der repræsenterede en helt anden kultur. Her kunne bønderne se og opleve en kultur, som i bl.a. byggeskik, indretning, tøj, sprog og omgangsform adskilte sig fra bøndernes. Her er det Svarstad præstegård i Lardal, tegnet af Ragne Onserud i 1829.

Dette samspelet oppfattar eg som eit viktig trekk ved dei pågåande moderniseringsprosessane i det nittande århundre og vidare over i det tjuande århundre. I så måte vil eg hevde at det er ein samanheng mellom desse moderniseringsprosessane og etableringa av dei skandinaviske (nordiske) velferdsstatane.

Eg skal her argumentere for denne hypotesen ved å vise til sentrale trekk i *norsk historie*, først ved å vise til visse karakteristiske trekk i perioden frå 1814 til 1884 – frå unionen med Sverige til innføringa av parlamentarismen – og deretter ved å peike på tilsvarande trekk i perioden fram mot andre verdskrig – for eksempel etableringa av eit rettsleg og utdanningsmessig grunnlag for velferdsstaten (vidt definert).

Noreg tidleg på 1800-talet: embetsmannsstat (i særklasse)

Som innleiande merknad skal vi kort nemne nokre fakta om norsk historie: Mot slutten av 1700-talet var det norsk-danske monarkiet på mange måtar ein rettsstat, som i stor monn vart styrt av opplyste embetsmenn.[3] Ei allmenn skuleordning vart skipa på 1730-talet, motivert av behovet for å fremje leseferdigheit slik at alle skulle kunne lese Bibelen (noko som er påkravt for ein luthersk konfirmasjon). Mot slutten av 1700-talet var ein stor del av dei norske bøndene sjølveigarar. Mange kunne lese,[4] og skriftene til ein kulturell modernisator som Ludvig Holberg (1684-1754) fekk eit stort publikum, etterkvart også blant bøndene. Som følgje av napoleonskrigane kom Noreg i union med Sverige i 1814, men med ei nyskriven grunnlov og dermed som ein politisk sjølvstendig stat (med unntak for utanrikssaker). Allereie på eit historisk tidleg tidspunkt vart den nasjonale adelen sterkt redusert, dels på grunn av Svartedauden (midt på 1300-talet) og seinare på grunn av maktpolitiske trekk frå dei danske styrarane (under det norsk-danske monarki, 1387-1814);[5] omkring 1814 var det nesten ingen adel i Noreg. Adelen var formelt avskaffa i 1821.

Grovt sagt hadde vi i Noreg desse klassene på denne tida:

(1.) Embetsstanden (omkring 0.2 % av befolkninga) – hovudsakleg universitetsutdanna juristar og lutherske teologar, pluss høgare militære offiserar – som fekk særleg stor innverknad, av to grunnar: Det fanst ingen adel, og desse embetsmennene fekk utøve ei dobbel rolle som høgare statstenestemenn og som aktive politikarar.
2. Borgarskapet, med næringsgrunnlag i fiske, skogbruk, bergverk, møller, skipsfart og handel (og dei var ikkje avhengig av ein landeigande adel).
3. Bondestanden (med husmenn), som utgjorde fleirtalet, på den tid om lag 90 % av befolkninga. Dei var i stor monn lesekunnige, mange var sjølveigarar.[6] I nokon grad vart dei anerkjende som politiske medaktørar; ein uvanleg høg prosentdel av medlemmene i grunnlovsforsamlinga på Eidsvoll i 1814 (opp mot ein tredel) var bønder og representantar for bygdene. Dessutan, av historiske grunnar framstod dei norske bøndene som berarane av den nasjonale arven, kulturelt og slektsmessig

(ettersom det praktisk talt ikkje fanst ein nasjonal adel og ettersom embetsstanden for det meste hadde dansk bakgrunn).

Kort sagt, i byrjinga av det nittande hundreåret vart Noreg i alt vesentleg styrt av embetsstanden;[7] men med ei progressiv grunnlov og med ein sterk bondestand. Litt etter litt fekk ein demokratisk opposisjon, støtta av dei folkelege rørslene, større makt, i samfunnet så vel som på Stortinget. I 1884 vart parlamentarismen innført av denne opposisjonen. Denne hendinga representerer ei avgjerande svekking av den politiske rolla til embetsstanden og markerer ei maktforskyving til fordel for bondeopposisjonen og venstrekreftene, støtta av dei folkelege rørslene og av den radikale intelligentsiaen. Politiske parti blir skipa, *Venstre* tidleg på året 1884, *Høire* seinare same år; og *Det norske arbeiderparti* i 1887 (med representantar i nasjonalforsamlinga frå 1903). Med andre ord, styreforma vart endra til ein parlamentarisme basert på fleire parti, med utvida røysterett for menn i 1898; i 1913 vart røysteretten utvida til også å gjelde kvinner.

Embetsmenn og andre ekspertar: Kva slag utfordringar, kva slag ekspertise?

Noreg var i ein miserable forfatning då det, i 1814, igjen oppnådde politisk sjølvstende i ein union med Sverige: Nasjonen var kraftig utarma etter napoleonskrigane og den britiske blokaden, og landet mangla så godt som alle institusjonar som trengst for ein stat. For eksempel, byen Christiania (i dag Oslo[8]), som i 1814 vart hovudstad (med mindre enn 10.000 innbyggjarar), hadde nettopp fått eit universitet;[9] det starta med 7 lærarar (frå Kjøbenhavn) og 17 studentar, utan eit bibliotek og utan høvelege bygningar. Kort sagt, det var eit enormt behov for institusjonar, for bygningar og infrastruktur av forskjellig slag. Av same grunn var det behov for høvelege lover og rettslege reguleringar (og dereguleringar):[10] På den eine sida til fordel for privat verksemd i det økonomiske liv (t.d. imot privilegie som var gitt til byborgarskapet under det norsk-danske monarkiet[11]) og som møtte motstand hos bøndene og no også hos dei progressive medlemmene av embetsstanden, som støtta ein liberal marknadsøkonomi ved aktivt statsinngrep gjennom lovgiving); På den andre sida til fordel for offentlege institusjonar og nødvendig infrastruktur (medrekna den statlege administrasjon, og såleis ei styrking av staten og dermed også av embetsmennene).

Med andre ord, i dette møtet mellom institusjonelle og materielle behov og ein politisk aktiv embetsstand fekk vi i stor grad ei »modernisering ovanfrå», i den forstand at den førande klassa, embetsstanden, fremja ein effektiv og liberal marknadsøkonomi; dei gjorde det gjennom staten, ved statlege institusjonar og bruk av ekspertar, og dermed vart styrkinga av staten ei viktig oppgåve. Såleis vart forholdet mellom stat og marknad, i desse moderniseringsprosessane, ganske forskjellig frå dei marknadsoptimistiske og statsskeptiske holdningane som vi kan møte i gjengse anglo-amerikanske oppfatningar om modernisering. I denne forstand står den norske utviklinga avgjort nærare den franske eller den tyske enn den anglo-amerikanske.

I tillegg har vi den spesielle rolla som dei folkelege rørslene spela under moderniseringsprosessane i dei skandinaviske landa, med ei »modernisering nedanfrå« (for å seie det slik), og som derfor skil desse moderniseringsprosessane frå dei franske og tyske. Og som sagt, i det norske tilfellet (i kontrast til Sverige og Danmark) var det på den tid praktisk talt ingen adel, noko som gav embetsstanden ein eksepsjonelt sterk posisjon.

Dei herskande embetsmennene var universitetsutdanna juristar og teologar. Dei hadde vori utdanna ved universitetet i Kjøbenhavn, der dei levde i ein stor og levande by. Seinare vart dei utdanna ved universitetet i Christiania (formelt grunnlagt i 1811). Og som nemnt, desse embetsmennene var på same tid statstenestemenn og politikarar, ein spesiell konstellasjon.

Ut frå det vi har sagt ovanfor om behovet for nye institusjonar og lover, følgjer det at *juristane* fekk ein avgjerande posisjon. Dei utforma lover, var dommarar, statstenestemenn og politikarar. Dessutan var dei fremste leiarane, slik som Anton Martin Schweigaard, opplyste og progressive intellektuelle, og dyktige og hardt arbeidande praktikarar. Som politikar med stor påverknadskraft og professor i rettsvitskap fremja Schweigaard aktivt og effektivt lovgiving og lovstyre, men også ein politisk og administrativ bruk av empirisk vitskap; for eksempel arbeidde han for institusjonell utvikling og offentleg bruk av statistikk.[12] Samstundes, i yngre år, hadde han i ungdommeleg raseri vendt seg mot tysk filosofi, som han oppfatta som obskur og unyttig; dessutan hadde han og ei gruppe unge intellektulle lykkast med å svekke latinen og styrke »levande språk« i utdanninga.

Juristane var dei mektigaste, teologane dei fleste. Teologane var embetsmenn i ein stat med luthersk statsreligion (ifølgje grunnlova). Dei fleste var prestar, spreidde ut over alle regionar i nasjonen – og geografisk så vel som topografisk er Noreg »vidt utbreitt« (berre Russland blant dei europeiske statane er »lengre«); snur vi landet rundt, med Lindesnes som fast punkt, endar vi opp nær Roma eller Madrid, og det var lettare å reise i denne sørlege retninga enn innanfor Noreg, med fjord og fjell. Følgjeleg, av topografiske grunnar var prestane i stor grad »spreidde rundt« i ulike lokalsamfunn, der dei arbeidde som talsmenn for statskyrkja (og dermed for staten) og som lærarar og oppdragarar, til dømes som lærarar og offentlege eksaminatorar ved konfirmasjon (som alle måtte igjennom), og dei fungerte som tilsynspersonar for allmennskulen (også den måtte alle igjennom). Såleis var påverknaden deira i utgangspunktet (frå 1814 og framover) svært omfattande. Vidare tok dei lutherske prestane, som embetsmenn, del i offentleg administrativt arbeid, for eksempel ved å registrere opplysningar om fødsel og død for heile befolkninga og såleis levere nyttig statistisk materiale til lovgivarane og politikarane. Dessutan, frå slutten av 1700-talet var det lutherske presteskapet i det norsk-danske monarkiet i stor grad påverka av opplysningsideala; såleis støtta dei ikkje berre leseferdigheit og allmenn opplæring for heile folket, men også forsking og praktiske forbetringar, til dømes dyrking av potet, eit nyttig og næringsrikt produkt for eit fattig folk (og

I Sønderjylland blev Bismarcks reformer i 1880'erne afgørende for opbygningen af en moderne socialforsorg. Oprindelig så Bismarck reformerne som et led i nationsbygningsprojektet, der skulle få den menige tysker til at bakke op om den unge tyske stat. Først da reformprocessen løb ind i problemer med stærkt konservative kræfter, blev de også lanceret som et led i bekæmpelsen af socialismen og fagbevægelsen. Bismarcks reformerne fik ikke alene betydning for opførelsen af arbejderboliger i Sønderjylland men også for de danske socialreformer i 1890'erne. Her er det loven om invalide- og aldersrenteforsikring, der kom som den sidste af tre reformer i 1889.

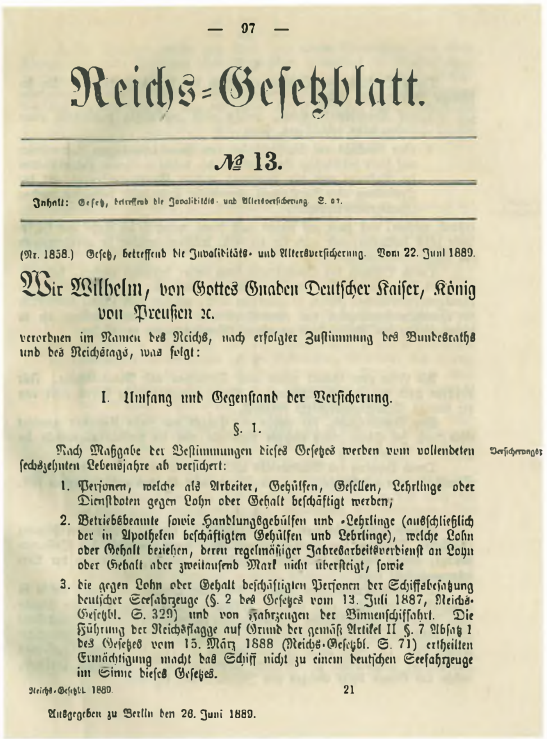

— 97 —

Reichs-Gesetzblatt.

№ 13.

Inhalt: Gesetz, betreffend die Invaliditäts- und Altersversicherung. S. 97.

(Nr. 1858.) Gesetz, betreffend die Invaliditäts- und Altersversicherung. Vom 22. Juni 1889.

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden Deutscher Kaiser, König von Preußen ꝛc.

verordnen im Namen des Reichs, nach erfolgter Zustimmung des Bundesraths und des Reichstags, was folgt:

I. Umfang und Gegenstand der Versicherung.

§. 1.

Versicherungspflicht.

Nach Maßgabe der Bestimmungen dieses Gesetzes werden vom vollendeten sechszehnten Lebensjahre ab versichert:

1. Personen, welche als Arbeiter, Gehülfen, Gesellen, Lehrlinge oder Dienstboten gegen Lohn oder Gehalt beschäftigt werden;
2. Betriebsbeamte sowie Handlungsgehülfen und -Lehrlinge (ausschließlich der in Apotheken beschäftigten Gehülfen und Lehrlinge), welche Lohn oder Gehalt beziehen, deren regelmäßiger Jahresarbeitsverdienst an Lohn oder Gehalt aber zweitausend Mark nicht übersteigt, sowie
3. die gegen Lohn oder Gehalt beschäftigten Personen der Schiffsbesatzung deutscher Seefahrzeuge (§. 2 des Gesetzes vom 13. Juli 1887, Reichs-Gesetzbl. S. 329) und von Fahrzeugen der Binnenschiffahrt. Die Führung der Reichsflagge auf Grund der gemäß Artikel II §. 7 Absatz 1 des Gesetzes vom 15. März 1888 (Reichs-Gesetzbl. S. 71) ertheilten Ermächtigung macht das Schiff nicht zu einem deutschen Seefahrzeuge im Sinne dieses Gesetzes.

Reichs-Gesetzbl. 1889. 21

Ausgegeben zu Berlin den 26. Juni 1889.

dermed vart desse forsvararane av opplysning til tider kalla »potetprestar«).

Legg så til at det praktisk talt ikkje fanst andre religionar eller konfesjonar i landet på den tid, jamvel om det fanst lutherske dissidentar, slik som haugianarane (sjå seinare), og nokre kvekarar, i hovudsak inspirert av tidlegare krigsfangar som kom attende frå britiske fengsel. Men i den elles så progressive grunnlova av 1814 var det ein paragraf som forbaud jødar og jesuittar tilgang til riket – det som vart kalla jødeparagrafen. Etter ein offentleg kampanje (sterkt støtta av ein av dei førande unge diktarane, Henrik Wergeland) vart forbodet oppheva for jødar i 1851 (etter 37 år); for jesuittar vart forbodet først oppheva i 1956 (etter 105 år). For munkar vart forbodet oppheva i 1897. Desse fakta kan tene som ei nøktern påminning om situasjonen for religiøs toleranse etter 1814.[13]

Så langt har vi nemnt dei to hovudgruppene av embetsmenn, universitetsutdanna juristar og teologar. I tillegg kjem høgare offiserar, utdanna ved institusjonar for militær opplæring. Men i fredstid kunne visse element i militær utdanning også vere nyttig for planlegging og utbygging av den materielle infrastrukturen i ein nyskipa nasjon.

Dessutan, tidleg på 1800-talet, trass i den mistrøstige situasjonen etter napoleonskrigane, hadde landet likevel eit betydeleg økonomisk potensiale, ikkje berre i fiske og tømmerdrift, og i skipsfart og handel, og i jordbruk, men også i bergverk – jern- og sølvgruver hadde allereie ein lang tradisjon. Til dømes vart sølvgruvene i Kongsberg opna tidleg på 1600-talet,[14] og byen fekk eit »Berg Seminar« for høgare utdanning i gruvedrift i 1757, det første av sitt slag i Europa og den første institusjonen for høgare utdanning i Noreg i moderne tid. Kort sagt, praktikarane, utdanna i samtidas vitskap og teknologi, var sterkt etterspurde, og steg vart tatt for å møte etterspurnaden.

Når dette er sagt om positive trekk ved embetsmannsstaten som eit moderniseringsregime, kan det samtidig vere grunn til å minne om at dette var ein klassedelt stat, for det første med markante økonomisk-politiske og sosio-kulturelle spenningar mellom embetsstanden og folket,[15] men også med økonomiske lagdelingar både i bygdesamfunna og i byane.

Det tyske arbejdsmarked var relativt godt reguleret af staten gennem næringsloven af 21. juni 1869, som skulle sikre rimelige arbejdsforhold og forhindre social uro. Loven blev i 1883 erstattet af en ny med mere detaljerede forskrifter. Disse blev i 1879 suppleret med et fabrikstilsyn, hvor de lokale fabriksinspektører ved tilsyn på virksomhederne skulle sikre arbejderne mod farer for liv og helbred. I 1896 greb fabriksinspektionen ind over for teglværket Grønland efter at to arbejdere var døde af kulilteforgiftning i deres senge på teglværket. Indgrebet satte for alvor gang i en modernisering af arbejderboligerne. Her ses arbejderboligerne ved Cathrinesminde Teglværk opført 1898. Foto: Museum Sønderjylland – Cathrinesminde Teglværk.

Folkelege rørsler og deira elitar

Vi skal no sjå på nokre aspekt ved dei folkelege rørslene og elitane deira i Noreg på 1800-talet.

Haugianismen var den første av desse folkelege rørslene, med bakgrunn i Hans Nielsen Hauge (1771-1824), ein ung bonde som ein dag hadde eit religiøst syn då han arbeidde ute på markene (i 1796, i ein alder av 25 år). Haugianismen var på same tid ei religiøs rørsle (innanfor lutheranismen, men imot den offisielle lutheranismen) og ei politisk rørsle (mot embetsstanden).[16]

Max Weber såg puritansk etikk (kalvinisme) som ein føresetnad for kapitalismen. Haugianarane spela ei tilsvarande rolle i Noreg: Av religiøse grunnar gjekk dei inn for hardt arbeid og eit nøkternt forbruk. Resultatet var akkumulering av kapital, med påfølgjande reinvestering (i papirmøller, sagbruk, saltproduksjon, fiske, skipsbygging, jordbruk og handel).

Haugianismen kombinerte karismatisk leiarskap med eit nasjonalt nettverk av samhald og solidaritet (mellom »brør og søstrer«, ikkje individualistisk). Haugianarane fremja moderniserande aktivitetar og læringsprosessar over eit breitt felt: økonomisk verksemd, sosio-politisk organisering, trening i å tale i forsamlingar (kvinner var velkomne både som talarar og leiarar[17]), fremjing av lesefer-

En af velfærdsstatens grundpiller er den fælles folkeskole. Her er det eleverne i den danske skole i Rebbøl i Midtsønderjylland i 1944. Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

digheit, og dermed av ein alternativ offentleg sfære (for eksempel: om lag kvar fjerde samfunnsborgar, nyfødde og oldingar medrekna, kjøpte eit eksemplar av Hauges skrifter, i ei tid prega av svolt og fattigdom).

Haugianismen vart snart ein danningsforum for politiske aktørar. Dei var med i grunnlovsforsamlinga i 1814; dei vart innvalde til Stortinget og til politiske posisjonar i lokalmiljøa. Rundt 1840 var dei fremste måla oppnådde: større religiøs og økonomisk fridom.[18]

Litt eller litt vart haugianismen integrert i det norske samfunnet (med visse regionale variasjonar, som enno kan observerast). Men haugianarane vart verande innanfor den lutherske statskyrkja; dei omdefinerte seg ikkje som eit uavhengig religiøst fellesskap (som ein konfesjon på utsida av statskyrkja).

Hauge fekk hard behandling av styresmaktene – fengsla i 1804 og omsider sett fri i 1811, fysisk svekt og med helseproblem.[19] Men haugianismen som rørsle heldt fram og fekk varig innverknad. På mange måtar endra haugianismen det norske samfunnet, nedanfrå.

Etter kvart vart det skapt alternative offentlege rom, og ved innverknad frå den danske teologen Grundtvig[20] vart det skapt ei alternativ utdanning, *folkehøjskolen*, som ei særeigen institusjonell forankring for ideen om folkeopplysning.[21]

Det typisk skandinaviske fenomenet *folkedanning* og *folkeopplysning* vart etter kvart ein avgjerande faktor for utforminga av eit meir egalitært samfunn – grovt sagt, utdanning og kulturell danning av folket, for folket, ved folket, i opposisjon til det tradisjonelle utdanningssystemet med tilhøyrande ideologi, men definitivt med ein ambisjon om å »reise folket«, reise seg sjølv, kulturelt og utdanningsmessig.

Dermed vart det ein strid om anerkjenning og toleranse, ikkje mellom ulike konfesjonar, men mellom motstridande sosiokulturelle grupper og elitane deira: ein typisk skandinavisk dialektikk mellom luthersk embetsstand og folkelege rørsler.

Thrane-rørsla, sett i gang av Marcus Thrane (1817-1890) i 1849 og inspirert av oppstanden i Frankrike i 1848, var i utgangspunktet ein spontan protest mot matmangel blant småkårsfolk. Rørsla fekk støtte frå underprivilegerte i byane, men endå meir frå folk på bygdene. (Industrialiseringa var enno i si byrjing.)

Thrane var ein utopisk sosialist (som Proudhon) og mildt kristen. Han vart snart ein framgangsrik organisator. Han og tilhengarane hans organiserte arbeidsfolk i *Arbeiderfore-*

ninger. Etter eitt år var det omkring 414 slike lag med om lag 30.000 medlemmer (truleg omkring 2 % av folketalet på den tid), organisert både lokalt og nasjonalt. Dei etablerte samstundes ein alternativ offentleg sfære med eiga avis (*Arbeiderforeningernes Blad*).

Det politiske programmet var i utgangspunktet heller moderat: lågare toll (for å få billegare mat), kamp mot drukkenskap, kamp for betre skular (for folk flest), for allmenn verneplikt (eit folkeleg krav allereie i 1814), og for allmenn røysterett for menn.

Programmet møtte motbør hos styresmaktene og rørsla vart klarare klasseorientert, med desse krava: omfordeling av jord, stønad til nybrott, skiping av ein statsbank for folk med få ressursar, alderstrygd og sjuketrygd.

I 1851 vart Thrane-rørsla slått ned med makt, frå styresmaktene (ved embetsmennene). Thrane vart fengsla. Då han slapp ut, tok han ikkje del i politisk verksemd, og etter ei tid drog han til Amerika der han vart verande resten av livet. På eit vis var Thrane-rørsle ein episode – men ein viktig lærdom gjekk heim: folkelege rørsler må organiserast og dei treng ein alternativ offentleg sfære. Og det skulle bli meir ...

Bondevennene, eller *folkevennene,* med Søren Jaabæk (1814-1894) som leiar frå om lag 1865, representerer den tredje bølgja av folkelege rørsler, som startar spontant og etter kvart får makt ved å organisere seg sjølv og utdanne seg og ved bruk av ein alternativ offentlege sfære.

Bondevennene organiserte seg på alle plan: lokalt, regionalt og nasjonalt. Dei fekk om lag 30.000 medlemmer i 300 lag. Dei gav ut bladet *Folketidende* (med eit opplag på omkring 15-20.000).

Jaabæk vart vald til ordførar i heimekommunen i 1841 og han vart vald inn på Stortinget i 1845, der han vart leiar for bondeopposisjonen.

Bondevennene var imot byprivilegia[22] og for liberalisme, og imot høg offentleg pengebruk, særleg for embetsstanden. Kort sagt, dei forsvara klasseinteressene sine og dei brukte Stortinget i kamp mot den dominerande politiske posisjonen til embetsstanden, særleg i regjeringa – av den grunn var kampen for parlamentarismen ein viktig kamp.

Programmet deira omfatta desse målsetjingane: støtte til »leseselskap«, kamp mot drukkenskap, støtte for sosial tryggleik, støtte for sparebankar, støtte for samvirke av produsentar og forbrukarar. Omkring 1870 vart rørsla radikalisert: *for* å skilje stat og kyrkje, *mot* statskyrkjeleg konfirmasjon,[23] *for* borgarleg ekteskapsinngåing, *imot* monarkiet.

Kort sagt, idealet for Jaabæk var eit samfunn prega av egalitær harmoni.

I tillegg til desse tre bølgjene av folkelege rørsler (Hauge, Thrane, Jaabæk) vil eg nemne to andre rørsler med ein meir spesifikk agenda: *målrørsla* og *kvinnerørsla.*

Målrørsla: Då Noreg vart politisk sjølvstendig i 1814 var skriftspråket dansk. Det vart forstått av all nordmenn, men berre tala (meir eller mindre korrekt) av overklassa, særleg embetsstanden som hadde fått utdanning i Kjøbenhavn. Folket, særleg bøndene, tala ulike dialektar, med røter attende til gammalnorsk,[24] språket i den norrøne litteraturen.[25]

Dermed var den nye nasjonen i 1814 konfrontert med eit strategisk spørsmål: Skulle ein halde fram med dansk, eller prøve å utvikle eit norsk skriftspråk?[26] Faktisk skulle dansk som skriftspråk bestå i om lag eit hundre år – norske diktarar som Ibsen[27] skreiv på dansk og publiserte bøkene sine i Danmark.[28] Men av nasjonale og pedagogiske grunnar vart det etter kvart arbeidt for å endre skriftspråket, til å bli eit norsk språk. To hovudstrategiar låg føre: utvikle eit moderne norsk språk ut frå norske dialektar, eller endre det tradisjonelle danske skriftspråket stegvis i samsvar med norsk tale i dei øvre sjikt av samfunnet. Begge strategiane vart følgde, og såleis fekk vi til sist to offisielle norske skriftspråk.[29]

Samstundes fekk vi ein konflikt mellom desse to strategiane og desse to skriftspråka, ein konflikt som enno varar ved. Denne konflikten har både nasjonale og sosiale innslag, og mot slutten av 1800-talet vart konflikten fletta saman med den allmenne konflikten mellom embetsstanden (som tradisjonelt skreiv dansk) og dei folkelege rørslene (med støtte frå partiet Venstre, skipa i 1884).

Denne to-språk-situasjonen består, og resultatet kan omtalast som ei blanding av ein *kamp om kulturelt hegemoni* (jf Gramsci og Bourdieu) og ei *anerkjenning av den andre* (som hos Derrida) – det sistnemnde trekket framstår som eit utilsikta resultat av ein læringsprosess som førte fram til ein viss grad av kulturell toleranse.[30]

Kvinnerørsla: Relativt sett har kvinnene i Noreg tradisjonelt hatt ein sterk posisjon, rettsleg og sosialt. Men med profesjonaliseringa og urbaniseringa oppstod det nye utfordringar, og kvinnene si rolle i moderne samfunn vart eit politisk spørsmål for den radikale intelligentsiaen og i dei folkelege rørslene, og ei viktig sak for diktarar og kunstnarar (jf Ibsens *Nora*).[31]

Norsk Kvindesags-Forening vart skipa i 1884 (same året som parlamentarismen vart innført). Ein av leiarane, Gina Krog (1847-1916), høyrde til på venstre fløy i partiet Venstre. Det følgjande år (1885) vart *Kvindestemmeretsforeningen* skipa, med Gina Krog som leiar inntil 1897 (i 1898, omdøypt til *Landskvindestemmeretsforeningen*). Dei kjempa for allmenne rettar: røysterett, rett til høgare utdanning, juridiske rettar for gifte kvinner.

Også kvinnerørsla representerer ein kombinasjon av spontanitet og evne til organisering. Dei oppretta bladet *Nylænde* (1887) som ein alternative offentleg sfære;[32] men framfor alt vart den organisatoriske evna klart demonstrert i 1905, då Noreg einsidig sa opp unionen med Sverige: Berre menn fekk lov til å røyste for eller imot unionen (368.208 røysta *nei*, 184 *ja*). Kvinnene fekk ikkje røyste. Dermed organiserte dei ei »privat« røysting for kvinner, og på eit par veker hadde 244.765 kvinner røysta – om lag to-tredjedelar av dei mannlege røystene, eit påfallande høgt tal.[33] Ein av leiarane var Betzy Kjelsberg, tilhengar av partiet Venstre. Ho var aktiv i sosialpolitikken. I 1910-1935 hadde ho, som fabrikkinspektør, ansvar for det praktiske tilsynet av arbeidsvilkåra i fabrikkar. I 1921-1934 var ho representant for regjeringa ved ILO (*International Labour Organization*, grunnlagt i 1919).

Sognepræst Torkild Aschehoug ved arbejdsbordet i Rakkestad præstegård, tegnet af sønnen Hans Hammond i 1809. På de øverste hylder kan man se kirkebogen, mens de midterste formentlig indeholder bibler, salmebøger og huspostiller.

Vi har her valt ut fem folkelege rørsler, med deira pågåande overgang frå spontanitet til vel organisert verksemd. Men det var også andre rørsler, til dømes rørsler knytte til kristen misjon, heime og ute, ofte med sterkt innslag av kvinner, eller knytt til fråhaldssaka. Det er eit felles trekk ved alle desse rørslene at dei fremja organisatoriske ferdigheiter og visse grunnleggjande sivile dygder. Alt i alt bidrog dei til framveksten av ein egalitær og opplyst politiske kultur, høveleg for deira tid (også når dei ikkje levde opp til dei høge krav om sjølvkritisk argumenterande rasjonalitet).

Tre av dei fem nemnde rørslene framstår som særeigne for norske forhold, nemleg haugianarane, bondevennene og målrørsla. Thrane-rørsla og kvinnerørsla liknar meir på rørsler av same slag i andre land. Men for alle fem er det vel verdt å framheve korleis dei inngjekk i ei rekke av interaktive og oppfølgjande læringsprosessar, med utgangspunkt i eit samspel med embetsmenn som på same tid var statstenestemenn og aktive politikarar.

Særeigne moderniseringsprosessar: nokre allmenne poeng

Vi byrja med å fokusere på særeigne moderniseringsprosessar i Skandinavia, karakteriserte ved eit samspel mellom luthersk embetsstand

Anton Marin Schweigaard (1808-1870) voksede op under beskedne forhold i Kragerø, Telemark, men formåede alligevel at skabe sig en karriere som jurist og politiker. Efter embedseksamen på universitetet i Oslo 1832 blev han i 1835 først lektor i lovkyndighed på universitetet og fra 1840 professor samme sted i lovkyndighed, statsøkonomi og statistik. Sideløbende gjorde han en politisk karriere. I 1842 blev han valgt ind i Stortinget, hvor han i perioden 1845-1869 var tingets mest indflydelsesrige medlem.

og folkelege rørsler, med fokus på norsk historie på 1800-talet. Ser vi tilbake på det vi har sagt om folkelege rørsler og elitane deira, vil eg framheve visse poeng av allmenn interesse:

Dei var i stand til å *organisere seg*, til å *overføre* spontane aktivitetar inn i politiske, økonomiske og kulturelle institusjonar. Dei viktigaste rørslene kom i tre bølgjer, kvar gong som ein prosess der spontane aktivitetar vart organiserte og institusjonaliserte;[34] ein kombinasjon av spontanitet og organisering som ikkje så lett kan realiserast samtidig, kunne dermed bli oppnådd *ved ein gjentakande prosess*, frå spontanitet til organisering.[35]

Desse folkelege rørslene opererte på eit *breitt felt*: på det økonomiske felt, i politikken, og i spørsmål som gjeld danning og utdanning.

Diskusjon (argumentativ rasjonalitet) og organisatorisk arbeid gjekk *hand i hand.*

Dei diskuterte og organiserte seg *på alle plan* – lokalt, regionalt og nasjonalt.[36]

Dei brukte den tids media som ein *alternativ offentleg sfære.*

Utdanning vart oppfatta som *sjølv-danning*, eit utdanningsprosjekt som omfatta praktisk og teoretisk opplæring så vel som *bevisstgjering* om eigen identitet og kulturelle bakgrunn.[37]

Leiarane for dei folkelege rørslene tedde seg som siviliserte og rimelege personar. Dermed kunne det spenningsfylte samspelet mellom politisk aktive embetsmenn og leiarane for dei folkelege rørslene ende med ein viss *gjensidig tillit*. Då embetsmennene gav etter og »abdiserte« i 1884, visste dei såleis at det ikkje ville skje drastiske ting, korkje med dei sjølve eller med landet. Denne typen grunnleggande tillit er ein kulturell føresetnad for eit velfungerande demokrati, med fredeleg maktskifte.

Dette var ikkje berre ein gjensidig tillit på det personlege plan (på tvers av sosio-kulturelle klasseskilje), men også ein tillit til *institusjonar* og *rettslege prosedyrar* i dagleglivet så vel som i omgang med interessekonfliktar og maktkamp – kort sagt, ei grunnleggjande semje om korleis ting bør gjerast, også i dei tilfella der det rår ulike syn og ulike gruppeinteresser.[38]

Alle aktørane opererte innanfor den same grunnlova og den same konfesjonen. Læringsprosessane i toleranse for »den andre« var ikkje eit resultat av erfaringar med eit *konfe-*

Universitetet i Oslo blev stiftet i 1811 og åbnede i 1813 med 5 professorer og 17 studerende fordelt på fire fakulteter, teologisk, juridisk, medicinsk og filosofisk. I 1860 blev det filosofiske fakultet delt i det historisk-filosofiske og det matematisk-naturvidenskabelige.

sjonelt mangfald, nesten alle var lutheranarar, men av spesielle erfaringar av *sosiale, kulturelle, språklege og regionale skilnader.*[39]

Det siste poenget fortener ein kommentar. Medan mange av dei poenga vi har referert til ovanfor også gjeld for dei andre nordiske landa, finst det visse særeigne forhold ved dei norske moderniseringsprosessane, på grunn av mangelen på ein nasjonal adel og på grunn av den »framande« kulturbakgrunnen hjå embetsstanden. Norske bønder framstod som berarane av den nasjonale arven.[40] Derfor gjekk den folkelege kampen for demokrati hand i hand med kampen for ei anerkjenning av den nasjonale arven. Vi fekk ein *demokratisk nasjonalisme nedanifrå* – truleg ein unik konstellasjon. Medan Noreg utvikla ein *homogen politisk kultur* (om korleis ting skal gjerast og vedtak fattast), vart det i nokon grad *heterogent* med tanke på *kulturelle kodar og identitetsdanning.*[41]

Samtidig hadde dei folkelege rørslene ei *pro-moderne* innretning.[42] Kort sagt, dei var *for* opplysningsprosjektet i den meining at dei var positive til vitskap og ny teknologi så vel som til utdanning og ein utvida offentleg sfære, og dei var i stor monn progressive i sosialpolitikken, til fordel for betre arbeidsvilkår og for sosial tryggleik.

Det kan her vere på sin plass å vise til visse generelle poeng om kulturell modernisering, med fokus på begrepet om rasjonalitet, med

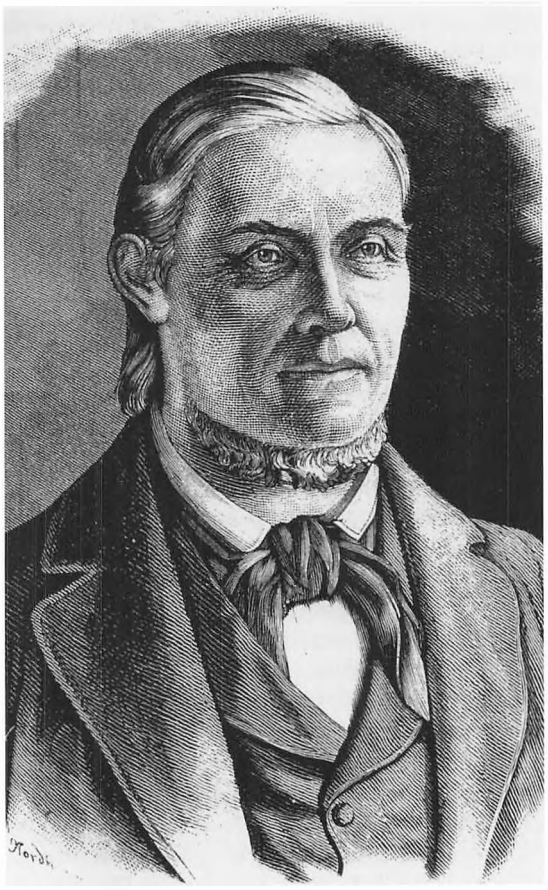

Hans Nielsen Hauge (1771-1824) blev født på en gård i Tune, Østfold, hvor den store børneflok fik en streng religiøs opdragelse. Den 5. april 1796 fik han under markarbejdet en religiøs oplevelse, som kom til at præge hans syn på kristendommen og hans arbejde som forkynder. Der findes ingen autentiske billeder af Hans Nielsen Hauge (1771-1824). Dette billede er formentlig det bedste med træk, som man kan genfinde på billeder af sønnen, teolog Andreas Hauge.

eit paradigmatisk skilje mellom instrumentell (årsaksforklarande), interpretativ (tolkande) og diskursiv (argumenterande) rasjonalitet, for så å relatere dette til det som er sagt om folkelege rørsler og elitane deira:

> (1) Haugianarane fremja kapitalistisk økonomi og praktisk dugleik i ulike yrke. På tilsvarande vis støtta aktørane i dei folkelege rørslene ny teknologi og vitskapsbaserte løysingar i den økonomiske sfæren i høve til jordbruk, skogbruk og infrastruktur.

Når det galdt praktiske spørsmål gjekk såleis desse rørslene og elitane deira inn for moderne versjonar av *instrumentell* rasjonalitet.

(2) Ved å gå imot dei rettslege hindringane og dei teologiske tolkingane som overklassa av embetsmenn handheva, utvikla haugianarane *interpretative* ferdigheiter i høve til religiøse så vel som til rettslege tekstar.

(3) Ved å gå imot dei som sat med makta og ved å forsvare sine eigne rettslege og religiøse tolkingar nedanfrå, utvikla medlemmene i dei folkelege rørslene argumentative ferdigheiter. (På toppen sat universitetsutdanna teologar og juristar som i prinsippet var mottakelege for fornuftige argument, jamvel om dei hadde ein annan sosio-politisk posisjon.) I mange lokalsamfunn vart det etablert »samtaleforeninger« der deltakarane praktiserte *argumenterande* rasjonalitet, idet dei drøfta påtrengande spørsmål for-og-imot. Dessutan har vi opprettinga og bruken av ulike alternative offentlege sfærar og utdanningsaktivitetar, også her i ein konstellasjon med »argumentering oppover« og såleis med tileigning av ei refleksiv holdning (som gjerne er lettare å tileigne seg for dei som kjem nedanfrå enn for den som er på toppen og som ikkje er vant til å sjå seg sjølv frå utsida). Neste steg, og det tyngste, er tileigninga av eit sjølvkritisk medvit om eit ureduserbart mangfald av livssyn og verdssyn, eller i det minste av eit sjølvkritisk medvit om at vi alle er feilbarlege og at vi såleis har behov for korreksjon og forbetring. Men den slags refleksiv

og sjølvkritisk medvit opptrer helst på eit seinare trinn i moderniseringsprosessane.

Alt i alt kan det derfor vere rimeleg å seie at desse rørslene og elitane deira, ved ulike gjeremål og tiltak, fremja grunnleggjande moderniseringsprosessar ved ei blanding av instrumentell, interpretativ og diskursiv rasjonalitet.

Eit nærliggjande spørsmål er då dette: Kan desse prosessane, som i stor monn var av liknande slag i dei ulike nordiske land, hjelpe oss til å forstå korleis desse landa, utover på 1900-talet (og før den seinkapitalistiske velstandsauken), var i stand til å kombinere eit allment velferdssystem og økonomisk omfordeling med ein betydeleg grad av politisk inkludering og ein viss toleranse i religiøse spørsmål?[43] Vi kan i det minste seie dette: Det er visse djuptgåande læringsprosessar i moderniseringa av dei nordiske landa som er særeigne – til dømes slik at skandinaviske ord som »folkelighed«, »folkhem« og »folkedanning« nesten ikkje kan omsetjast til andre språk;[44] men desse orda og det dei står for er avgjerande; dei viser til noko som kanskje kunne omtalast som »dei nordiske lands diskrete sjarm« (*le charme discret des pays Nordiques*)

To viktige avtalar: mellom arbeidarar og bønder, og mellom organiserte arbeidsgivarar og sentralserte fagforeiningar

På 1930-talet var det to politisk viktige avtalar.

I 1935, i etterkant av den økonomiske krisa, vart det gjort ein avtale (kriseforliket) mellom Arbeidarpartiet og Bondepartiet om korleis verknadene av krisa skulle handterast. Dermed vart det etablert eit samarbeid mellom dei to mest talrike klassene i samfunnet, bøndene og arbeidarane. Dette samarbeidet er eitt av grunnelementa i det hegemoniske sosialdemokratiske styret dei neste 30-40 år (med unntak av krigstida 1940-1945), då Det norske arbeidarparti etter kvart vart det statsberande partiet.[45] Sosialdemokratane i Sentraleuropa[46] fekk aldri i stand ein tilsvarande avtale mellom desse to klassene.[47]

Same år, 1935, vart det også inngått ein annan viktig avtale, ved ein hovudavtale[48] mellom arbeidsgivarorganisasjonane og fagforeiningane, der dei motstridande partane i næringslivet (i marxistisk terminologi, »kapital og arbeid«) gjensidig anerkjende kvarandre og etablerte reglar og rettar for behandling av interessemotsetningar (særleg forhandlingar om løn og reglar for lovleg streik og lock-out), i prinsippet utan at staten eller dei politiske partia grip inn.

Begge desse avtalane kan bli sett på som eit resultat av tidlegare utviklingstrekk, tilbake til 1800-talet, med læringsprosessar og institusjonelle endringar (slik som innføring av parlamentarismen), som førte til ein viss gjensidig tillit på tvers av klasseskilja, som ein grunnleggjande tillit til politiske institusjonar og rettslege prosedyrar.

Ekspertise og ulike rasjonalitetsformer

Moderniseringsprosessane er fletta saman med utviklinga av ulike former for rasjonalitet som igjen er situerte i ulike former for

Gina Krog (1847-1916) den norske kvindebevægelses ubestridte leder fra 1884 til 1916 var gennem årene med til at stifte flere norske kvindeforeninger. Hun havde ingen formel uddannelse, men var selvlært og underviste på privatskoler gennem en årrække, indtil hun i 1880 opgav undervisningen til fordel for kvindesagsbevægelsen, stærkt inspireret af den engelske og amerikanske kvindebevægelse.

Den socialradikale Johan Castberg (1863-1926) gjorde efter juridisk embedseksamen 1884 karriere som statsadvokat, sorenskriver og højesteretsadvokat. Han deltog tidligt i den offentlige debat og blev i 1900 valgt ind i Stortinget, hvor han sluttede sig til den mest radikale fløj af Venstre. Castberg var bl.a. med til at sikre børn født uden for ægteskabet med barneloven fra 1915. Han blev fordømt for at ødelægge familien og ægteskabet, men af andre hyldet for sin kamp for børns rettigheder. Her er han foreviget i Jens R. Nilssens dobbelttydige karikatur i 1917.

ekspertise. I utgangspunktet har vi vist til tre idealtypar av rasjonalitet, *instrumentell-årsaksforklarande*, *interpretativ-dannande* og *diskursiv-argumenterande*. Ut gjennom det nittande hundreåret skjer det ei differensiering av ulik profesjonar, med ulik profil med tanke på desse rasjonalitetsformene. Denne differensieringsprosessen heldt fram inn i *Venstrestaten* og inn i det tjuande hundreåret (1884-1940). Vi skal kort nemne fire tilfelle av forandringar med omsyn til ekspertise og rasjonalitet i denne perioden:

(1) Lutherske teologar og prestar spela ei avgjerande rolle som statstenestemenn med administrative oppgåver, medrekna tilsyn av skuleverket, og som læremeistrar for folk flest både ved søndagspreikene og ved konfirmasjonen. Alt i alt, i den tidlege perioden fremja dei opplysning[49] og ein interpretativ-dannande rasjonalitet som innslag i dei pågåande moderniseringsprosessane. Men etter kvart vart skulesystemet utvida og forbetra og talet på lærarar auka. Dermed miste teologane litt etter litt den dominerande posisjonen dei hadde hatt, når det galdt opplæring og oppfostring. Venstrestaten kan såleis omtalast som eit regime der *lærarane*, og ideen om *folkedanning*, spela ei viktig rolle.[50] Dette representerte ei oppfølging av idear som var framme i dei folkelege rørslene; profesjonar som var positive til desse ideala inntok no viktige samfunnsmessige posisjonar, slik som i skuleverket – ein sosio-kulturell prosess som på mange vis supplerte og konsoliderte den politiske framgangen til den tidlegare demokratiske opposisjonen og dei folkelege rørslene på slutten av 1800-talet. Lærarane vart viktige

aktørar i dei dannande moderniseringsprosessane i Noreg under Venstre-regimet.[51]

(2) Juristane – ekspertar i rettsvitskap og rettspraksis – var den andre hovudgruppa av statstenestemenn og det var dei som i stor grad dominerte det politiske systemet og stod for utforminga av lover og institusjonelle strukturar etter 1814. Rettsvitskap, ein tolkande og normativ disiplin, vart praktisert ved ein kombinasjon av rettferdsprinsipp og nytteomsyn (og til støtte for nyttetenkinga vart statistikk og andre høvelege empiriske vitskapar brukt instrumentelt). Men som nemnt, litt etter litt vart desse statstilsette juristane – som professorar i rettsvitskap ved universitetet, lovgivarar i Stortinget og utøvande statsrådar i regjering, eller som dommarar eller høgare statstenestemenn rundt om i samfunnet – supplerte av privatpraktiserande sakførarar og andre juristar som tente til livets opphald ved å arbeide for private personar, organisasjonar og bedrifter. Såleis hadde den politiske rolla for denne yrkesgruppa endra seg. Johan Sverdrup, leiar av den første Venstre-regjeringa i 1884, var sjølv advokat. Desse *uavhengige advokatane* tok del i offentlege diskusjonar som frie intellektuelle, såleis var dei med å fremje *diskursiv rasjonalitet* i det offentlege rom.

(3) Den tredje typen spesialutdanna ekspertise var *ingeniørane* av ulikt slag, som vart etterspurde for utbygging av infrastruktur og oppføring av bygningar som var nødvendige for den nye nasjonen. Dette behovet for teknologisk ekspertise vara ved og auka på, som vi skal sjå i neste avsnitt der vi skal fokusere på korleis vitskapsbasert teknologi og økonomiske interesser vart kombinerte og dermed la grunnlaget for omfattande industrialiseringsprosessar. Men i denne mellomkrigsperioden, under Venstrestaten, var det ikkje berre fysikk og kjemi og deira teknologiske implementering som fekk aukande betydning, men også bio-vitskapane. I det norske tilfellet var dei ulike bio-vitskapane viktige for fiske og jordbruk og skogbruk – sentrale næringar i norsk økonomi. I tillegg kom den betydning meteorologien hadde for alle desse næringane, og også for skipsfarten.

Progressive sosiallover

I same periode vart avgjerande lover formulerte, voterte og implementerte, ofte i hard kamp mot politiske motstandarar. Det var lover om konsesjonsregulering for utnytting av norske fossefall, retta mot utanlandsk kapital (*konsesjonslover*, frå 1909), for slik å sikre nasjonal politisk kontroll av viktige naturressursar og dermed gi regjeringa betre verktøy for ein aktiv og uavhengig politikk, t.d. for å kunne leve opp til ideala for ein nordisk velferdsstat. Den sentrale aktøren bak desse lovene var Johan Castberg (1863-1926), ein handlingskraftig jurist og progressiv politikar (til venstre i partiet Venstre), stortingsrepresentant i lang tid[52] og statsråd i eit par Venstre-regjeringar.[53] Han førte ein framgangsrik kamp for progressive sosiallover av ymse slag: lover for tilsyn av fabrikkar og for offentleg sjuketrygd (1909), lover for ulykkestrygd for fiskarar (1908), for sjøfolk (1911) og for arbeidarar (1915); og han førebudde og fekk etter hard strid oppslutning om dei

»Castbergske barnelover« som gav »uekte« barn rett til økonomisk støtte frå far og rett til arv etter faren og til å bruke fars familienamn (1915). Vidare kjempa han for betre livs- og arbeidsvilkår for jordarbeidarane og han gjekk inn for forbetringar av den økonomiske situasjonen for småbrukarane. Hos Johan Castberg kan vi gjenkjenne dei demokratisk-nasjonale ideane frå dei folkelege rørslene og den radikale intelligentsiaen, som var typisk for den framgangsrike venstre-opposisjonen frå 1884. I hans tilfelle kan vi også sjå korleis desse ideane blir omforma og implementerte i ein ny industriell æra, og at dei slik kunne leggje grunnlaget for ein velferdsstat av nordiske type.

På veg mot ein nordisk velferdsstat

Med andre ord, perioden frå 1884 til 1940 – *frå* innføringa av demokratisk parlamentarisme *til* den andre verdskrigen og den tyske okkupasjonen – kan grovt sagt karakteriserast ved ei relativ styrking til desse profesjonane: *lærarar, industrielle* og *progressive lovgivarar*. Dermed kan vi framheve tre moderniseringsprosessar:

(1) allmenn utdanning, i tråd med idealet om folkeopplysning, med vekt på samfunnsnyttig karakterdanning så vel som oppdaterte kunnskapar og nyttige ferdigheiter,

(2) vitskaps- og energibasert industrialisering, med endring i klassestruktur og framveksten av fagforeiningar, og

(3) implementering av marknadsreguleringar og sosiale lover, som ei overføring av grunnleggjande ideal frå dei folkelege rørslene og den radikale intelligentsiaen, over i den tidlege grunnlegginga av ein velferdsstat av nordisk type.

Dette innebar, alt i alt, at vesentlege aspekt ved den politiske tradisjonen frå den tidlegare perioden, den frå 1814 til 1884, som var dominert av embetsstanden på den tid – vitskapsbasert og med ein aktiv stat – heldt fram i den neste perioden, frå 1884 til 1940, no omdefinert og vidareført av arvtakarane til dei folkelege rørslene og den demokratiske opposisjonen, og mangfaldiggjort ved differensieringa av nye profesjonar og disiplinar: eit framhald i det å drive politikk med ein relativt *sterk stat*, og ved *aktiv og opplyst bruk av ekspertar* av ulikt slag, innanfor rammene av eit *demokratisk lovstyre*. Med andre ord, ideen om å ha ein sterk og aktiv stat får støtte av ny lag i folket – ei utviklinga som aukar i styrke då arbeidarrørsla og fagforeiningane etter kvart kjem til makta mot slutten av denne perioden. Desse trendane vart vidare styrkte av det sosialdemokratiske styret og ved gjenreisinga av landet etter siste verdskrig: utover i samfunnet vart staten no oppfatta som *vår* stat.

Det var i hovudsak to avgjerande aspekt ved den såkalla »skandinaviske modellen« som framstod seint på 1930-talet: (i) ein blandingsøkonomi ved ein kombinasjon av marknadsregulering og statleg eigarskap på den eine sida og kapitalistiske marknader på den andre, og (ii) ein velferdsstat med

allmenn sosial tryggleik og omfattande økonomisk omfordeling. Velferdssystemet vart utvikla gradvis[54] og utan sterk motstand med tanke på dei grunnleggjande prinsippa; men prosjektet for ein blandingsøkonomi vekte hard og langvarig strid. Alt i alt er det rimeleg å sjå desse to aspekta ved den »skandinaviske modellen« på bakgrunn av tidlegare læringsprosessar og institusjonelle differensieringar (omtala ovanfor).

Kort sagt, viktige moderniseringsprosessar i eit nordisk land som Noreg var på denne måten svært ulike dei vi har i USA. Men moderniseringsprosessane i Noreg var også ulike dei vi finn i Frankrike, med ein sterk stat styrt av ei »politisk klasse«, fjernt frå vanlege folk.

Følgjeleg, denne perioden, frå 1884 til 1940, overfører og implementerer nokre av dei grunnleggjande ideane frå dei folkelege rørslene og den demokratiske opposisjonen, på same tid som somme av arbeidsmåtane og tradisjonane frå det opplyste embetsmannsstyret varar ved. Dessutan er det slik at eit felles skulesystem, ei aktiv industrialisering og det rettslege grunnlaget for velferdsstaten er vel på plass før den andre verdskrigen. Kort sagt, føresetnadene var allereie på plass for ein overgang til den sosialdemokratiske æra som dominerte den tidlege etterkrigstida.

Konklusjon

Vi har i dette essayet forsøkt å underbyggje den hypotesen at dei skandinaviske (nordiske) velferdsstatane ikkje berre bør oppfattast som ein »modell«, med utgangspunkt i politisk tiltak midt på 1900-talet, men at det er tale om historisk situerte prosessar, der samspelet mellom lutherske embetsmenn og folkelege rørsler spela ei viktig rolle. Rett nok, det er viktige skilnader mellom dei ulike skandinaviske (nordiske) land, både med tanke på embetsstanden og med tanke på dei folkelege rørslene. Det er nok å minne om skilnadene på dei grundtvigske folkerørslene i Danmark og arbetarrörelsen og sektene i Sverige. Men alt i alt, og i eit internasjonalt perspektiv, er det likevel grunnlag for å tale om felles trekk ved dei kulturelle moderniseringsprosessane som førte fram til dei skandinaviske (nordiske) velferdsstatane. Men i dette essayet var vi avgrensa oss til trekk ved norsk historie.

NOTER

1) Til Norden reknar vi dei fem statane Danmark, Sverige, Noreg, Finland og Island, til dei skandinaviske dei tre førstnemnde. I denne presentasjonen er det primært dei skandinaviske land vi har i tankane, men fordi det er mykje som er felles for alle fem, vi vil tillate oss å veksle mellom dei to termane. Jf t.d. *The Cultural Construction of Norden*, redigert ved Øystein Sørensen og Bo Stråth, Oslo 1997, og Niels Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*, Århus, 2009.

2) Jf f.eks. sosiologen Richard Sennett (*The Culture of the New Capitalism*, New Haven 2006, s. 17): »... the northern European rim managed to combine relative stability with growth and has preserved a more equitable distribution of wealth and a generally higher standard of quality of life than America and Britain«, og den amerikanske økonomen Jeffrey Sachs (*Common Wealth. Economics for a Crowded Planet*, London, 2008 s. 258): »It is possible to combine a high level of income, growth, and innovation with a high degree of social protection. The Nordic societies of northern Europe have done it, ...«.

3) Ein del av dei mektigaste og mest progressive embetsmennene mot slutten av 1700-talet var tysktalande tyskarar (som knapt tala dansk), slik som Johann Friedrich Struensee (1737-1772), Peter Bernstorff (1735-1797), og Christian Ditlev Reventlow (1748-1827).
4) Jf t.d. Jostein Fet, *Lesande bønder*, Oslo 1995. Leseferdigheit og interpretativ rasjonalitet var ikkje berre avgjerande for å kunne lese (og forstå) religiøse skrifter, men også for å kunne tolke rettsdokument, ei evne som var viktig i forsvaret av nedarva rettar, noko som igjen opna for ein konkret bruk av diskursiv rasjonalitet (i forsvaret av desse rettane).
5) Jf Øystein Rian, *For Norge, kjempers fødeland*, Oslo 2007.
6) Rundt 1814, om lag 57 %.
7) Landet var ein Webersk *Beamtenstaat, par excellence.*
8) Det gamle norske namnet var Oslo. I 1624 vart byen kalla Christiania (til ære for Christian IV som flytta byen vestover etter ein brann). I 1924 fekk byen attende det gamle namnet, Oslo.
9) Vedtak i 1811, oppstart i 1813.
10) Men i utgangspunktet stod dei fleste lovene frå det norsk-danske monarkiet ved lag.
11) Slik som lovene frå 1688 som hindra bøndene i å drive store sagbruk.
12) Statistikk er eit vitskapsbasert styringsmiddel, og dermed også eit middel for kontroll, samtidig som statistikk representerer ein kategoriseringsmåte som kan føre til auka forventningar om normalisering. (Jf t.d. Hacking 1990, *The Taming of Chance.*) *Statistisk sentralbyrå* vart skipa i 1876.
13) Når det gjeld situasjonen på 1800-talet kan det vere av interesse å minne om at ein tysk jøde, som hadde konvertert til lutheranismen (i 1838), Carl Paul Caspari (1814-1892), vart universitetslærar i kristen teologi ved universitetet i Christiania i 1847; han vart professor i teologi i 1857. Dessutan, sonen hans – Theodor Caspari (1853-1948) – var ein nasjonal diktar som skreiv romantiske og (militant) miljøvennlege dikt til ære for norsk natur, særleg dei norske fjell.
14) Meir presis, i åra 1623-1624, under Christian IV.
15) Igjen er perspektivet avgjerande: Samanlikna med klassemotsetningane i samtida i ein del andre land, slik som Kina eller Russland (eller Frankrike), framtrer klassemotsetningane i Noreg utover på 1800-talet som mindre ekstreme.
16) Jf Nils Giljes innlegg om haugianismen i Fjelland et al., utg., *Philosophy Beyond Borders*, Bergen 1997.
17) Ein av dei namngjetne talspersonane var poeten Berte Kanutte Aarflot (1795-1859), jf Elisabeth Aasen, *Fra Gamle Dage*, Oslo 1983, s. 202-211.
18) Konventikkelplakaten vart avskaffa i 1842.
19) Men under napoleonskrigane, i 1809, vart han mellombels sett fri for å hjelpe staten med å få i gang saltproduksjonen, som var viktig på grunn av britisk blokade og matmangel.
20) Grundtvig (1783-1872) levde ein stor del av livet sitt under det strenge regimet til Frederik VI (1768-1839), dansk konge 1808-1839. (Danmark fekk ei demokratisk grunnlov i 1849.) Men i Noreg vart ideane til Grundtvig tileigna av folk som var aktive i ein politisk opposisjon innanfor eit konstitusjonelt demokrati.
21) For eit kompetent utanlandsk perspektiv på den nordiske *folkehøjskole*, jf Erica Simon, særleg avhandlinga hennar frå 1960 (på 766 sider).
22) Jf klasseprivilegia for sagbruk og handel (frå midten av 1600-talet).
23) Luthersk konfirmasjon fremja leseferdigheit. På den andre sida omfatta konfirmasjonen ein offentleg eksaminasjon (i kyrkja), noko som (i eit foudauldiansk perspektiv) kan oppfattast som ei klassebasert disiplinering og kontrollering.
24) Det norske talemålet endra seg etter seinmellomalderen, og fram gjennom tidene vart også dei norske dialektane påverka på ulikt vis av dansk og tysk (bergensk er eit eklatant eksempel).
25) Før omkring 950 var det eitt felles nordisk språk, men frå den tid gjennomgjekk særleg dei aust-skandinaviske språka (dansk og svensk) omfattande endringar (jf T. Kisbye *Vikingerne i England – sproglige spor*, København 1982.) Det vi her refererer til som norrøn litteratur vart i hovudsak skriven på Island (og i nokon grad i Noreg) på 1100- og 1200-talet; i Danmark og Sverige vart latin brukt i større utstrekning enn på Island og i Noreg.
26) Det var dessutan ei bekymring, blant dansk-orienterte embetsfolk, at det svenske språket skulle få framgang i Noreg, ettersom norske dialektar i stor grad stod nærare svensk enn dansk. Jf den norske historikaren Øystein Rian 2009 (»1809-1814: grunnlaget for det moderne Norden«): »... de dansk-

norske hadde særlig en aversjon mot det svenske språket. De merket at de norske dialektene liknet mye mer på svensk enn på dansk, og de fryktet at det ville føre til et svensk-norsk språk. For å styrke det danske skriftspråkets legitimitet i Norge skyndte de seg med å kalle det for vekselsvis norsk eller modersmålet, og de inntok en puristisk holdning til enhver fornorsking av dette skriftspråket«.

27) Slik som Bjørnson, Lie, Kjelland og Skram. I 1899 (det same året som namnet *riksmål* vart oppfunni) skreiv Bjørnson dette: »Jeg holder det for et Gode, at vi deler Skriftsprog med Danskerne« (jf Øyvind Sørensen, *Norsk idéhistorie*, vol. III, Oslo 2001, s. 389.) Ei påfallande utsegn, både fordi det uttrykkelege blir sagt at det dominerande skriftspråket i Noreg på den tid var dansk, og også fordi ordet »et Gode« er tvitydig; det kunne bety »velsigning« så vel som »utbyte«, og såleis kan det gi eit hint til det faktum at det for norske forfattarar var økonomisk utbyterikt å skrive på dansk og å utgi bøkene i Danmark, slik at dei kunne få ein marknad og oppnå ei betre inntekt. (Før namnet riksmål vart lansert, var det deskriptive namnet »dansk-norsk« i bruk, t.d. av Knud Knudsen: *Haandbog i dansk-norsk sproglære* 1856, og *Kortfattet redegjørelse for det dansk-norske målstræv* 1887; og av Hjalmar Falk og Alf Torp: *Dansk-norsk lydlære* 1898 og *Dansk-norsk syntax* 1900.)

28) Ifl. den danske historikaren Ole Feldbæk var det så mange som 90 norske forfattarar som publiserte på danske forlag i perioden frå 1850 til 1890. Jf Feldbæk *Danmark-Norge (1720-1814)*, bd. IV, Oslo 1998, s. 398. Tilsvarande tal hos J. A. Seip (*Utsikt over Norges historie. Annen del*, Oslo: 1981, s. 21-22), som også siterer Nils Collett Vogt: »En bok trykt i forfatterens hjemland [Noreg] var i hine tider (i 1880-90-årene) et misfoster, dømt til å bli usolgt og ulest.« Seip legg til: »Først i mellomkrigstiden [på 1920- og 1930-talet] ble frigjøringen (som det vel kan kalles) fra Danmark fullbyrdet«.

29) Det politiske vedtaket om offisiell godkjenning av det norske skriftspråket basert på norske dialektar (i dag *nynorsk*, tidlegare *landsmål*) vart tatt av Stortinget i 1885, etter framlegg frå det politiske venstre. På den tid var det dominerande skriftspråket i alt vesentleg dansk; men ved å tilpassast, litt etter litt, til norsk tale vart det gradvis endra. Ved slutten av 1800-talet (meir presis i 1899) vart det kalla *riksmål*, seinare (ut på 1900-talet) *bokmål*.

30) Men denne spenninga varar ved, og ikkje berre mellom nynorsk og bokmål. Det er også ei spenning når det gjeld balansen mellom ein meir dansk og ein meir norsk profil på bokmålet. For eksempel, i fleire dominerande aviser (som *Aftenposten* og *Morgenbladet*) blir rettskrivinga i lesarinnlegg som er skrivne på offisielt korrekt bokmål systematisk »korrigert« av avisa (utan å spørje forfattarane, og utan å opplyse dette for lesarane) i retning av former som er meir i tråd med dansk skrifttradisjon (t.d. *fram* til *frem*, *sju* til *syv*, *boka* til *boken*). Med andre ord, nesten to hundre år etter 1814 er det stadig nordmenn som synest at dansk-liknande former er meir *comme il faut* enn norske.

31) Kvinneorganisasjonane med langt det største medlemstalet var dei som utvikla seg innanfor dei kristne rørslene for og av lekfolk, slik som haugianarane. Desse organisasjonane utgjer eit viktig utgangspunkt for dei frivillige organisasjonane som har spela slik ei avgjerande rolle i norsk (og skandinavisk) samfunnsliv.

32) I etterkant av dei tidlege folkelege rørslene (slik som haugianismen) var det ikkje berre ein overgang inn i partipolitikken, men også ei utvikling av frivillige organisasjonar, til dømes kristne kvinneorganisjonar med pietistisk tru og barmhjertige formål (t.d. for kristen misjon, med sosial profil). Desse organisasjonane, med deira alternative blad og bøker, var talrike og vidt utspreidde og dei hadde betydeleg påverknadsmakt.

33) Dette hende før eposten og mobiltelefonen, i eit topografisk vanskeleg land, med grisgrendt busetnad.

34) Spontanitet og organisering er begge viktige for ei vellykka politisk rørsle, men det er vanskeleg å oppnå begge ting på same tid. Grovt sagt, begge trengst fordi spontanitet utan organisering lett fører til politisk marginalisering, og organisering utan spontanitet fører lett til byråkratisering.

35) Slike læringsprosessar kan skape holdningar som opnar for framtidig mobilisering (slik vi ser det då kvinnene røysta i 1905). Jf også folkerøystingane om medlemskap i EF/EU, i 1972 og 1994.

36) Ved å gå frå spontanitet til politisk organisert verksemd sikta dei seg inn mot det *nasjonale* nivå og mot *rettssystemet*; dermed skil dei seg frå mange andre folkelege protestrørsler. Dette er ein avgjerande skil-

nad mellom desse nordiske folkerørslene og mange spontane lokale protestreaksjonar i tidlegare tider.

37) Uttrykt ved ord som *folkedanning* og *folkelighed*, ord som det ikkje er lett å omsetje til andre språk.

38) Ein slik grunnleggjande gjensidig tillit – på aktørplan så vel som på institusjonsplan – går dessutan saman med ei open innstilling for kompromiss og også for ein grunnleggjande respekt for rettane og behova til dei andre. På eit seinare tidspunkt kunne lovregulert demokratisk praksis på ulike nivå, frå lokalsamfunn til nasjonalforsamling, ta vare på og vidareutvikle denne typen gjensidig tillit og interesse.

39) Samanlikna med eit politisk sentralisert og kulturelt og språkleg homogenisert land som Frankrike, ser Noreg mest ut som eit tidleg »post-moderne« samfunn med indre »multi-kulturalisme« – kort sagt, eit land som er kulturelt heterogent og politisk homogent.

40) På 1800-talet var det vanleg å bruke termane »kultur« og »nasjon« slik at den første refererte til overklassa og den siste til den folkelege tradisjonen.

41) Topografien kan ha bidratt il denne heterogeniteten.

42) Sjølvsagt, det var i så måte store skilnader over tid. Haugianarane tidleg på 1800-talet hadde t.d. eit meir patriarkalsk syn på familielivet enn det vi finn i bonde- og arbeidarrørslene mot slutten av hundreåret og inn i det neste. Likeins var det regionale skilnader (t.d. mellom sørvestkysten og innlandet), både med omsyn til religiøs pietisme og i forhold til den tidlege arbeidarrørsla. Det siste poenget er også knytt til skilnader i klassestruktur: Betalt arbeidskraft i jordbruk og skogbruk var meir vanleg i innlandet enn langs kysten. Kort sagt, i vårt lokale døme frå innlandet er det mindre religiøs pietisme og sterkare orientering i retning av arbeidarrørsla enn det vi vil finne i somme andre lokalsamfunn på den tid.

43) Vi prøver ikkje her å gi empiriske forklaringar; tilnærminga vår er primært begrepsmessig. Heller ikkje prøver vi å spå om korvidt denne konstellasjonen vil vare ved; jf G. Skirbekk, »The Idea of a Welfare State in a Future Scenario of Great Scarcity«, i Erik Oddvar Eriksen og Jørn Loftager (utg.), *The Rationality of the Welfare State*. Oslo 1996.

44) Jf Stråth 2004, »Nordic Modernity: origins, trajectories and prospects«, *Thesis Eleven* 77, s. 7-9.

45) Historisk er dette eit belasta uttrykk ettersom det vart brukt av kollaboratørane om Nasjonal samling under krigen (etter september 1940); men dette har no gått i gløymeboka.

46) Heller ikkje det tidlegare sovjet-regimet fekk det til, trass i retorikken deira om ein politisk einskap mellom »arbeidarar og bønder« (*Arbeiter und Bauer*, i DDR).

47) Sverige fekk ein tilsvarande avtale allereie i 1933 (*krisuppgörelsen*).

48) Sverige fekk ein tilsvarande avtale i 1938 (*Saltsjöavtalet*).

49) Sjølvsagt, med unntak, men vi minner om uttrykket »potetprestar« og »pastoral opplysning«.

50) Jf Rune Slagstad om *Venstrestaten*, i Slagstad *De nasjonale strateger*, Oslo, Pax, 1998, s. 93 ff.

51) Ein interessant institusjon som vart skipa i 1916 og eksistert inn på 1960-talet, er landsgymnaset, eit gymnas med høg kvalitet (inspirert av ideala frå dei demokratisk-nasjonale rørslene), som primært var innsikta på gåverik ungdom frå distrikta og der administrasjonsspråket ofte var nynorsk – kort sagt, ein eliteinstitusjon i eit egalitært samfunn (noko som gir meining: dei folkelege rørslene hadde sine elitar). Jf *Landsgymnaset*, utg. Gudleiv Forr og Helge Vold, Oslo 2007.

52) Frå 1900 til hans død, med to korte intervall i 1910-1912 og 1922-1924.

53) Under Gunnar Knudsen i 1908 og 1913.

54) For eksempel, avhengig av tilgjengelege økonomiske ressursar i denne perioden. Med økonomisk vekst etter andre verdskrig var det større økonomiske ressursar for velferdstiltak på ulike område, frå offentleg helsestell og sosialhjelp til offentleg skule og alderstrygd.

Planlagt Velfærd – Velfærdssamfundets Kulturarv - nogle overvejelser

Af Caspar Jørgensen

I den dagsaktuelle politiske debat indgår begreberne velfærdstat og velfærdssamfund ofte. Hvor omfattende bør den offentlige planlægning og service være inden for sundhed, uddannelse, forsorg og kultur? Bør den samme ydelse gives til alle uanset indkomst efter et universalistisk princip? Bør ydelsen kun gives til de særlig trængende, eller bør den udelukkende finansieres gennem brugerbetaling på markedsvilkår? Skal den »offentlige« forsyningsvirksomhed som el og varme være offentlig, eller er det meget bedre med private selskaber – og hvad med hospitaler eller infrastruktur som veje og kloakker?

Velfærdssamfundet er en del af vores samtidshistorie og dermed også en del af de fleste danskeres personlige historie. Der knytter sig mange erindringer og erfaringer til velfærdssamfundet. Vi er dagligt i berøring med velfærdssamfundets fysiske kulturarv, enten som beboer i en af velfærdssamfundets boliger, som bruger af dets mange skoler, daginstitutioner, sygehuse eller sportshaller, som køber i et af velfærdssamfundets butikscentre eller som benytter af den infrastruktur, der er et resultat af velfærdssamfundets planlægning. Velfærdssamfundet er, hvis vi antager, at velfærdssamfundet tog form efter 1945, antagelig den periode i Danmarks historie, der har forandret landskabet mest gennemgribende. Mere end 75 procent af bygningsmassen i dag er opført efter 2. Verdenskrig.

Velfærdsstaten fylder i det politiske liv, og den samfundsvidenskabelige litteratur om velfærdssamfundet er efterhånden blevet temmelig omfattende ligesom de forskellige redegørelser og betænkninger, der ligger bag den politiske debat. I de senere år er velfærdsstaten også blevet et tema i den historiske forskning. Og for tiden overvejer Kulturarvsstyrelsen velfærdssamfundets kulturarv som et satsningsområde, ligesom temaet er slået an i Sverige og Storbritannien.[1)]

I det følgende vil jeg kort diskutere den historiske litteratur om velfærdsstaten, der især har beskæftiget sig med den politiske debat, og derefter skitsere parallelliteten mellem de økonomiske og socialpolitiske ændringer, planlægningen og industrien som model for andre samfundsområder. Målet er at forsøge at indkredse en del af baggrunden for de voldsomme bebyggelseshistoriske forandringer, der præger velfærdssamfundet, eller om man vil: det »samtidsarkæologiske« landskab. Selvom der til tider i den politiske debat lægges megen vægt på at skelne mellem velfærdsstaten og velfærdssamfundet, vil jeg i det følgende bruge de to ord som synonymer, for det har man også gjort i den politiske debat.

Reklamefoto for De Forenede Jernstøberiers Salamander fyr. 1958. Stüwing Reklame/Industrimuseet Frederiksværk.

Historikernes forskellige tilgange

Blandt historikere er velfærdsstaten et forholdsvis nyt begreb, der eksempelvis kun undtagelsesvis er brugt som en overordnet ramme eller periodebetegnelse i de generelle Danmarkshistorier fra 1960'erne og frem. I Politikens Danmarkshistorie er titlen på Erik Rasmussens bind »Velfærdsstaten på vej 1913-1939«, men i det følgende bind er velfærdsstaten forsvundet igen, og i stedet er det den økonomiske vækst, som er det samlende tema.[2] Begrebet anvendes stort set ikke i Politiken og Gyldendals Danmarks historie,[3] men gøres til gengæld til et centralt begreb i Hanne Rasmussen og Mogens Rüdigers bind af Gyldendals Danmarks historie om tiden efter 1945. Det er som allerede antydet temmelig klart, at begrebet har sin oprindelse i de sidste 50 års politiske debat og stadig er i aktiv brug. Det er der ikke noget usædvanligt i. Det gælder eksempelvis også begrebet den industrielle revolution. Som alle begreber er det en konstruktion, hvis nytte og alternativer det er værd at overveje. Andre ofte brugte begreber er for eksempel industrisamfund og modernisme.

Det er især i monografier og artikler, historikere har taget fat i velfærdssamfundets historie. Der synes at være en vis enighed om, at der især er fulgt to tilgange: dels en aktørorienteret, hvor fokus er på de politiske partier og forskellige professionsgrupper, dels en strukturorienteret, hvor industrialisering, urbanisering og de deraf opståede sociale problemer ses som baggrunden for at gennemføre sociale reformer og oprette nye statsfunktioner.[4] Samtidig kan man spore tendenser til på den ene side at opfatte velfærdssamfundet som en periodebetegnelse, der omfatter hele samfundet i tiden efter 1945, og på den anden side en mere afgrænset opfattelse, hvor interessen samles om socialpolitikken, som så til gengæld følges over en længere periode.

Ifølge Hanne Rasmussen og Mogens Rüdiger blev velfærdssamfundet hastigt bygget op i

perioden 1957/58–1973/74, hvor leveniveauet steg og områder som kultur og uddannelse blev demokratiseret, mens den kolde krigs snævre bånd blev løsnet. Efter 1973 kom velfærdssamfundet under skarp kritik både fra både højre- og venstrefløjene. I princippet dækker fremstillingen alle aspekter af samfundets historie i perioden.[5] Mens Klaus Petersen i sin undersøgelse af velfærdsstatens historie 1945-1973 samler sin analyse om de politiske partiers politik inden for social-, uddannelses-, kultur- og boligområdet.[6] Ifølge Petersen kan velfærdsstaten i efterkrigstidens Danmark opfattes, som »*en samfundsindretning, som både omfatter sociale tryghedsordninger og offentlig service samt en økonomisk politik byggende på statslig makroregulering og vækst.*«[7]

Fælles for disse fremstillinger er, at de lægger hovedvægten på tiden efter 1945 og lader velfærdsstaten/samfundet tage form fra midten af 1950'erne. For selvom velfærdsstaten har dybe rødder, der i høj grad har sat rammerne for den senere udvikling, blev begrebet velfærdsstat først taget i brug i den danske politiske debat i 1950'erne. Så vidt vi indtil videre ved, hovedsagelig som følge af Klaus Petersens begrebshistoriske interesse, var det nemlig socialdemokraterne Hans Hedtoft og Alsing Andersen, der først anvendte betegnelsen »den sociale velfærdsstat« i 1953, mens »velfærdssamfund« først dukkede op omkring 10 år senere. Et andet fælles træk er, at fremstillingerne i et vist omfang har overtaget sine temaer fra den politiske debat.

Man kan også opfatte velfærdssamfundet som godt på vej allerede i 1930erne. Det er ikke alene oprettelsen af Mødrehjælpen i

Danfoss termostat. Foto: Caspar Jørgensen 2007.

1924, Steinckes rationelle socialreform i 1933 og nedsættelsen af befolkningskommissionen i 1935, men i det hele taget det stigende ønske fra staten om at »lægge livet tilrette« for borgerne, der taler for »velfærdspolitikkens gennembrud« i 1930'erne for at citere en overskrift i Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksens bind af Dansk social historie.[8] Hertil kommer, at det er i 1930'erne, at den funktionalistiske arkitektur slog igennem først med Stockholm-Udstillingen i 1930 og i Danmark blandt andet med anlæggelsen af Kystvejen ved Klampenborg med de karakteristiske betonkørebaner, Bellevue Strandbad og opførelsen af boligbebyggelsen Bellavista i 1934. Med sin inspiration fra rationelt fabriksbyggeri, sociale engagement og tendens til at ligestille byggeopgaverne, således at arkitekterne i højere grad arbejdede for alle befolkningsgrupper, kan man opfatte den funktionalistiske arkitektur som en parallel til socialreformens idealer om ratio-

nel organisation og øget ligestilling mellem befolkningsgrupperne. Især i Sverige, hvor de økonomisk gode tider kom hurtigere efter 1930'ernes krise end i Danmark, har man set en forbindelse mellem velfærdsprojektet og funktionalismen.[9)]

Endelig kan man også opfatte de forskellige socialpolitiske tiltag i årene omkring 1900 som de første væsentlige velfærdsreformer.[10)] Ligesom en række socialdemokratisk dominerede kommuner i de følgende år gennemførte reformer på lokalt plan især inden for skole- og boligområdet – for eksempel fik Esbjerg en kommunalt ansat skoletandlæge i 1907.[11)]

Hvornår velfærdssamfundet begyndte, kan således tolkes forskelligt alt efter hvilke aspekter, der lægges vægt på. Samtidig antyder det lange forløb, at der er tale om en kompliceret proces, hvor en række elementer gradvist skulle tilpasses hinanden. Der kan derfor være grund til at se på nogle bredere tilgange.

Hvornår begyndte velfærdssamfundet

Den svenske historiker Rolf Torstendahl har beskrevet nogle udviklingstendenser i Nordeuropa mellem 1880 og 1980 med udgangspunt i det måske lidt bombastiske begreb »or-

Luftfoto af Danfoss. Foto: Museum Sønderjylland.

ganiseret kapitalisme«.[12] Torstendahl arbejder med fire forhold: teknologi, arbejdsdeling, markedsorganisation og konflikt, der er relateret til hinanden på forskellige måder, hvorved der opstår fire forskellige organisationsmodeller for kapitalisme, som følger efter hinanden.

Ifølge Torstendahl karakteriseres den første fase, *klassisk industrikapitalisme* før 1890, ved 1) mekaniske produktionsprocesser, 2) stor forskel mellem arbejdernes forskellige lag og et stærkt begrænset bureaukrati i industrien, 3) en liberal markedsøkonomi med få forbindelser mellem den private og offentlige sektor, og 4) en uudviklet klassekamp.

Den anden fase, *organiseret kapitalisme* ca. 1890-1935/45, karakteriseres ved 1) nye energikilder og motorer samt arbejdsprocesser opdelt gennem standardisering, 2) udjævning mellem arbejderne og et hurtigt voksende bureaukrati i virksomhederne, 3) en liberal økonomisk politik kombineret med tættere forbindelser mellem den private og offentlige sektor organiseret af statsbureaukratiet foruden en voksende finanskapital med tættere forbindelse til de private virksomheder, 4) arbejdere og funktionærer ligesom arbejdsgiverne organiserer sig, og klassekamp foregår i fuld offentlighed.

Den tredje fase, *participatorisk kapitalisme* ca. 1935/45–1970, karakteriseres ved 1) spredning af syntetiske materialer og varige forbrugsgoder samt øget standardisering og rationalisering, 2) et næsten uændret forhold mellem arbejdere og funktionærer, men blandt funktionærerne en forskydning fra teknikere til handelsuddannede, 3) liberal økonomisk politik, men med formulerede mål, hvor intervention og fordeling skaber en kraftigt voksende offentlig sektor, 4) klassekampen aftager og der indgås aftaler mellem regeringen og arbejdsmarkedets parter.

Den fjerde fase, *korporativ kapitalisme* fra ca. 1970, karakteriseres ved automatisering og elektronisk styring både i fabrik og på kontor, 2) mange monotone jobs forsvinder, 3) staten overtager flere selskaber, og medarbejderne bliver repræsenteret i bestyrelserne, 4) klassekampen forstærkes samtidig med at den politiske magt, administrationen og arbejdsmarkeds organisationer vokser sammen.

Hvor Torstendahl bruger bureaukratisering som nøglebegreb, arbejder den venezuelanske økonom Carlota Perez med begrebet tekno-økonomiske paradigmer til at beskrive de skiftende produktionsmåder, der har domineret den vestlige verden siden den første industrielle revolution tog fart omkring 1770. Et tekno-økonomisk paradigme dannes ved en teknologisk revolution, som Perez forstår som »*en klynge af nye og dynamiske teknologier, produkter og brancher, der er i stand til at omdanne hele økonomiens struktur og igangsætte en langsigtet vækst*«.[13] Der vil også ofte indgå en ny energikilde, nye materialer og ny infrastruktur. Et nyt paradigme spredes ifølge Perez dels gennem den relative prisstruktur – det nye paradigme kan producere billigere end det forudgående – men samtidig er det også kulturelt formet, fordi det bliver en måde eller stil at gøre tingene på, som ikke nødvendigvis er den billigste, men som bliver en normal praksis i en periode. Paradigmet spredes ikke alene inden for industrien, men også til samfundets sociokulturelle strukturer

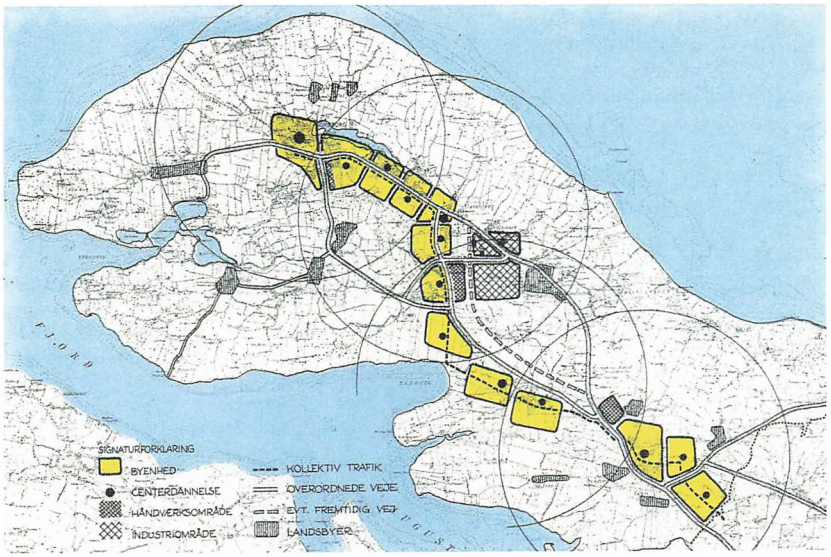

Forslag til dispositionsplan for by på Nordals 1962.

og institutionelle rammer.[14] Denne spredning kan imidlertid falde ud på mange forskellige måder, og udover at pege på de socio-politiske processers betydning for udfaldet er det begrænset, hvad Perez har at sige om paradigmers betydning for forandringerne af de sociokulturelle og institutionelle strukturer.

Selvom Torstendahl ikke rigtig forklarer forandringerne, og Perez måske lægger for meget vægt på teknologiske forandringer, og de begge er stærkt generaliserende, er den stigende bureaukratisering både i den private og offentlige sektor og de skiftende tekno-økonomiske paradigmer vigtige elementer til en forståelse af velfærdsstatens udvikling. Begge synes at mene, at der er en tæt sammenhæng mellem de forskellige teknologiske systemer og den måde samfundet er organiseret på.[15]

Så vidt jeg kan se, forekommer ændringerne i den danske socialforsorg i store træk at følge de faser, som Torstendahl har skitseret.[16]

Under den organiserede kapitalisme gennemførtes alderdomsforsørgelsesloven af 1891, sygekasseloven i 1892, ulykkesforsikringsloven i 1898 og arbejdsløshedsforsikringsloven i 1907. Desuden begyndte de kommuner, hvor socialdemokratiet fik flertal som f.eks. Esbjerg fra 1907, at praktisere den såkaldte kommunesocialisme, hvor der gennemførtes en række reformer inden for skolevæsen, sundheds- og boligområdet, der var mere omfattende end på landsplan. Samtidig formaliseredes arbejdsmarkedet med indgåelsen af septemberforliget i 1899 mellem arbejdsgiverforeningen og de samvirkende fagforbund med regeringen stiltiende på sidelinien. Det var i sig selv initiativer, der skabte mere bureaukrati. Desuden blev skolevæsnet reformeret med skoleloven af 1903, hvad der blandt andet indebar en bevægelse bort fra de klassiske sprog til moderne sprog med indførelsen af den nysproglige studentereksamen. Selvom flere har set Steinckes socialreform i 1933 som et vendepunkt i velfærdsstatens etablering, så kan der også argumenteres for, at reformen netop var en reform inden for de allerede etablerede rammer under indtryk af 1930'ernes krise.

Under den participatoriske kapitalisme gennemførtes folkepensionen i 1956. Den gav alle en ens minimumsydelse og en supplerende ydelse reguleret efter modtagerens indkomst. I 1958 fulgte en skolereform, der ensartede by- og landskolerne, og som søgte at fremme ikke alene indlæringen, men også opdragelsen til demokrati. Revalideringsloven fra 1960 og forsorgsloven fra 1961 styrkede den præventive socialpolitik, og samtidig betød de ophævelsen af sondringen mellem

særhjælp, kommunehjælp og fattighjælp. Dermed blev de sidste former for hjælp, hvor der var en kobling mellem hjælp og tab af valgret og valgbarhed, ophævet. I princippet betegner reformerne en overgang fra socialhjælp til sociale rettigheder. Selvom der også tidligere var oprettet særlige ekspertinstitutioner og råd blev deres antal øget i denne periode. Statens Byggeforsknings Institut blev således etableret i 1947, Pædagogisk Institut i 1954, Statistisk Departement (Danmarks Statistik) fik bedre muligheder for at indsamle oplysninger fra virksomheder og individer i 1954, Statens Husholdningsråd fik flere ressourcer og Levnedsmiddelinstituttet og Socialforskningsinstituttet blev oprettet i 1958.[17]

Endelig er det under den korporative kapitalisme, at en række forbundne sociale og administrative reformer blev gennemført i årene omkring 1970 med det resultat, at de eksisterende sygekasser blev erstattet af et universelt skattefinansieret, statsligt sygeforsikringssystem. Vigtigst var måske kommunalreformen i 1970, den offentlige sygesikring i 1973 og bistandsloven i 1976.

Hvornår velfærdsstaten opstod i Danmark, er således blevet ivrigt diskuteret. Der er blevet argumenteret for både 1890´erne, 1930´erne og 1950´erne, og desuden har man peget på betydningen af henholdsvis lutheranismen og den enevældige stats merkantilisme som vigtige rammer for velfærdsstatens universalistiske karakter.[18] For mig at se er der ikke tvivl om, at der skete et vigtigt skift i årene omkring 1900 med arbejdernes og arbejdsgivernes organisering, reformeringen af social-, skole- og boliglovgivningen, den stigende bureaukratisering og øgede vægt på planlægning. Men selvom det er vanskeligt at opgøre præcist, er der næppe tvivl om, at de forskellige tiltags kvantitative gennemslag var forholdsvis beskeden før 1945 – eller i virkeligheden indtil 1965 – sammenlignet med den efterfølgende tid. Ifølge Jacob Christensens beregning af de sociale udgifter 1895-1992, opgjort som procent af bruttofaktorindkomsten voksede de sociale udgifter fra 1,4% til 2,5% 1895-1914, fra 3,7% til ca. 6,5% i 1930erne, for efter 2. Verdenskrig at stige fra 8% i 1946, over 13% i 1965 til 35% i 1982.[19]

Hertil kommer, som nævnt, at begrebet »velfærdsstat«, så vidt vi ved, først dukkede op i den politiske debat i 1953, selvom begrebet

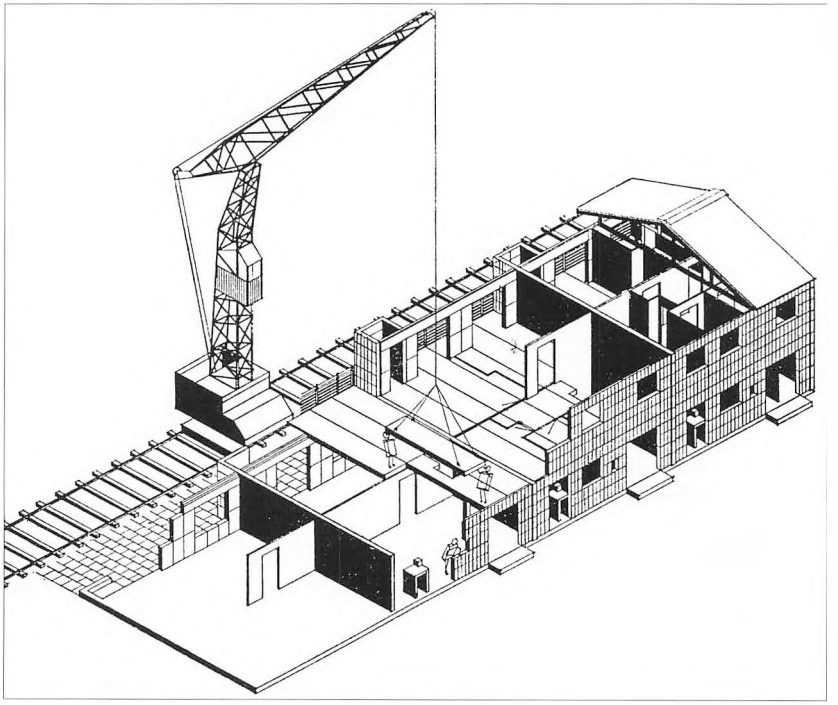

Montagebyggeri, Engstrand Allé, Hvidovre. Opført 1952 og tegnet af arkitekt Eske Kristensen og ingeniør P.E. Malmstrøm. Gengivet efter Arkitekten 1953.

Køge Bugt-planen 1966. Gengivet efter Arne Gaardmand: Dansk byplanlægning 1938-1992. København, 1993.

var ganske uklart; der var i høj grad tale en pragmatisk tilgang. Ifølge chefen for Arbejderbevægelsens erhvervsråd Jørgen Paldam kunne man kalde det demokratisk socialisme, velfærdsstat eller rammeøkonomi, navnet var ikke særlig vigtigt.[20] Men der skete dog en vis præcisering på den socialdemokratiske kongres i 1957, hvor det hed: »*Gennem en positiv produktionspolitik, der sigter mod at skabe gode arbejdsmuligheder for alle, skal velfærdsstaten udbygges og nye sociale og kulturelle fremskridt sikres.*«[21]

Velfærdsstatsprojektet blev formuleret af socialdemokraterne i begyndelsen af 1950´erne. Men det er værd at fastholde, at der aldrig blev formuleret nogen samlet projektbeskrivelse, og at indholdet ændrede sig fra partiprogram til partiprogram og fra det ene forlig til det næste i Folketinget. Det står dog klart ifølge Klaus Petersens analyse, at den økonomiske vækst blev opfattet som en forudsætning for velfærdsstatens udbygning og det forudsatte rationalisering og økonomisk planlægning. Staten skulle give rammerne for økonomien og sikre den makroøkonomiske koordinering. Projektets legitimitet skulle sikres gennem videnskabelig objektivitet og ved inddragelse af hele befolkningen i det sociale tryghedssystem. Projektet blev i vid udstrækning formuleret af partiets intellektuelle især nationaløkonomer[22]– så det kan for så vidt ikke undre, at der blev lagt vægt på økonomisk styring. Endelig er det værd at huske på, at de danske velfærdstiltag ikke var enestående, men i vid udstrækning svarede til, hvad der skete i de øvrige nordiske lande. Flere har derfor talt om den nordiske velfærdsmodel. Og det geografiske rum bør vel udvides yderligere, for selv om der kan peges på forskelle, er der jo blevet gennemført velfærdstiltag i for eksempel Frankrig og Italien, ligesom også disse lande var præget af bureaukratisering og rationel planlægning.[23]

Planlægning

Selvom der næppe er tvivl om, at velfærdsstatens arkitekter, cand.polit.erne, var mere optaget af økonomisk end fysisk planlægning, indgik også den fysiske planlægning som et karakteristisk element i virkeliggørelsen af velfærdssamfundet. Flere har fremstillet planlægningens historie, som om byplanlægning opstod med vedtagelse af byplanloven i 1938.[24]Samtidig har man ment, at byplanbevægelsens rødder gik tilbage til en utopisk,

mere eller mindre anarkistisk tradition med pionerer som Ebenezer Howard, Patrick Geddes og Raymond Unwin.[25] Ifølge denne udlægning opstod byplanlægning som en reaktion på industribyens dårligdomme, og målet måtte derfor være at øge velfærden gennem planlægning af bedre boliger, grønne områder og sociale institutioner.

Tim Knudsen har imidlertid, med København som eksempel, overbevisende dokumenteret ingeniørernes aktive rolle i en omfattende planlægning i årene omkring 1900 foruden opbygningen af et planbureaukrati i de større byers forvaltninger.[26] Også den planlagte adskillelse af boligområder og industriområder, der ofte anses for karakteristisk for funktionalismen, kan spores tilbage til 1890'erne med industrikvarteret i Københavns Frihavn fra 1894 som det vist nok første. Men der er på den anden side heller ikke tvivl om, at både bureaukratiet og antallet af planer øgedes markant efter 1945. Mellem 1955 og 1983 voksede antallet af byplanvedtægter eller lokalplaner eksempelvis fra 147 til 10.279, og hvor der var vedtaget fire byudviklingsplaner i 1955 dækkende Storkøbenhavn, Odense, Århus og Aalborg havde alle 15 amter udarbejdet regionplaner i 1983. Samtidig var antallet af planlæggere vokset fra 275 til 1.216.[27]

Et af tegnene på de voksende ambitioner var vedtagelsen af loven om egnsudvikling i 1958.[28] Målet var at støtte industriudviklingen i områder med høj arbejdsløshed, de såkaldte arbejdsløshedsøer. Midlet var statslige tilskud til kommunernes anlæggelse af infrastruktur i nye industrikvarterer og lavt forrentede lån til opførelsen af fabrikker og håndværkerhuse

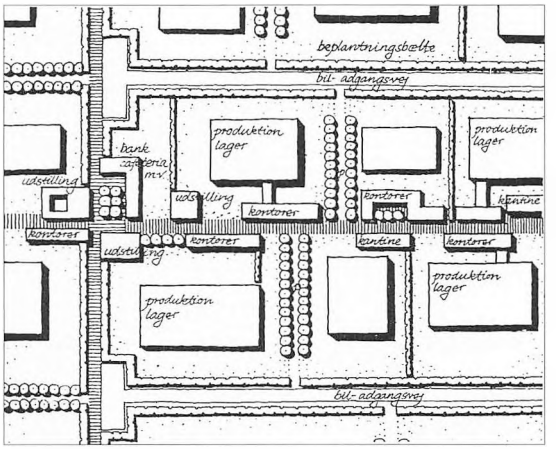

Udkast til ikke realiseret industrikvarter. Køge Bugt-planen 1966. Gengivet efter Poul Erik Skriver: Byerne langs Køge Bugt. Dansk Byplanlaboratoriums Skriftserie nr. 28. 1984.

samt til almennyttige boliger for arbejderne. Hvor stor effekt loven havde f.eks. på industriens lokalisering, er ikke helt klart, men umiddelbart synes mulighederne for at påvirke industriens lokalisering at have været begrænset, i og med støtten blev givet til et stort antal kommuner uden for hovedstadsområdet, Fyn og Østjylland. Der synes da heller ikke at være noget sammenfald mellem tyngdepunkterne for industriens vækst og den ydede støtte.[29] Men det hindrer ikke, at støtten har haft lokal betydning. Det er også værd at bemærke, at man inden for andre områder begyndte en mere eksplicit planlægning. Eksempler er den såkaldte skoleplanlægning, som blev gennemført i flere amter fra 1954, sygehusplanlægningen fra 1958 og Undervisningsministeriets »Gymnasiebehovet 1980« fra 1961.[30]

I de samme år blev der også argumenteret for behovet for landsplanlægning. Det var ifølge en af aktørerne selv, Erik Kaufmann, en lille kreds af planlæggere omkring Boligministeriets kommitterede i byplansager, Dansk Byplanlaboratorium, der var oprettet i 1921,

Elementbyggeri, Brøndby Strand 1964-74, tegnet af Svend Høgsbro og Thorvald Dreyer. Foto: Simon Ostenfeld Pedersen 2009.

og Københavns Kommune foruden erhvervsmanden Gunnar Andreasen, der tog initiativet.[31] Gruppen bestod ud over Kaufmann selv, der var ansat hos den kommitterede og senere blev leder af landsplansekretariatet 1960-64, forsker på Statens Byggeforsknings Institut og professor på Danmarks Tekniske Højskole 1974-79, af Vilhelm Malling fra Københavns Kommune og sekretær i Byplanlaboratoriet, Peter Bredsdorff professor ved Arkitektskolen fra 1955, Flemming Teisen fra kommunen og Ole Thomassen fra kommunen og lektor ved Arkitektskolen. Gunnar Andreasen grundlæggeren af Cheminova, som han flyttede fra Måløv til Rønland ved Harboøre 1951-52, tog initiativ til udarbejdelsen af en egnsudviklings plan for Vestjylland og 1961 bogen »Landsudvikling«. Hertil kom, at ideen om landsplanlægning blev støttet i pressen af journalisten Knud Bidstrup og af geografiprofessor Johannes Humlum fra Aarhus Universitet.

Samtidig blev en række uformelle landsplanskitser fremlagt.[32] Kaufmann foreslog et »stjerneby«-princip i 1959, hvor byvæksten med tilhørende service skulle samles i et antal regionscentre, som skulle favoriseres på uddannelsesområdet, trafikalt og industristøttemæssigt. Humlum foreslog i 1961 en decentralisering af væksten bl.a. ved anlæggelse af en midtjysk motorvej og fremme af industriområderne ved Aalborg, Herning, Esbjerg-Kolding og i Sønderjylland. En tredje plan var at udbygge de byer, som allerede var i vækst, det vil sige primært de østjyske byer, Odense og København. Endelig var der et forslag om at udbygge området omkring Fredericia – trekant-området til en ny metropol på størrelse med København og Hamborg.

Ambitionerne om landsplanlægning blev styrket med oprettelsen af Landsplanudvalget i 1961 med departementschef Erik Ib Schmidt som formand under den socialdemokratiske regering Viggo Kampmann. Samme år vedtog Folketinget loven om Køge Bugt-planen,

der fuldt udbygget var beregnet til at rumme 150.000 mennesker i 10 bycentre med trafikseparering, grønne områder og industrikvarterer.[33] Men efter jordlovsafstemningen i 1963, som regeringen tabte, og som ville have givet en øget statslig forkøbs- og ekspropriationsret til jord, blev ambitionsniveauet nedtonet. I midten af 1960'erne understregede Erik Ib Schmidt begrænsningerne i planlægningen, men samtidig er det tydeligt, at han så den fysiske planlægning som et led i en mere omfattede økonomisk planlægning.[34] På den anden side ville planlægningen ikke omfatte en centraliseret plan for den private industris lokalisering. For der var ifølge Schmidt tradition for en meget liberal holdning over for industrien i Danmark. Selvom der havde været nogle overraskelser, var han overbevist om, at virksomhederne ville tage hensyn til omfanget af den offentlige infrastruktur i et område, inden virksomheden besluttede at flytte eller gennemføre en større udvidelse. På den anden side ville de offentlige myndigheder følge virksomhedernes skiftende behov og udvikle infrastrukturen i forhold hertil.[35] Selvom jordreformsdebatten bremsede den øjeblikkelige udbygning af planlovgivningen, så hindrede debatten ikke vedtagelsen af den såkaldte planlovsreform nogle år senere, By- og landzoneloven i 1969, loven om lands- og regionplanlægning i 1973 og Kommuneplanloven i 1975.[36]

De overraskelser Schmidt hentydede til, var antagelig situationer, hvor større virksomheder havde besluttet at opføre anlæg i mindre kommuner eller sogne, og hvor der ikke alene manglede den nødvendige infrastruktur som veje og kloakker men også den administrative kapacitet til at gennemføre en større udbygning af området. Kendte eksempler er A.P. Møllers anlæggelse af værftet i Munkebo og den kraftige udbygning af Danfoss på Als, foruden opførelsen af de store olieselskaber Tidewaters, Gulfs og Shells raffinaderier ved Kalundborg, Skelskør og Fredericia.[37]

Elementbyggeri, Naugarduko Gaden, Vilnius. Serie no. 1-464 (1605A) opført 1959. Serien blev designet af byplaninstituttet i Moskva. Foto Caspar Jørgensen 2009.

Netop fordi Schmidt betonede det offentliges liberale holdning over for erhvervslivets lokaliseringsønsker, kan der være grund til at undersøge planprocessen i forbindelse udlæggelsen af industri- og erhvervsområder. Sammenlignet med den engelske planlægning af industrilokalisering fra midten af 1930'erne og frem forekommer den danske umiddelbart at være mere liberal eller måske mere indi-

Grønsager blancheres i kogende Vand og afkøles derefter hurtigt.

Tegning fra Frysebogen 1949.

rekte, for i dag er der trods alt udlagt omkring 4.000 industri- og erhvervsområder.[38]

Selvom en begyndelse er gjort med Morten Pedersens undersøgelse af de nordjyske industrikvarterer 1945-1990 og Kirsten Egholks dokumentation af Håndværkerbyen i Greve, er det forholdsvis lidt, vi ved om disse omfattende landskaber.[39] Skal man tro tidsskriftet Arkitekturs daværende redaktør Poul Erik Skriver, var de nyeste industrikvarterer i 1967 både renere og mere stille end det gennemsnitlige beboelsesområde. Omgivet af græsplæner og grønne beplantninger var de nye industrianlæg mere i familie med offentlige institutioner eller universitets campuser end med traditionelle industrikvarterer.[40]

Industrien som model

Nær afslutningen vil jeg pege på nogle eksempler efter 1945, hvor industrien tilsyneladende har været et forbillede for de valgte løsninger. Velkendt er industriens betydning for udviklingen af den funktionalistiske arkitektur i årene omkring 1. Verdenskrig.[41] Den rationelle tilgang, der var inspireret af Taylorismens detaljerede planlægning af arbejdsgangene i produktionen, prægede også arkitekternes diskussion af boligbyggeriets udformning efter 2. Verdenskrig. Ole Buhl mente eksempelvis i et indlæg om etagehuse, at »*teknik og økonomi må udnyttes til det yderste gennem standardisering, industrialisering, nationalisering, offentlig støtte og stordrift*« og desuden talte han varmt for kollektivhuse.[42] Ikke mindst køkkenerne blev planlagt med udgangspunkt i arbejds- og tidsstudier, og erfaringerne fra etagebyggeriet blev overført til enfamiliehuset.[43] Ifølge betænkningen fra 1954 om fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde måtte »*det være muligt ganske lidenskabsløst og uden ideologisk stillingtagen at anlægge den rent praktiske betragtningsmåde, at man i det omfang, det er hensigtsmæssigt, bør gennemføre en rationalisering af den daglige livsførelse og hjemmets praktiske gøremål, som industrielle, kollektive og lignende tekniske løsninger er udtryk for.*«[44]

Det er også fristende at se etplanshusets udbredelse efter 1945 – i modsætning til mellemkrigstidens villaer i to etager – som inspireret af de etplansfabrikker eller fladebygninger, der blev det dominerende ideal inden for fabriksbyggeriet efter 1945. Et eksempel er gårdhavehusene i Albertslund Syd. Udkastet til bebyggelsesplanen blev udarbejdet af Peter Bredsdorff i 1957, og gårdhusene blev tegnet af Fællestegnestuen. Selv henviste arkitekterne til alle mulige andre forbilleder blandt andet oldtidens græske bystaters kolonibyer og

Lilleasiens kyst.[45] Også Munkegaardsskolen og Statsskolen i Århus synes i deres fysiske form – en etage høj og med ovenlys – at være inspireret af etplansfabrikkerne. Men det er klart, at også andre forhold har spillet ind som for eksempel pædagogiske principper og hygiejnekrav.

Rationaliseringen kom også til at præge selve byggeprocessen med det industrialiserede byggeri. Det første egentlige montagebyggeri blev opført for Arbejdernes Andels Boligforening i 1952 på Engstrands Alle i Hvidovre. Det var tegnet af arkitekten Eske Kristensen og ingeniør P.E. Malmstrøm.[46] Selvom materialet var et andet, synes princippet at svare til de store skibsværfters sektionsbyggeri, der blev indført i slutningen af 1950'erne på B&W og Lindø.[47]

Et sidste eksempel er organisationsændringerne i centraladministrationen, hvor målet i 1960'erne blev slanke departementer støttet af en række styrelser eller direktorater. Departementet skulle fungere som ministerens sekretariat og stå for den overordnede planlægning og styring, mens styrelserne skulle varetage sagsbehandlingen og dække de faglige specialområder. Forbilledet for modellen var de private koncerner, hvor den såkaldte divisionering var idealet i perioden. Ideen var at holde ledelsen fri for detaljer, så den kunne koncentrere sig om det strategiske overblik og politikudviklingen.[48]

Til slut vil jeg gerne pege på nogle af de virkninger, velfærdsstaten har haft eller i hvert fald nogle af de ændringer, som er sket efter 1945.

Ud over urbaniseringen, der var begyndt at tage fart allerede omkring 1840, og som

Brøndby Strand 1964-74, tegnet af Svend Høgsbro og Thorvald Dreyer. Foto: Caspar Jørgensen 2009.

omkring 1980 var nået et niveau (85%), så stort set alle boede eller på et tidspunkt havde boet i en by eller bymæssig bebyggelse, er det mest slående måske, at over halvdelen af befolkningen kom til at bo i enfamiliehuse. I 1955 var det ca. 45% og i 1980 ca. 58%. Den enkelte fik mere plads. Det blev almindeligt, at hvert familiemedlem havde sit eget værelse eller kammer. Om de nyopførte bygninger var solidere og mere holdbare end de ældre, er derimod et spørgsmål. Men skiftet fra 2-værelseslejlighed til parcelhus eller en større lejlighed har givet nogle helt andre fysiske rammer for livet.

Samtidig kom »21 grader kulturen« og elektrificeringen af hjemmet, som Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger har studeret typehusene i forhold til, med introduktionen af centralvarme med oliefyr – ofte et Salamander fyr fra De Forenede Jernstøberier i Frederiksværk og senere suppleret med Danfoss termostater på radiatorerne. Dette betød, at opvarmningen blev næsten arbejdsfri og

skabte grundlaget for en ensartet temperatur i hele huset på omkring 21 grader. De kolde rum som stadsestue og gange forsvandt. Det ændrede boligen, muliggjorde lettere tekstiler og medvirkede til at øge det kropslige velvære. Ifølge Coninck-Smith og Rüdiger var det øgede energiforbrug »*med til at skabe en casual livsstil, hvor individet frigøres fra snævrende fysiske bånd, hvad enten det handler om tøj eller klima … Velfærdsstaten blev så at sige omsat til mikroniveau*«.[49] Spisekøkken efter amerikansk og især svensk forbillede forudsatte opvarmning og køleskab for at fungere. Mellem 1955 og 1980 øgedes andelen af bygninger med centralvarme fra 34% til 91% og andelen med eget bad fra 36% til 84%.

Det hører med til billedet, at hjemmet samtidig blev brugt mindre. For fra omkring 1960 steg kvindernes erhvervsfrekvens voldsomt, om end mændenes var svagt faldende, og fra slutningen af 1960'erne begyndte det at blive mere almindeligt at få småbørnene passet i institution. Andelen af 0-6-årige, der blev passet i daginstitution eller dagpleje, steg fra 10% i 1967 til over 80% i 2007.[50]

Et andet træk er den voldsomme udbygning af infrastrukturen, ikke mindst vejene med den deraf følgende bilisme, som gjorde, at den enkelte blev langt mere mobil end tidligere.

Endelig er det værd at huske på, at ideen om velfærdssamfundet ikke var begrænset til Danmark og vores nabolande, men for eksempel også blev forsøgt gennemført i USSR. Flere af ideerne i USSR om rationel arbejdstilrettelæggelse på fabrikken og i hjemmet såvel som montagebyggeriet minder påfaldende om de hjemlige.[51] Sammenligninger vil kunne nuancere og give perspektiv til vores opfattelse af velfærdssamfundet, eller rettere til de konkurrerende opfattelser af det danske velfærdssamfund, som det gerne skulle være fremgået, der er tale om.

Afslutning

I denne artikel har jeg diskuteret velfærdssamfundets rammer og afgrænsning på grundlag af den historiske litteratur. Der er argumenteret for, at velfærdssamfundet begyndte at tage form efter 1945 og for alvor blev foldet ud omkring 1970.

Den historiske litteratur har – indtil videre og meget forståeligt – især beskæftiget sig med socialpolitikken. Det er her forsøgt skitseret, hvordan emner som bureaukratisering og planlægning kan udgøre et supplement. Og der er peget på teoridannelser, der potentielt forbinder socialpolitikken med de økonomiske og teknologiske forandringer.

Desuden er det gennem – alt for få og kortfattede – eksempler søgt antydet, hvordan industriens bygninger og organisationsformer tilsyneladende er blevet brugt som et forbillede inden for andre områder som bolig- og skolebyggeri og i den offentlige forvaltning. Industriens måde at gøre tingene på kan måske siges at udgøre et element i et velfærdsstatsparadigme. Endelig er skiftet til en »21 graders kultur« fremhævet som et billede på velfærdssamfundet, set på mikroniveau.

NOTER

1) Poul Sverrild: *Velfærdssamfundets Bygninger*. København: Kulturarvsstyrelsen 2008. Lisbeth Söderqvist: *Att gestalta välfärd. Från idé till byggd miljö*.

Stockholm: Forskningsrådet Formas og Riksantikvarieämbetet 2008. Sefryn Penrose: *Images of Change. An Archaeology of England's Contempory Landscape.* Swindon 2007.

2) Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på Vej 1913-1939.* John Danstrup og Hal Koch (red.): Danmarks historie bind 13. København 1965. Frantz Wendt: *Besættelse og Atomtid 1939-1965.* John Danstrup og Hal Koch (red.): Danmarks historie bind 14. København 1966.
3) Henrik Nissen: *Da land blev by 1950-1970.* Olaf Olsen (red.): Danmarks historie bd. 14. København: Gyldendal og Politiken 1991. Ole Karup Petersen: *Danmark og verden 1970-1990.* Olaf Olsen (red.): Danmarks historie bd. 15. København 1991.
4) Søren Kolstrup: Forskning i velfærdsstatens rødder. *Historisk Tidsskrift* 1994, 315-336. Klaus Petersen: Oversigt. Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945. *Historisk Tidsskrift* 1997, s. 356-375. Mogens Rüdiger: Velfærdsstatens fravær. Den jyske Historiker nr. 75-76 1997, s. 154-163.
5) Hanne Rasmussen og Mogens Rüdiger: *Tiden efter 1945.* Danmarks historie bd. 8. København 1990, s. 18-19.
6) Klaus Petersen: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973.* Berlin 1998.
7) Petersen 1997, 358 og Petersen 1998, s. 14.
8) Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Sociale brydninger 1914-39.* Samt *Velfærdsstaten 1940-78.* Dansk social historie bd. 6 og 7. København 1980. Yvonne Hirdman: *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkehemspolitik.* Stockholm: 1989.
9) Bernd Henningsen: *Der Wohlfahrtsstaat Schweden.* Baden-Baden 1986.
10) Peter Baldwin: *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975.* Cambridge 1990.
11) Søren Kolstrup: *Velfærdsstatens Rødder. Fra Kommunesocialisme til folkepension.* København: SFAH skriftserie nr. 38 1996.
12) Rolf Torstendahl: *Bureaucratization in Northwestern Europe 1880-1985.* London and New York 1991, s. 44-46.
13) Carlota Perez: *Technological Revolutions and Financial Capital.* Cheltenham UK, Northampton MA: Edward Elgar, USA 2002, s. 8.
14) Perez, s. 24.
15) Francis Sejersted: *Demokratisk kapitalisme.* Oslo 1993, s. 168.
16) Det følgende bygger især på Niels Finn Christiansen and Klaus Petersen: The Dynamics of Social Solidarity: The Danish Welfare State, 1900-2000. *Scandinavian Journal of History,* 26 2001, s. 177-196. Christiansen og Petersen opererer dog med en lidt finere periodeinddeling nemlig: 1890-1930, 1930-1950, 1950-1970, 1970-1990, 1990ff.
17) Petersen 1998, 105. Erik Nygaard: *Tag over Hovedet. Dansk Boligbyggeri fra 1945 til 1982.* København 1984, s. 87.
18) De forskellige opfattelser er præsenteret i Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat.* Odense: Syddansk Universitetsforlag 2003.
19) Jacob Christensen: De sociale udgifter 1890-1990. *Arbejderhistorie* nr. 4 1996, s. 22-37. Der er et databrud i 1945.
20) Klaus Petersen: *Fra legitimitet til legitimitetskrise. Velfærdsstatens udvikling i Danmark i perioden 1945-1973.* Prisopgave Københavns Universitet 1995, 81.
21) *Beretning fra Socialdemokratiets kongres 1957.* Her citeret efter Petersen 1995, 81.
22) Petersen 1998, s. 114-115.
23) Mary Hilson: *The Nordic Model. Scandinavia since 1945.* London 2008, 87-115. Niels Finn Christiansen m.fl.: *The Nordic Model of Welfare: A Historical Reappraisal.* København 2006 samt Baldwin.
24) Knud Bidstrup: *Ebenezers disciple. Fra dansk byplanlægnings pionertid.* København 1971. Arne Gaardmand: *Dansk byplanlægning 1938-1992.* København 1993. For det følgende Caspar Jørgensen: Rational Planning as a Sign of Modernism. Industry and Modernism. Anja Kervanto Nevanlinna (red.) *Studia Fennica Historica.* Helsinki 2007, s. 66-95.
25) Peter Hall: *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century.* 2nd Ed. Oxford 1996. Leonardo Benevolo: The Origin of Modern Town Planning. Italiensk udg. 1963, London 1967.
26) Tim Knudsen: Paradigmer og professionskampe i den tidlige danske byplanlægning. I: Fabrik og Bolig 1888, 1, 3-21. Tim Knudsen: *Storbyen støbes – København mellem kaos og byplan* 1840-1917. København 1988.
27) Finn Kjærsdam: *Fysisk planlægning og anvendt*

videnskab. Aalborg 1985, s. 329, 295-299 og 227. Tallene for de beskæftigede er fra 1955 og 1979/80. For en del af konteksten se også Else Hansen og Leon Jespersen (red.): *Samfundsplanlægning i 1950'erne. Tradition eller tilløb?* København 2009.

28) *Erhvervsudviklingen i provinsen.* Betænkning afgivet af det af arbejdsministeren den 6. november 1957 nedsatte udvalg. Betænkning nr. 206. København 1958. P. Nyboe Andersen: Egnsudvikling – teoretiske aspekter og internationale erfaringer. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1959, s. 190-207. Morten Karnøe Søndergaard: Egnsudviklingens regionale variationer. Træk af udviklingen i udkantsområdernes Danmark, c. 1960-2005. *Sjæk'len 2009,* s. 78-99.

29) Peter Maskell: *Industriens flugt fra storbyen.* København 1986, s. 279.

30) Erik Kaufmann: 27 slags planer. Oversigt over og kritisk analyse af den offentlige fysiske planlægning i Danmark. København 1966, s. 128-142.

31) Knud Bidstrup og Erik Kaufmann: *Danmark under forvandling.* København: Danmarks Radio 1963, s. 156.

32) Bidstrup og Kaufmann, s. 170-178.

33) Mikkel Thelle: Røræg eller spejlæg – byplaner og hverdagsliv ved Køge Bugt ca. 1945-1990. Søren Bitsch Christensen (red.): *Den moderne by.* Århus 2006, s. 329-351.

34) Erik Ib Schmidt: *Offentlig Administration og Planlægning.* København 1968, s. 55.

35) Schmidt, s. 70.

36) Gaardmand, s. 190-192.

37) Tim Knudsen: *Modsigelser i velfærdsstatens planlægning.* Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet. Forskningsrapport 1985/4, 4.

38) Peter Scott: Industrial Estates and British Industrial Development, 1897-1939. *Business History,* Bd. 43/2, 2001, s. 73-98. Peter Scott: British Regional Policy 1945-51: A Lost Opportunity. *Twentieth Century British History,* 8/3, 1997, s. 358-382.

39) Morten Pedersen: *Velfærdsstatens Industrilandskaber. Om efterkrigstidens industrikvarterer i Nordjylland.* Aalborg 2010. Kirsten Egholk: Håndværkerbyen i Greve. *Fabrik og Bolig* 2006, s. 46-68.

40) S [Poul Erik Skriver]: Industrien som bygherre. *Arkitektur* 1967, s. 35. Se desuden Stadsingeniørens Direktorat: *Beretning og regnskab* 1957-1958, s. 3-16. København 1958. Ole Strøyberg: Analyse af danske industrikvarterer. *Byplan* 1965, s. 161-166.

41) Reyner Banham: *Theory and Design in the First Machine Age.* Cambridge Mass: The MIT Press (1960) 6. udg. 1989. Lisa Brunnström: *Den rationella Fabriken. Om funktionalismens rötter.* Umeå: Dokuma 1990.

42) Ole Buhl: Status over etagehuset, mens det endnu er i støbeskeen. *Arkitekten* 1948 U, 2-8,2

43) Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger: *Typehus, energi og familieliv i Danmark i 1950'erne og 1960'erne.* Niels Finn Christiansen, Kurt Jacobsen og Mogens Rüdiger (red.): *Ole Lange – fra kætter til koryfæ.* København 2007, s. 196-216.

44) *Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde.* Betænkning afgivet af Boligministeriets udvalg vedrørende kollektive anlæg. København 1954, bd. 1, 9.

45) Gaardmand, s. 147 og Nyholm, s. 141.

46) Nyholm, s. 97.

47) Torkil Adsersen og Niels Jul Nielsen: *Sjak, mestre og skibsbyggeri. Arbejdsliv og dagligdag på B&W 1945-1996.* København 2005.

48) Tim Knudsen: *Dansk Statsbygning.* København 1995, s. 345-6.

49) Coninck-Smith og Rüdiger, 203. Se desuden Peter Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie.* Odense 2008. Bodil Olesen og Jytte Thorndahl: Da danske hjem blev elektriske 1900-2000. Århus 2004.

50) Danmarks Statistik: *60 år i tal – Danmark siden 2. verdenskrig.* København: Danmarks Statistik 2008, s. 10-11.

51) Marija Drémaité: Political Planning and Architecture: The Sovnarkhoz System and the Industrialization of Lithuania in the 1960s. *Industry and Modernism.* Anja Kervanto Nevanlinna (red.) Studia Fennica Historica. Helsinki 2007, s. 239-255. Marija Drémaité: Soviet Industrialization of Housing Technologies in the Context of the International Modernism. Working Paper. Tensions of Europe 2009.

Fra industrisamfund til velfærdssamfund – om gavegivning, liv og ære

Af Torben A. Vestergaard

Forsvaret for statens suverænitet kan tage mange former afhængigt af de internationale vilkår og statens ressourcer. Thomas Højrup har demonstreret, hvordan statsform og suverænitetsarbejde historisk har haft skiftende konsekvenser for statens indre organisering og for befolkningens værdier og forestillinger. Forsvaret for staten har særlig relevans i en grænseregion og var en nærværende realitet i Sønderjylland efter Genforeningen i 1920. Sønderjyllands Højspændingsværks første direktør, Jes Christiansen, så sit arbejde som et led i grænsekampen til gavn for nationen, landsdelen og dens befolknings velfærd. Vilkårene for højspændingsværket har siden forandret sig, så virksomhedens lokale engagement er trådt i baggrunden i takt med globaliseringen af økonomien. Forholdet mellem borgere og stat er forandret efterhånden som økonomien er erstattet af velfærdssystemet som national ramme om borgernes værd. Det foreslås i artiklen at antropologisk teori om gavegivning kan kaste nyt lys over, hvorledes statens suverænitetsstrategi påvirker forholdet mellem befolkning og stat. Den dominerende kreditstruktur i samfundet afgrænser et socio-kosmologisk domæne, der placerer borgerne og staten i forhold til hinanden og bestemmer deres værdi.

Efter Genforeningen

Sønderjylland (Nordslesvig) blev i 1920 genforenet med Kongeriget Danmark. Fra at være en preussisk udkant blev det en dansk udkant. Landsdelen var nedslidt efter 1. Verdenskrig, hvor en stor del af den mandlige befolkning havde været indkaldt til tysk krigstjeneste, og hvor vedligeholdelse og investeringer havde stået stille. Landbruget var det dominerende erhverv. Industrien var beskeden, og teglværkerne var den største industrielle branche.[1)]

Der blev gjort meget for at støtte Sønderjyllands genrejsning. Landsdelen fik statsinstitutioner, f.eks. Landshospitalet i Sønderborg. Købstæderne blev centrer for hver deres amt. Der oprettedes Statsskoler, dvs. gymnasier. Sønderjysk Laanekasse blev oprettet til støtte for erhvervsudviklingen. Der blev oprettet andelssvineslagterier mm. Ikke desto mindre stagnerede den sønderjyske industri indtil midten af århundredet. Da tog industriudviklingen gradvis fart, så den sønderjyske industri kom til at udgøre en voksende andel af den samlede danske industri.[2)]

Danfoss og Mads Clausen er kendt for deres store bidrag til udviklingen i Sønderjylland. Selv om Danfoss er en moderne, international industrivirksomhed, har firmaets ledelse hele tiden haft både forretningsmæs-

Enstedværket tidlig morgen den 12. februar 2009. Foto: Kirsten Clausen.

sige og ideale mål. Danfoss har fastholdt at være til også for egnens skyld, har prioriteret at beholde arbejdspladser på Als, og har i tidens løb bidraget massivt til egnens velfærd gennem boligbyggeri, uddannelsestilbud, spildevandsrensning, bilkøbsordninger for ansatte (Alsmotor), fondsstøtte til landsdelens kulturliv mm.[3] Mindre kendt er *Sønderjyllands Højspændingsværk og dets direktør fra 1924 til 1961, Jes Christiansen.* Også her finder vi kombinationen af erhvervsmæssige og ideale formål. Det ideale eller politiske formål, at gøre noget for Sønderjyllands befolkning, var til dels bygget ind i organisationsformen, nemlig andelsselskaber, som også havde ideale formål. Højspændingsværket og elforsyningsselskaberne skulle bidrage til landsdelens velfærd. De blev skabt for Sønderjyllands skyld, ikke bare for moderniseringen i almindelighed eller for kommercielle interesser. Elektrificeringen var et skridt på vejen til den moderne velfærdsstat.

Elektricitetsdirektørens nationale arbejde

Jes Christiansen var bondesøn fra Blansskov på Sundeved født i 1889.[4] Han voksede op på Ragebøl Kro og kom i smedelære på Staugaards Maskinfabrik, en agrart organiseret industri nær Ragebøl. Hjemmet og omgangskredsen var stærkt dansksindet. Det hindrede dog ikke, at han efter at have arbejdet i København og Aarhus tog til Mittweida

Jes Christiansens nationale arbejde, her som chauffør til afstemningsstedet den 10. februar 1920 Foto: Familiearkiv.

i Sachsen for at blive ingeniør. Hvis man ikke havde adgangsgivende eksamen til Polyteknisk Læreanstalt, var Mittweida et af de bedste alternativer, som i øvrigt blev benyttet af flere hundrede skandinaver.

Jes Christiansen blev færdig som ingeniør i 1914 og fik arbejde i Düsseldorf, indtil han blev indkaldt til tysk krigstjeneste. Det lykkedes ham at blive tjenstgørende på Berliner Maschinenbau AG's torpedoprøvestation i Høruphav, næsten hjemme. Han kom til at bo på Peberbjerg, der hørte under en af egnens proprietærgårde, Majbølgaard. Ejeren af Majbølgaard, Hans Heinrich Jessen, var en af de få dansksindede proprietærer på Als og stærkt engageret i elektricitetssagen. Det blev en interesse, der knyttede Christiansen og Jessen sammen professionelt og privat i mange år.[5)]

Gennem Jessen kom Christiansen i efteråret 1918 i kontakt med ingeniørfirmaet Eriksen og Sardemann i Aarhus, der ansatte ham som leder af deres sønderjyske kontor med tiltrædelse 1. april 1919 og med den opgave at forestå elektrificeringen af Sønderborg og Aabenraa Amter. Dette skete altså allerede inden Genforeningen.

Jes Christiansens ambition var at indføre vekselstrøm i hele Sønderjylland forsynet af et centralt højspændingsværk og at gøre Sønderjylland førende i Danmark. Han rejste landsdelen tynd og medvirkede til oprettelse af lokale elforsyningsandelsselskaber fra vest til øst. Han propaganderede for elektricitetens mange anvendelser fra kraftkilde i industri og

Sønderjyllands Højspændingsværk, Aabenraa Havn 1924. Foto: Sønderjyllands Højspændingsværks arkiv.

landbrug til brødbagning i elektriske ovne. Højspændingsværket blev placeret på Aabenraa Havn og indviet af Christian 10. den 23. maj 1925. Maskineriet var danskproduceret af bl.a. Atlas og Frichs. Den klassiske bygning var tegnet af Aabenraaborgmesterens bror, arkitekt Jep Fink, og dekoreret med vægmalerier af dennes svoger Troels Trier. Malerierne viste Thor med bukkene og den vilde elektricitet samt elektricitetens anvendelser i by og på land. Bygningen kombinerede det funktionelle med det dekorativt æstetiske og symbolske og illustrerer derved, at værkets relevans rakte videre end blot den praktiske elektricitetsproduktion.[6)]

Højspændingsværket skulle sikre landsdelens erhvervsudvikling og befolkningens velstand. Produktionen af strøm måtte af hensyn til forbrugerne være uden ophør, og kapaciteten skulle følge med væksten i forbruget, som fordobledes hvert syvende år. Det var en udfordring. Man har talt om *værkets ånd.*[7)]

Det betød ikke mindst Jes Christiansens ånd. Baggrunden var dels den indre nødvendighed i denne type foretagende, hvor problemer skulle løses hurtigt og for enhver pris. Det var også Jes Christiansens holdning og temperament. Det var en pligt at løse problemer, det var en dyd at gøre det billigt, og det var en tillidssag for ingeniørerne at løse alle problemer, som Jes Christiansen betroede dem. Ofte blev de løst mere efter det forhåndenværende søms princip end efter ingeniørvidenskaben. Højspændingsværket var et moderne foretagende, men organiseringen af arbejde og problemløsning havde alligevel nogen lighed med landbosamfundets traditioner.

Det blev især ekstremt under og efter krigen, hvor forsyningssituationen blev kritisk for både brændsel, reservedele og maskiner. Der blev indkøbt tørv, brunkul og til tider sære former for brændsel. Maskiner blev repareret med yderliggående fantasi. Mangelsituationen fortsatte til omkring 1960, hvad der fik Jes Christiansen til at lade sin egen værkstedsafdeling, Huggehuset, konstruere og bygge en stor del af den nye kraftværksblok, Enstedværk 1, med egne kræfter.

Ånden på værket betød også, at værket tog sig af sine folk. Man kunne anbringe sin løn på en interessekonto i værkets administration, der fungerede lige som nutidens budgetkonti i banken. Man kunne låne penge på værket. Håbefulde børn kunne komme i lære som smed, elektriker eller på kontor. På den anden side forventede Jes Christiansen, især af sine ingeniører, at de stod til rådighed med hele deres person, når det krævedes, at de handlede i værkets og Sønderjyllands interesse, at de ikke gik i det tyske forsamlingshus, og at de investerede deres sparepenge i sønderjysk erhvervsliv.

Vægmaleri af Troels Trier i Sønderjyllands Højspændingsværks maskinsal. Foto: Sønderjyllands Højspændingsværks arkiv.

Jes Christiansen gik også ind i den nationale organisation Danske Samfund, der oprettedes med lokalafdelinger over hele Sønderjylland efter Hitlers magtovertagelse i 1933. Han var formand for Aabenraa Afdelingen 1938-49 og gennemførte en række støtteinitiativer for betrængte familier. I 1947 indbød han en kreds af erhvervsfolk og embedsmænd til et møde, hvor man stiftede »Udvalget til Fremme af Erhvervsmulighederne i Sønderjylland« fra 1950 kaldet »Sønderjyllands Erhvervsråd«.[8] Erhvervsrådet formidlede Marshallhjælp, Egnsudviklingsstøtte og investeringsmidler fra Sønderjyllands Investeringsfond, og rådet var engageret i oprettelsen af mange virksomheder i hele landsdelen, togtrafik, lufthavne, havne, turisme, landvinding mm. Fastholdelsen af befolkningstilvæksten i landsdelen krævede både erhvervsmulighe-

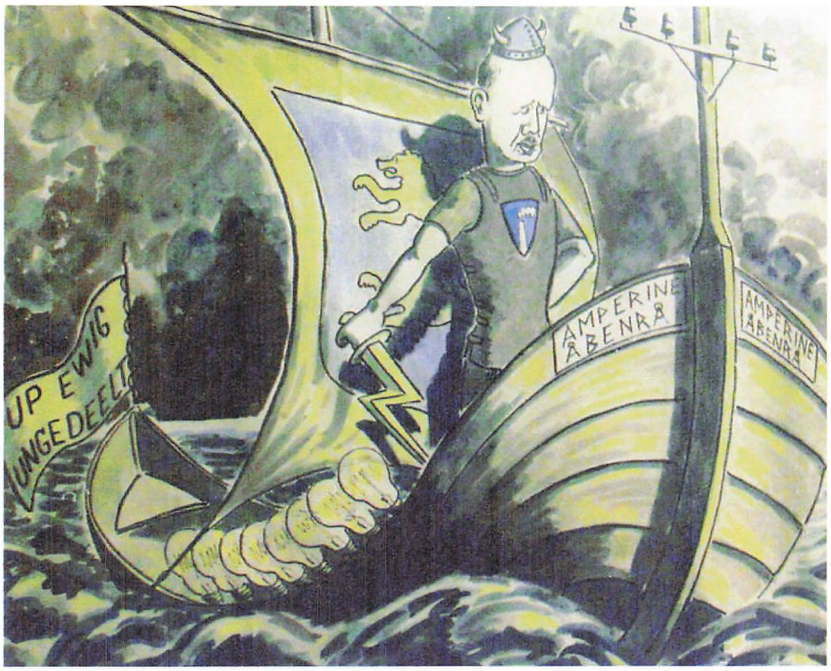

Jes Christiansen i æ Rummelpot 1955. Anledningen var, at Ærø blev koblet til Sønderjyllands Højspændingsværk. Dermed blev Ærø igen forbundet med hertugdømmerne som før 1864. Originaltegning af Robert Skjoldager i Jes Christiansens families besiddelse.

der og uddannelsesmuligheder. Oprettelsen af Sønderborg Teknikum i 1962 var endnu et resultat af Jes Christiansens engagement, denne gang i samarbejde med Danfoss og Brdr. Gram.

Jes Christiansens arbejde for Sønderjyllands højspændingsværk var et nationalt arbejde. Det samme kunne siges om mange andre erhvervsfolk, og embedsmænds gerning. Bestræbelsen på at udvikle Sønderjyllands industri og infrastruktur foregik på baggrund af tiden under tysk styre, Genforeningen i 1920 og den politiske situation, hvor grænserevision mellem Danmark og Tyskland stadig var en mulig trussel. Arbejdet for erhvervsudvikling og bedring af befolkningens kår var en del af grænsekampen og forsvaret for det genforenede fædreland. Med Jes Christiansens egne ord: »Det bedste Værn er et rigt Erhvervsliv med gode økonomiske Kaar for Befolkningen som Helhed, og kun under saadanne Forhold har det nationale Arbejde den rigtige Grobund«.[9]

Den ydre suverænitetskamp og de indre linier

Det er åbenbart, at Jes Christiansens arbejde for elektricitetssagen og erhvervsudviklingen må forstås i sin politiske sammenhæng. Skal man se teoretisk på forholdet, kan man tage afsæt i etnologen Thomas Højrups teori om statens eksistensmåde som et niveau, der ligesom produktionsmådernes livsformer skaber social organisation og ideologi.[10] Staternes anerkendelseskamp i verdenshistorien er ikke kun et aktivitetsfelt for herskere og politikere, men griber ind i statens og borgernes liv og er et fundamentalt felt for dannelsen af deres karakter. Den sætter vilkårene for udfoldelsen af livsformerne og deres værdier og forestillinger om det gode liv. Højrups analyse er holistisk i antropologisk forstand. Den ser ikke kun på institutionernes praktiske funktioner, men på hvordan staternes suverænitetsarbejde og statsformerne konstituerer samfund og personers moralske værdiorientering. Uanset at moderne samfund mener at adskille, eller burde adskille, f.eks. politik og religion, konstitueres de højere værdier, det hellige, som en del af helheden og ikke som et valg mellem trosretninger og ideologier.[11]

I 1800-tallet var anerkendelseskampen mellem stater militær. Hær og flåde bemandedes af egne borgere og den interne organise-

rings domæne var nationalt.[12] Ved at opretholde sin anerkendelse i forhold til andre stater, beskyttede staten en indre orden, der på sin side skulle vedligeholde statens evne til suverænitetshævdelse. I Højrups terminologi kom forskellige livsformer til udfoldelse inden for staten, hvor de i deres forskellighed alle kunne bidrage til statens trivsel. Den danske stat omkring 1800 kunne betegnes som et fremskridtsorienteret stændermonarki. Denne orden kom stærkt til orde fra slutningen af 1700-tallet, hvor jurister, præster og andre folk af de højere stænder skrev og propagan-derede for erhvervsfremme til gavn for rigets opretholdelse. Mange lærde og praktiske folk besvarede prisopgaver udskrevet af Det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab om, hvordan og hvorfor man skulle fremme dyrkningsmetoder, hingsteopdræt, fiskeri, forarbejdning osv. med hensyn til både det tekniske og det sociale. Almuen, stænderne, livsformerne var ikke uden videre drevet af interesse i at arbejde for fædrelandet i overensstemmelse med elitens anbefalinger, men staten havde brug for dem i sit suverænitetsarbejde.

Den fredelige vej

Den økonomiske side af anerkendelseskampen blev efterhånden udvidet fra indvortes ressourceopbygning til udvortes fremvisning. På det 19. århundredes store udstillinger konkurrerede landene ved at fremvise deres sammenlignelige produktionsformåen inden for industri og andre erhverv, men altid suppleret af eksempler på deres respektive og usammenlignelige kultur (kunst, etnologika, bondestuer, nationalsymboler). Den første store udstilling i Paris 1798 blev direkte beskrevet som et felttog mod Englands industri, og den første danske udstilling i 1810 var også vendt mod England på baggrund af Københavns bombardement.[13] Trods den krigeriske begyndelse fremhævedes udstillingernes betydning for forståelse mellem folkene i århundredets senere udstillinger.[14]

Håndværk, industri og kunst fulgtes ad i udstillingerne. Selv om kunstflid var en betegnelse for industri, var det kunstneriske i nyere forstand en del af udstillingerne, og ikke kun på det symbolske plan. Når det gjaldt erobringen af udenlandske markeder, kunne det for Danmarks vedkommende ikke gøres med storindustriel produktion af samme art som de store industrilandes. Danmark kunne ikke måle sig med dem. Den anden vej var ifølge industri- og videnskabsjournalisten Adolf Bauer (1845-1910): »gennem ejendommelige og selvstændige Frembringelser som Regel af kunstnerisk Natur at byde en Vare, som ingen Anden frembringer og som formaar at vække Købernes Lyst og Interesse.[15]

De ejendommelige frembringelser kunne også være folkets eller historiens genstande, som ikke var til salg, men som forlenede nationens frembringelser med »brand«, så at sige. For udstillingen i København 1879 gjorde det sig så meget gældende, at en del af udstillingseffekterne kom til at danne grundlag for Dansk Folkemuseum, senere Nationalmuseets afdeling for nyere tid.[16] Tilsvarende udsprang Dansk Landbrugsmuseum og Dansk Fiskerimuseum af den nordiske udstilling i København 1888. På udstillingen blev fiskeri-

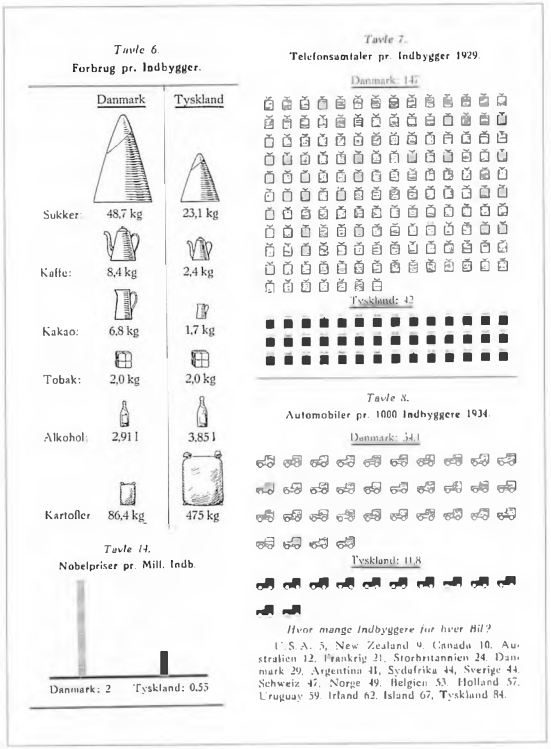

Claus Eskildsens sammenligning af dansk og tysk evne til produktion og velfærd i Dansk Grænselære, 1936.

erhvervets produkter og produktionsmidler af såvel fabriks- som almuetilvirkning præsenteret i en pavillon bygget i oldnordisk stil.[17] På Fiskeri- og Motorudstillingen i København 1912 blev fabriksnye motorer og fiskeredskaber præsenteret i bygninger i efterlignet græsk stil (ibid.: 18). Erhvervene blev på den måde synliggjort som forbundne med kilder til identitet, der overskred det kortsigtet praktiske og trak på højere eller mere langsigtede ordener som finkulturen eller historien.

De store udstillinger illustrerer statens anerkendelseskamp som identitetsskabende for nationen, men også for dens borgere, der er repræsenteret på udstillingerne som eksponenter for nationens erhvervsdrivende og »folket«. Identiteten (national eller personlig) fremstod i udstillingerne som tosidet. På den ene side viste nationerne deres sammenlignelige evne til at præstere noget (industrielt, militært osv.) og, på den anden, deres usammenlignelige væsenskarakter, det at være nogen, der adskilte sig fra de andre. Produktionsevne og kulturel karakter optrådte som våben og våbenmærke i nationernes konkurrence på udstillingerne.

Den sønderjyske forfatter og nationale stridsmand Claus Eskildsen præsenterede i *Dansk Grænselære* fra 1936 de samme to sider af nationen som udstillingerne, nemlig nationens kapacitet til frembringelse af produkter og præstationer, der kunne sammenlignes med andre nationers, og nationens usammenlignelige egenart, dens »folkenatur«. De sammenlignelige kvantitative forhold omfattede f.eks. befolkningsudvikling, godsmængder, hektarudbytter, husmandsudstykninger per 1000 km^2, forekomsten af kønssygdomme (der var gået stærkt tilbage fra 1921 til 1931), skibsbygning i tonnage per 1000 indbyggere, forbrug, telefonsamtaler i forhold til indbyggertal, biler i forhold til indbyggertal, nobelpriser i forhold til indbyggertal. Anerkendelseskampen om velfærd havde sejrrig fremgang. Denne kraftudfoldelse, som kunne sammenlignes favorabelt med Tysklands, udgik fra en befolkning med kvalitativt særegne væsenskendetegn, som var vokset af den sønderjysk-dansk-nordiske jord (stednavne, bygningskultur, dyrkningstraditioner, klædedragt, skik og brug, folkepsyke mm.). Folkenaturen sås i et agrart billede som vokset af jordbunden.

Claus Eskildsen talte om »de økonomiske, de sociale og kulturelle Forhold, men frem for alt den i Folket liggende indre Livskraft og Hævdelsesvilje, der er afgørende for, om Grænsen skal ligge fast.«[18] Men han berørte ikke den militære side af sagen.

Den militære side af anerkendelseskampen var gledet ud. Højrup peger på det nye århundredes danske suverænitetsstrategi og statsform med udgangspunkt i den radikale politiker P. Munchs overvejelser omkring 1900. P. Munch erkendte, at Tyskland siden 1864 var blevet så militært magtfuldt, at enhver drøm om at forsvare suveræniteten militært var urealistisk.[19] Man måtte bygge på noget andet end folkets militære forsvarsvilje, nemlig neutralitet og velfærd:

Og der er så vist i det fredelige liv en arbejdsmark så stor, at den har mere end nok af ærefulde opgaver til at bevare selvagtelsen og livsmodet. Det er arbejdet i videnskabens og oplysningens tjeneste. Det er det daglige arbejde for at skabe velstand og dermed velvære og lykke i landet. Og det er det social-politiske arbejde for at nå frem til en større retfærdighed i fordelingen af den politiske magt og samfundets goder. Sætter vi vore kræfter ind på det, da vil Danmark have sjældne betingelser for at blive et mønster for folkene. ..... Der kan ikke tænkes nogen opgave mere ærefuld, mere egnet til at styrke vor nationale selvfølelse end denne.[20]

Den neutrale velfærdsstat kunne - lige som det nationale stændermonarki - være en ærens vej både nationalt og personligt.

Thomas Højrup identificerer flere ændringer i vilkårene for statens anerkendelseskamp i det 20. århundrede. Disse ændringer får igen konsekvenser for statens velfærdsstrategi og for livsformerne. Lidt forkortet kan man sige, at indtil 2. Verdenskrig råder en nationaløkonomisk integritet, som benytter livsformernes produktive kapacitet og disses lokalt bundne organisering i suverænitetsarbejdet.[21] Efter 2. Verdenskrig åbnes økonomien mod den internationale verden og tilpasningen til forskellige livsformer ændres under en universalisme, hvor individer frem for livsformer anerkendes i velfærdspolitikken. Ikke mindst livsformer med tilknytning til traditionelle erhverv udgrænses i denne proces.[22]

Jes Christiansen trådte med arbejdet for elektricitetssagen ind i den danske neutralitets- og velfærdsmodel allerede inden Genforeningen. Hans del af den nationale kamp førtes ved at producere strøm til erhvervene – ikke mindst for at skabe bedre levevilkår for en befolkning af bønder, håndværkere og fabrikanter mm. Disse var i deres forskellighed repræsenteret i højspændingsværkets og forsyningsselskabernes bestyrelser. Det var ikke bare en ærefuld opgave, men en mission og en pligt. Dermed knyttede hans holdning sig mere til den ældre velfærdsstatsmodel, der videreførte stændermonarkiets pligt til at arbejde for fædrelandet. Den nyere velfærdsstats vægt på universelle rettigheder tog mindre hensyn til særlige livsformer og lokal tilknytning, som stod centralt i Jes Christiansens arbejde. Hans nationale arbejde var et bidrag til den danske stats anerkendelseskamp, men også en anerkendelseskamp for Sønderjylland i forhold til resten af landet. Sønderjylland skulle være

ledende indenfor elektrificeringen med størst udbredelse af forsyningsnettet og de billigste priser, et forbillede for det øvrige land.

Også i ledelsen og driften af højspændingsværket stod Jes Christiansen med et ben henholdsvis i fortid og fremtid. I forholdet til medarbejderne blev der ikke skelnet strengt mellem deres arbejde og private forhold, hverken i de krav, der blev stillet, eller i de goder, der blev tilbudt. Den patriarkalske landbohusholdning var ikke langt borte, selv om virksomheden var en højteknologisk industri.

Udveksling og konstituering af samfund og person

Hvis man skal se på, hvordan statsform og formen for suverænitetsopretholdelse får konsekvenser for borgernes identitet og moralske værdier, foreslår jeg at lægge et antropologisk perspektiv til, nemlig *gaveudvekslingens kreditstruktur, dens værdisætning af parterne og dens domæneafgrænsning i statsformerne.*

For den franske antropolog Marcel Mauss *er* gaveudvekslingen samfundet.[23] Den konstituerer socialiteten. Samfundet er ikke personer og grupper, men forholdene mellem dem, hvor der gives, modtages og skyldes, og hvor det er næsten umuligt at blive sporløst kvit. Disse udvekslingsforhold, kreditstrukturen, ordner og afgrænser det sociale, gør personer til dem, de er, og definerer deres værdi. Udvekslingstransaktioner i samfundet kan i varierende grad have karakter af gave, de er i forskellig grad totale. Nogle transaktioner er praktisk nyttige, sekulære og af kortvarig betydning. Men som Maurice Bloch og hans kollega Jonathan Parry viser i deres antologi om penge og udvekslingsmoral, er der altid en kort- og en langsigtet transaktionsorden på spil.[24] Den korte har med den praktiske madnytte at gøre, men skal helst kunne indskrives i eller ikke være i konflikt med den lange, som knytter sig til samfundets værdier og moralske orden. Om den korte og lange transaktionsorden falder sammen i samme handling eller er adskilt, så den ene foregår bag disken og den anden i kirken, kan der være store variation i.

Når vi taler om gavegivningens kreditstruktur, inkluderer vi altså også den *kosmologiske udveksling*, der knytter samfund og personer til den højere orden, der transcenderer den kortsigtede. Antropologen J.D.M. Platenkamp benytter et tilsvarende analyseparadigme, der ser personer som konstitueret af deres placering i et hierarki af socio-kosmologiske relationer.[25] Liv og ansigt (image) er nødvendige personkomponenter på tværs af de samfund, som Platenkamp har undersøgt i den indonesiske øverden. De modsvarende værdier er frugtbarhed/(re)produktionsevne og anseelse. Personer såvel som samfund konstitueres ved etablering af udvekslingsrelationer, der forbinder personer og samfund med transcendente kilder til væren, dvs. kilderne til liv og ansigt. Uden disse kan hverken personer eller samfund blive komplette, men består som halve personer eller usynlige samfund.[26] Uden at tage den mulige universalitet i dette op til diskussion kan man observere, at både de store udstillinger og Eskildsens *Grænselære* i deres præsentationer fremhæver nationernes og erhvervenes livskraft (produktionsevne) og særlige ansigt (kultur).

I Platenkamps analyser af østindonesiske samfund skabes og opretholdes menneskenes liv og ansigt af udveksling, der forbinder dem med ultimative kilder til væren: jorden, skoven, forfædrene, herskerne, guderne. I stedet for bare at antage, at det kun gælder i primitive samfund, kan vi prøve at se på, hvordan det forholder sig i mere hjemlige statsformer. Hvordan indgår liv og ansigt - eller identitet, om man vil – i samfundets kreditstruktur, i dets udvekslingsprocesser i stor skala.

I slutningen af 1800-tallet var Danmark i mange henseender stadig et stændersamfund. Samfundet blev begrebsliggjort som en organisme, hvor hver del havde sine opgaver i samfundslegemet. Det varede meget længe efter enevælden, bl.a. fordi stænderbegrebet blev videreført og differentieret i erhvervsgrene, brancher, etater mm., som ansporedes til at påtage sig ansvaret for deres egen udvikling til gavn for fædrelandet.[27] Til gengæld for at arbejde for fædrelandet fik stænderne (som mange erhverv stædigt kaldte sig selv) anerkendelse og synlighed i staten. Et af de interessante udslag er den vrimmel af »Stater«, der er udgivet i Danmark, dvs. stænderbeskrivelser lige som adelskalenderne. »Staterne« beskriver erhvervenes respektive bidrag til samfundshusholdningen og inkluderer biografier med billede af erhvervenes udøvere. Der kom en del af disse værker omkring 1930: Dansk Fiskeristat, Dansk Mejeristat, Lærerstat, Magisterstat, Kroværter, Danske Landmænd mm.[28] Disse værker betjente sig i udstrakt grad af begrebet stand og beskrev erhvervenes bidrag til staten samtidig med, at de satte ansigter på erhvervenes medlemmer.

er Udtryksformer for et fremmed *Folks* Ejendommelighed.

Vi skal her blot nævne nogle faa *Eksempler*, der viser et Skel mellem det danske og det tyske Folk ved den ældgamle Folkegrænse.

Noget af det første, der slaar een, naar man nordfra har passeret Ejderen ved Rendsborg, er de ejendommelige *Markled*, der ses paa Billede 106. Nord for Ejderen finder man overalt vort danske Led, der er bygget efter Princippet *Dør* (Billede 105), undtagen enkelte Led i den allersydligste Del af Frisletten og et helt enkelt i Angel, stillet op af en indvandret Holstener. Syd for Ejderen finder man ogsaa »danske« Markled, men det »tyske«, der er bygget efter Princippet: *Bom*, melder sig med det samme og træder saa stærkt frem, at Landmænd ikke kan undgaa at lægge Mærke til det. I det tidligere vendiske Omraade, i Østholsten, dominerer det tvedelte Mark-

Dansk Grænselære. 6

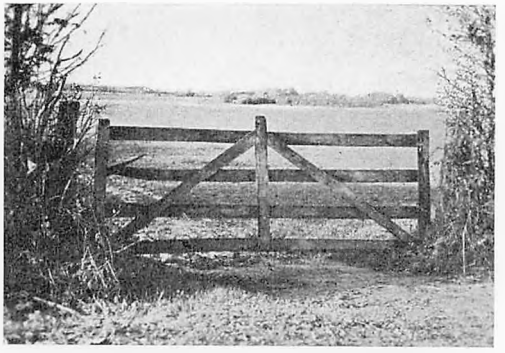

105. Markled fra Angel (dansk).

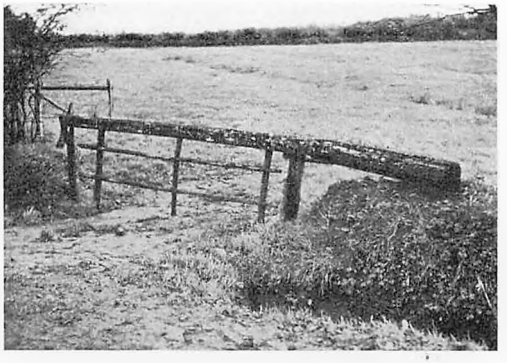

106. Markled fra Midtholsten (nedersaksisk).

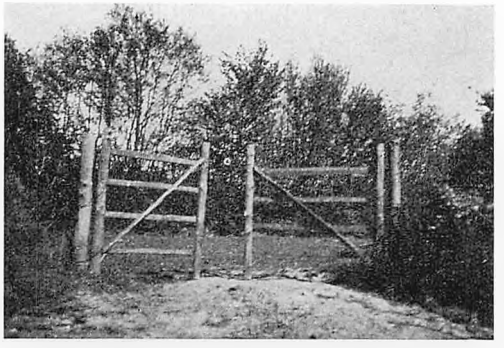

107. Markled fra Østholsten (vendisk-tysk?).

Kulturtræk vokset ud af folkenes natur – dansk, saksisk og vendisk markled som dør, bom og port. Foto: Claus Eskildsen: Dansk Grænselære 1936:81.

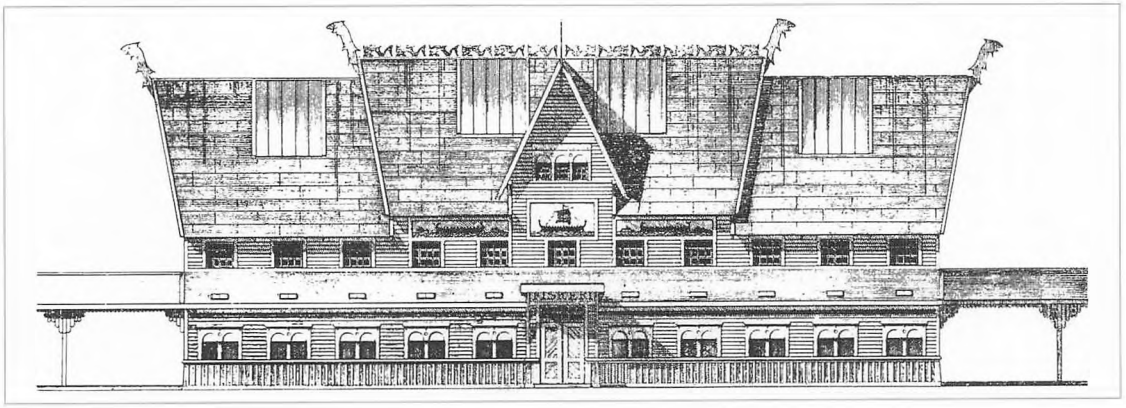

Den store udstilling i København 1888. Fiskerierhvervets pavillon på oldnordisk. Illustration: Dansk Fiskerimuseums arkiv.

Fiskerne fanger fisk og sælger dem. Disse sociale udvekslinger er ikke i sig selv særlig epokegørende. Men når transaktionerne er orkestreret inden for stænderstatens suverænitetsarbejde, får de også kosmologisk værdi; de placerer parterne i verden og giver dem ansigt.[29] Det var fiskerstandens opgave, dens pligt, at tage sig af samfundets fødevareforsyning fra havet ved at tage på det utæmmede hav med livet som mulig indsats. Som sideaktivitet kunne fiskerne samtidig redde mennesker og havarerede skibslaster fra havets klør. Ved at sælge fisken fik de ikke bare en indtægt fra køberen; de ernærede samfundet, gav det liv, føden. Hvad fik de igen ud over betalingen? De fik ære, anerkendelse, synlighed, værdi som nogen, der gav deres bidrag til staten i dens anerkendelseskamp. I yderste instans var det monarkens anerkendelse, det drejede sig om, og mange fiskere har fået den anerkendelse i form af fortjenstmedaljer for deres erhvervsmæssige indsats eller for deres indsats som redningsmænd. Den kosmologiske side af udvekslingen var gavegivningen af liv for anerkendelse. Publiceringen af »staterne« var en synliggørende anerkendelse af deres gave til samfundet. I den udstrækning militær styrke stadig var en del af suverænitetsarbejdet, er det lige så bogstaveligt livet, som soldaten giver til samfundets opretholdelse for æren og anerkendelsen.

Elektricitetsbranchen fik sit værk i 1940: Elektricitetens Historie og dens mænd. Første bind[30] var viet elektroteknikkens grundlag og udvikling og var tænkt som en orienterende lærebog for praktiske elektricitetsfolk. Andet og tredje bind var viet elektroteknikkens foreninger, institutioner og »Biografier af de Mænd, der har givet deres Arbejdskraft paa dette Felt.«[31] De to biografiske bind rummer i nærheden af 3000 biografier over personer inden for alle grene af den elektrotekniske verden: ingeniører, installatører, radio- og telefonfolk, kabel- og liniemestre, forretningsførere, fabrikanter osv. Det er altovervejende mænd, og over halvdelen med portrætfoto. Jes Christiansen optræder som medlem af Foreningen af Elektricitetsværksbestyrere i Danmark.[32] Hvor Fiskeristaten fremhæver kampen med havet, lægger indledningen til 'Elekticitetsstaten' vægt

på »altings Ubestandighed« som grundvilkår i en branche, der er at finde »der, hvor Udviklingen løber hurtigst«.[33] »At lære og lære fra sig er blevet Elektroindustriens Livsbetingelse.« Elektroindustrien er ikke en råstofindustri, men en industri, der ved hjælp af arbejdskraft, initiativ og dygtighed skaber værdi for det danske samfund. Fiskeristaten og 'Elektricitetsstaten' er enige om at forstå det danske samfund som en »samfundshusholdning«, som de hver især bidrager til på deres særlige og anerkendelsesværdige måde.[34]

Museumfolk indgår også i udvekslingen, når fiskeren giver museet en sjælden fisk eller et gammelt redskab og til gengæld får den eller det udstillet og synliggjort i museets ophøjede sammenhæng med navns nævnelse eller på standens vegne. Håndværkere, landmænd, teglværksfolk gør det samme: giver ting eller dokumentation fra samfundets kilder (fortid, naturgrund, skaberkraft) til museer for at de skal synliggøre giverne og bevidne deres værdi. Det er let at tænke museer ind i stændersamfundets udvekslingsstruktur. Museerne giver synlighed i en højere sfære til præstationer med forbindelse til samfundets grund. Under velfærdssamfundets kosmologi bliver museernes position måske forskudt i retningen af som offentlig institution også at skulle levere en velfærdsydelse eller klare sig selv på oplevelsesøkonomiske markedsvilkår.

Velfærd, anerkendelse og værdi

Lad os vende tilbage til Jes Christiansens højspændingsværk. Jeg ved ikke, hvad hans partimæssige overbevisning var, men han bidrog helt bevidst til et nationalt suverænitetsarbejde ved at kæmpe for bedre levevilkår i Sønderjylland: erhvervsudvikling, velstand, befolkningsvækst, uddannelse, hjælp til nødstedte familier. Befolkningen i Sønderjylland (også tysksindede) skulle vindes i kampen mod grænseflytning. Han viede sit liv til en anerkendelseskamp for Sønderjylland og for Danmark, og han blev, som han burde, også Ridder af Dannebrog. Så vidt var han i overensstemmelse med velfærdsstatens strategi i første del af det 20. århundrede og i kontinuitet med det 19. århundredes pligt til at arbejde for fædrelandet.

Fiskeri- og Motorudstillingen i København 1912 i klassisk græsk stil. Foto: Dansk Fiskerimuseums arkiv.

Men den udfoldede velfærdsstatsform med dens universelle rettigheder er problematisk, hvis vi anskuer den ud fra gavegivningens kreditstruktur. Borgerne betaler skat og staten giver velfærd – i sig selv en verdslig social transaktion for så vidt som man får,

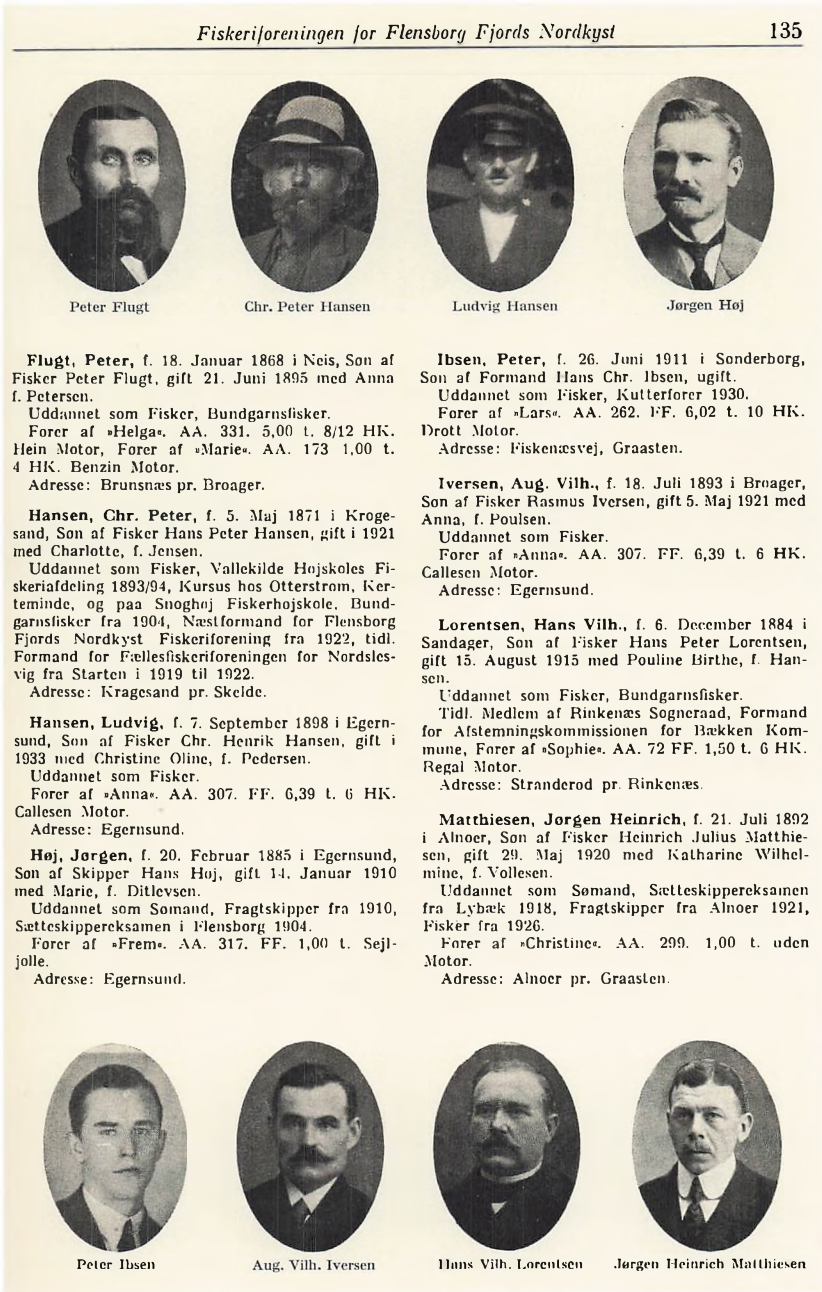

Fiskeriforeningen for Flensborg Fjords Nordkyst 135

Peter Flugt

Chr. Peter Hansen

Ludvig Hansen

Jørgen Høj

Flugt, Peter, f. 18. Januar 1868 i Neis, Søn af Fisker Peter Flugt, gift 21. Juni 1895 med Anna f. Petersen.
Uddannet som Fisker, Bundgarnsfisker.
Fører af »Helga«. AA. 331. 5,00 t. 8/12 HK. Hein Motor, Fører af »Marie«. AA. 173 1,00 t. 4 HK. Benzin Motor.
Adresse: Brunsnæs pr. Broager.

Hansen, Chr. Peter, f. 5. Maj 1871 i Krogesand, Søn af Fisker Hans Peter Hansen, gift i 1921 med Charlotte, f. Jensen.
Uddannet som Fisker, Vallekilde Højskoles Fiskeriafdeling 1893/94, Kursus hos Otterstrøm, Kerteminde, og paa Snoghøj Fiskerhøjskole. Bundgarnsfisker fra 1904, Næstformand for Flensborg Fjords Nordkyst Fiskeriforening fra 1922, tidl. Formand for Fællesfiskeriforeningen for Nordslesvig fra Starten i 1919 til 1922.
Adresse: Kragesand pr. Skelde.

Hansen, Ludvig, f. 7. September 1898 i Egernsund, Søn af Fisker Chr. Henrik Hansen, gift i 1933 med Christine Oline, f. Pedersen.
Uddannet som Fisker.
Fører af »Anna«. AA. 307. FF. 6,39 t. 6 HK. Callesen Motor.
Adresse: Egernsund.

Høj, Jørgen, f. 20. Februar 1885 i Egernsund, Søn af Skipper Hans Høj, gift 14. Januar 1910 med Marie, f. Ditlevsen.
Uddannet som Sømand, Fragtskipper fra 1910, Sætteskippereksamen i Flensborg 1904.
Fører af »Frem«. AA. 317. FF. 1,00 t. Sejljolle.
Adresse: Egernsund.

Ibsen, Peter, f. 26. Juni 1911 i Sønderborg, Søn af Formand Hans Chr. Ibsen, ugift.
Uddannet som Fisker, Kutterfører 1930.
Fører af »Lars«. AA. 262. FF. 6,02 t. 10 HK. Drott Motor.
Adresse: Fiskenæsvej, Graasten.

Iversen, Aug. Vilh., f. 18. Juli 1893 i Broager, Søn af Fisker Rasmus Iversen, gift 5. Maj 1921 med Anna, f. Poulsen.
Uddannet som Fisker.
Fører af »Anna«. AA. 307. FF. 6,39 t. 6 HK. Callesen Motor.
Adresse: Egernsund.

Lorentsen, Hans Vilh., f. 6. December 1884 i Sandager, Søn af Fisker Hans Peter Lorentsen, gift 15. August 1915 med Pouline Birthe, f. Hansen.
Uddannet som Fisker, Bundgarnsfisker.
Tidl. Medlem af Rinkenæs Sogneraad, Formand for Afstemningskommissionen for Bækken Kommune, Fører af »Sophie«. AA. 72 FF. 1,50 t. 6 HK. Regal Motor.
Adresse: Stranderod pr. Rinkenæs.

Matthiesen, Jørgen Heinrich, f. 21. Juli 1892 i Alnoer, Søn af Fisker Heinrich Julius Matthiesen, gift 29. Maj 1920 med Katharine Wilhelmine, f. Vollesen.
Uddannet som Sømand, Sætteskippereksamen fra Lybæk 1918, Fragtskipper fra Alnoer 1921, Fisker fra 1926.
Fører af »Christine«. AA. 299. 1,00 t. uden Motor.
Adresse: Alnoer pr. Graasten.

Peter Ibsen

Aug. Vilh. Iversen

Hans Vilh. Lorentsen

Jørgen Heinrich Matthiesen

Dansk Fiskeristat 1935-36, hvor fiskerne får ansigt og navn.

hvad man betaler for. Men som kosmologisk transaktion hvor parterne får mere eller andet, end de betaler for, er forholdet mellem borger og stat blevet den omvendte af stændersamfundets. Det er staten, der er blevet en kilde til borgernes liv, mens det er borgerne, der er kilden til statens ansigt og ære, som en stat, der kan være sig selv bekendt i forholdet mellem stater, idet den tilgodeser borgernes rettigheder. Men hvor både stænderne og staten havde ære af, hvad stænderne præsterede, har staten, men ikke borgerne, ære af, at staten yder velfærd.

Der er dog forskel på borgerne. Nogle borgere har det som deres arbejde, kald, frivillige indsats at skabe velfærd lige som Jes Christiansen havde det med Højspændingsværket. De bliver gavegivere i deres fælles sag med statens anerkendelseskamp. Med denne ærefulde opgave kan velfærdsproducenterne sagtens bevare selvagtelsen og livsmodet, som P. Munch talte om. Det er straks værre at være modtager af mere, end man har betalt for, og dermed underordnet. Det var man i arbejderbevægelsen opmærksom på, og arbejderbevægelsen har på mange felter være aktiv som velfærdsskaber både gennem organisationerne og Socialdemokratiet. Man skulle gøre sin pligt og kræve sin ret. Når folkepensionen skulle være en universel rettighed for alle borgere, var det for, at der ikke skulle være noget nedværdigende i at modtage den. Ydmygelsen ved velfærdsydelser kan underkommunikeres ved at omtale dem som retmæssige krav. Det ændrer dog ikke ved gavelogikkens pligt til modydelse, og det er en modydelse, at modtageren synliggør sin stat som en respektabel

velfærdsstat. Det redder dog ikke ansigtet for modtageren.

Velfærdsstaten får anerkendelse fra andre stater ved at give sine borgere velfærd. Den får et menneskeligt ansigt, som kan være »et mønster for folkene«, som P. Munch sagde. Velfærdsnydere skaffer staten anerkendelse ved at modtage goder, men får ingen anerkendelse selv. Alligevel må borgerne have en værdi, en kilde til ansigt, som gør deres opgave som velfærdsstatens modtagere værdifuld. Velfærdsmodtageren har sine behov at stille til rådighed for velfærdsskaberens livsopgaver. Skulle der være en transcendent kilde til den ære, velfærdsborgeren giver staten, kunne det være den, at også de er Vorherres børn eller er menneskerettighedernes universelt værdifulde personer. De repræsenterer den universelle enkelte, men er derfor ukomplette som personer, ansigtsløse. De er blevet afdifferentierede og repræsenterer ikke stand, livsform, klan, men menneskelige sjæles eller kroppes behov, som velfærdsstaten skal have omsorg for uden persons eller livsforms anseelse. Velfærdsmodtagernes ydelse består i at modtage og have det godt og dermed være kilde til magten og æren i velfærdsproduktionen. De er underlagt et herredømme, som forsvares med uimodsigelige gode formål og omgives med tabuer, der afgrænser, hvorledes der kan tales om det. Velfærd er desuden relativ, og muliggør fortsat vækst og produktudvikling af nye felter for velfærd.

Hvis den dominerende, nationalt afgrænsede kreditstruktur ikke ligger i den produktive økonomi, men i det universelle velfærdssystem, så kunne den socio-kosmologiske udveksling synes at bestå i, at den ene side stiller universelle menneskelige behov til rådighed for den anden sides leverancer af hjælp til at leve. Det værdimæssige modstykke til disse udvekslingsgoder kunne så være menneskerettighederne, som skaffer anerkendelse til staten, og »at have det godt«, som måske ikke er nogen særlig opbyggelig opgave for befolkningen. Der er ikke enighed i befolkningen om disse værdier, men store ressourcer er investeret i dette socio-kosmologiske system. Magten og æren ligger hos velfærdsproducenterne og ikke hos velfærdsbrugerne. En hurtig internetsøgning på »velfærdsdansker« viser, at identiteten som velfærdsnyder ikke er omgærdet af positiv anerkendelse: almindelig, forkælet, småfed, utilfreds, naiv, trygheds-søgende, lun, snusfornuftig, vred er nogle af adjektiverne.

Den ærefulde velfærdsproduktion ser ikke længere ud til at omfatte industriproduktion som grundlag for velfærden, sådan som det meget klart var Jes Christiansens opfattelse. Den skotske økonom Adams Smiths teoretiske argument for at den kortsigtede egennyttige transaktion samtidig er den, der bedst tilgodeser den langsigtede orden, er en af hans store bedrifter. Det forekommer dog, at hans langsigtede orden ikke rækker ud over den økonomiske sfære og ind i den kosmologisk værdimæssige. Måske er det derfor, at der ikke – eller ikke længere – er anerkendelse nok i at bidrage til samfundets langsigtede interesse med produktion og handel. Der ligger tilsyneladende en bedre prestige i at sponsorere velfærd (sport, kunst velgørenhed).

Jes Christiansens portræt og biografi i Elektricitetens Historie og dens Mænd (Gelardi 1940 II: 38).

Afslutning

Økonomien har for længst sprængt statsgrænserne og er ikke en nationalt afgrænset gaveudveksling, sådan som stænderøkonomien var. Velfærdssystemet er derimod i bedste velgående en nationalt afgrænset social og kosmologisk udveksling. Det kunne give mening til den umage alliance, hvor de sidste konservative fra stændersamfundet og velfærdsstatens venstrefløj forenedes i EF-modstanden i 1972. De havde begge et nationalt kosmologisk udvekslingssystem som grundlag for moralsk værdi, om end et gammelt og et nyt. Velfærdssystemet har, i hvert fald delvis, erstattet økonomien som nationalt udvekslingsdomæne, der konstituerer samfund og personer. Det er nationalt i sin afgrænsning og ikke bygget på livsformernes forskellighed og lokale organisering. Den indflytning af statsinstitutioner, som var en del af strategien efter Genforeningen, er vendt til udflytning (kaserner, hospitaler, politi mm). I den udstrækning statsinstitutioner flytter ind, er det vilkårlige institutioner i forhold til lokaliteten, f.eks. Skat i Tønder.

Men den nye velfærdsstats værdidominans står ikke uimodsagt. En ny dimension er kommet til i rivaliseringen mellem værdisystemer, nemlig den militære indsats for NATO og FN. Her genopstår – i forhold til velfærdssystemets mere feminine værdiprofil – den maskuline sociale og kosmologiske udveksling. Soldater bidrager til statens suverænitetsarbejde ved at give deres liv for æren. Til forskel fra det nationale forsvar kan den militære indsats gennem NATO eller FN tilpasses statens evner og skal ikke alene måle sig med en overmægtig nabo. Gaveudvekslingens afgrænsning ser stadig ud til at være nationen eller snarere monarkiet, også selv om der officielt kæmpes for menneskerettigheder og demokrati – og det vil egentlig sige velfærd. Soldaterne får ikke deres anerkendelse direkte fra det internationale samfund, men som en del af Kongerigets suverænitetskamp i det internationale samfund. Danmarks, reaktion på den tyske udenrigsminister Westerwelles forslag om en europahær i februar 2010 tyder på, at udvekslingen af soldaternes liv for ansigt, ære, navn, synlighed ikke finder sin mening i Europa eller det internationale samfund. Meningen og værdien af indsatsen synes knyttet i nationale forhold og historie som fodnotepolitikken, samarbejdspolitikken, 1864, 1815, 1658.

I dag er højspændingsværket ikke længere til for Sønderjyllands skyld, men er en europæisk forsyningsvirksomhed, som staten gennem DONG dog stadig er medejer af. Man kunne argumentere for, at kraftværksbranchen søger at bidrage til statens eller sin egen internationale anerkendelse på en velfærdsorienteret måde ved at investere i udvikling af grøn energi. Der er dog ingen tvivl om, at videreførelsen af højspændingsværket, som siden 1958 har ligget i Ensted ved Aabenraa Fjord, bestemmes af DONGs praktiske og økonomiske overvejelser og ikke af et specielt engagement i Sønderjylland. Det er anderledes med Danfoss, som ud fra praktiske og økonomiske overvejelser næppe heller har brug for Sønderjylland, men denne virksomhed har til gengæld en lokalt

forankret ledelse med en vilje til at fremme Sønderjyllands økonomiske udvikling og velfærd.

LITTERATUR

Askgaard, Helle 1970: *Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970.* Kulturgeografiske Skrifter Bd. 8. København

Askgaard, Helle 1972: *Sønderjyllands Højspændingsværk Andelsselskab: 14. november 1922-1972: 50 år.* Tryksted mangler

Askgaard, Helle 1997. *Sønderjyllands Højspændingsværk 75 år den 14.november 1997.*

Bauer, Adolf 1888: »Udstillingen 1888 og dens Forgængere.« I: *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind Ny Række 6, s. 1-52.

Bender, Johan 2008: *Hurra for Århus. Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra.* Århus.

Christiansen, J.P. 1962: »Foredragsmanuskript til afstemningsfest i Vejle, 10. februar 1962«. *Cathrinesminde Teglværks arkiv.*

Clausen, Kirsten H. og Torben A. Vestergaard 2009: *Ånden på værket. Virksomhedskultur på Jes Christiansens sønderjyske højspændingsværk.* Museum Sønderjylland Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner.

Dahl, C.E.H. og V. Faaborg-Andersen 1940: *Elektricitetens Historie og dens Mænd*, Første Bind. København.

Durkheim, E. 1971 (1915): *The Elementary Forms of the Religious Life.* Translated from the French by Joseph Ward Swain. London.

Finsing, Anders (red.) 1964: *Danmarks Fiskerierhverv*, 2 bd. København.

Gelardi, Kaptajn Th. 1940: *Elektricitetens Historie og dens Mænd*, Andet og tredie Bind. København.

Groth Bruun, P. 1972. *Sønderjyllands Erhvervsråd 1947-72. 25 års virke i fremgang.* Sønderjyllands Erhvervsråd, Aabenraa

Groth Bruun, P.: 1976. *Sønderjyllands Erhvervsråd 1951-76.* Sønderjyllands Erhvervsråd, Aabenraa

Hecht, H og T. A. Vestergaard (red.) 1987: *Portrætter af dansk fiskeri. Dansk Fiskeriforening 1887-1987.* Dansk Fiskeriforening, København.

Højrup. Th. 2002: *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk.* Københavns Universitet.

Højrup. Th. 2003: *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag.* Københavns Universitet.

Højspændingskontakten. Personaleblad for Sønderjyllands Højspændingsværk 1951-52

Mauss, M. 1990 (1924): *The gift : the form and reason for exchange in archaic societies*, Transl. by W.D. Halls ; foreword by Mary Douglas, London.

Platenkamp, J.D.M. 1988: *Tobelo. Ideas and Values of a North Moluccan Society.* Proefschrift, Leiden.

Platenkamp, J.D.M. 2004: »From partial persons to completed societies«. *Zeitschrift für Ethnologie*129: 1-28.

Parry, J. & M. Bloch 1989: *Money and the Morality of Exchange.* Cambridge.

Rasmussen, Holger 1979: *Bernhard Olsen, virke og værker.* København.

S.A.A.E. *Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning, Andelsselskab 1919-1944.* Dybbøl-Posten, Sønderborg 1944.

Strubberg, A.C. (red.) 1935-36: *Dansk Fiskeristat I-II.* København.

Sønnichsen, Ole 2006: *Mulighedernes mand. En bog om Jørgen Mads Clausen.*

Vestergaard, Torben A. 1990: »The Fishermen and the Nation. The Identity of a Danish Occupational Group«. I: *MAST, Maritime Anthropological Studies*, Vol. 3, No. 2, s. 14-34.

Vestergaard, Torben A. 1999: »Fishing: Industry or Ritual«. I: *Europæa. Journal des Européanistes,* 1999, V-2, s. 89-102.

NOTER

1) H. Askgaard 1970: 102.
2) Ibid: 209.
3) Sønnichsen 2006:161-162.
4) Se Clausen og Vestergaard 2009. Oplysningerne om Jes Christiansen stammer fra Kraks Blå Bog 1960:296, Dybbøl Sogns Historie 1976:582ff., fødselsdagsomtale i Elektroteknikeren nr. 16, 22. august 1959, s. 256-257, mindeord i Sprogforeningen Almanak for 1963: 137-140, Højspændingskontakten 1951-52, to håndskrevne foredragsmanuskripter af Jes Christiansen fra 1957 og 1962 (CMT arkiv), interviews med 13 tidligere medarbejdere fra Sønderjyllands Højspændingsværk (i arkiv på Mu-

seum Sønderjylland Cathrinesminde Teglværk) og interview med Jes Christiansens barnebarn, teknisk direktør i Køge Kommune Jes Møller.

5) Hans Heinrich Jessen var tilknyttet elektricitetssagen gennem sit engagement i SAAE, Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning, som var et af de andelsselskaber, der aftog strøm fra højspændingsværket (SAAE 1919-1944).
6) Sønderjyllands Højspændingsværks oprettelse og udvikling er beskrevet af Helle Askgaard i to jubilæumsbøger udgivet i anledning af højspændingsværkets 50- og 75-års jubilæer 1972 og 1997.
7) Talen om værkets ånd var en af grundene til, at en kreds af gamle ingeniører fra Sønderjyllands Højspændingsværk ønskede en dokumentation af medarbejdererindringer om deres særlige arbejdsplads. Undersøgelsen blev gennemført af Museum Sønderjyllands industrihistoriske afdeling Cathrinesminde Teglværk med en indfaldsvinkel, der vægtede forholdet mellem ledelsen, Jes Christiansen, på den ene side og virksomhedskultur og branchekarakter på den anden.
8) Sønderjyllands Erhvervsråds opgaver og udvikling er beskrevet af P. Groth Bruun 1972 og 1976.
9) Jes Christiansen, foredragsmanuskript 1962.
10) Thomas Højrup 2003:55-56,62.
11) En primitiv religionsdefinition som »Troen på overnaturlige væsener« ignorerer, at der selv i såkaldt sekulære samfund konstitueres højeste værdier, hvis hellighed ikke i sin funktion adskiller sig fra religionernes. Der kan derfor være grund til stadig at opholde sig ved Emile Durkheims forståelse af religion som et samfunds dyrkelse af sig selv i form af det sakrale, det omgærder sig med (Durkheim 1971 (1915): 47). Dermed flyttes blikket fra tilfældige attributter ved det, vi mener at genkende som religion, til en relationel forståelse af institutioner eller forestillingers funktion i samfundet.
12) Thomas Højrup 2003: 58 ff..
13) Adolf Bauer 1888: 5-6.
14) Johan Bender 2008:36.
15) Adolf Bauer 1888:43.
16) Holger Rasmussen 1979.
17) Henning Hecht og Torben A. Vestergaard 1987: 15.
18) Claus Eskildsen 1936: 5.
19) Thomas Højrup 2002: 333.
20) P. Munch 1907 citeret efter Thomas Højrup 2002: 334-35.
21) Thomas Højrup 2003:63f.
22) Ibid:67f.. Skiftet fra »andelssamfundets« inklusion af livsformer og lokal organisering til den universalistiske eller individualistiske stat illustreres af udviklingen i de biografiske »stater«, f.eks. Strubbergs »Danske Fiskeristat«, som i sin første udgave fra 1935-36 organiserer biografierne efter lokalforeninger, mens efterfølgeren Finsings »Danmarks Fiskerierhverv« organiserer alle biografierne alfabetisk, så individerne fremtræder som sideordnede.
23) Marcel Mauss 1990, oprindelig udgivet i 1925.
24) Jonathan Parry & Maurice Bloch 1989.
25) J.D.M. Platenkamp 1988.
26) J.D.M. Platenkamp 1988:254 og 2004.
27) Dansk Fiskeriforenings historie er et eksempel på, hvorledes højerestandsfolk fra 1880'erne og frem organiserer og ansporer fiskerne til at tage ansvaret for deres egen udvikling og bidrag til samfundet. Se Vestergaard 1991: 126 ff og Hecht og Vestergaard 1987.
28) Værket om landmænd har den omfattende og sigende titel *Mindeværket Danske Landmænd og deres Indsats. En oversigt over danske Bønders Virke.* Det oplyses på titelbladet, at det er udgivet med landbrugsminister Kr. Bordings anbefaling. Den nationale sønderjyske skribent, seminarielærer Claus Eskildsen, har en artikel i bind II om Sønderborg og Aabenraa Amter. Værket er udgivet på Nationalt Forlag, Herning, bind II i 1943.
29) Torben A. Vestergaard 1990, 1991, 1999:98-99.
30) C.E.H. Dahl og V. Faaborg-Andersen 1940.
31) Kaptajn Th. Gelardi 1940, II: 5.
32) Ibid.: 381.
33) Ibid.: 7-22.
34) Begrebet husholdning adskiller sig fra begrebet marked ved at angive en differentieret hierarkisk enhed under fælles autoritet frem for et forum for fri udveksling mellem ligestillede enheder.

Byplan, byggeri og arkitektur i Sønderjylland efter 1945- en oversigt

Af Peter Dragsbo & Flemming Sørensen

Der kan være mange bud på, hvornår den moderne tid fik sit gennembrud i Nordslesvig, det nuværende Sønderjylland. Tager vi et element som industrialiseringen, var der et første opsving i 1850'erne med grundlæggelsen af en lang række jernstøberier og andre småindustrier, mens et egentligt – i forhold til både Danmark og Nordtyskland – forsinket gennembrud kom i årene omkring 1900. Det var en industrialisering, der i høj grad hvilede på landbrugets økonomi og behov, som også skabte grundlaget for de mange stationsbyer, der opstod ved de gamle baner eller de nye kredsbaner.[1] Samtidig satte den bismarckske *Sozialstaat* sig bl.a. omkring 1900 aftryk i byggeriet af arbejderboliger, der som følge af sociallovene i 1880'erne blev bygget af både foreninger og kommuner.[2] Lige så interessante er årene efter 1920, hvor den danske stat gjorde Sønderjylland til model for en kommende moderne stat med gennemførelsen af den store vejplan, moderniseringen af de sønderjyske havne, oprettelsen af højspændingsværket i Aabenraa, jordreform og meget mere.

Moderniseringen efter 1920 viste den danske stats moderne projekt, men velfærdsstaten som samlet idé og praksis hører dog, som påpeget af Thomas Højrup, til tiden efter 2. Verdenskrig. I arkitekturen og den fysiske planlægning var årene efter 1945 over hele den vestlige verden gennembruddet for de socialistiske og modernistiske tanker om, at byggeriet og planlægningen skulle bidrage til et nyt og bedre samfund ved at tage udgangspunkt i almindelige mennesker og deres behov.[3] Også i Sønderjylland skete der efter 1945 sammen med den tredje industrialisering (der også til dels var et resultat af statens bevidste lokaliseringspolitik) et gennembrud for velfærdsstatens fysiske dimension med en ny helhedsorienteret byplanlægning, opførelse af almennyttigt byggeri og et væld af offentlige institutioner, samtidig med, at modernismen blev alment accepteret som den selvfølgelige ramme for en demokratisk arkitektur. I det følgende vil vi med eksempler forsøge at give en oversigt over byplanlægning, byggeri og arkitektur i Sønderjylland i perioden fra 1945 til årene op mod årtusindskiftet, hvor den klassiske velfærdsstat kom under dobbelt angreb fra modernismekritikken og det nyliberale projekt.[4]

Byplanlægningen efter 1945

Den første egentlige byplanlægning i Nordslesvig skete i årene lige før 1. Verdenskrig. Sønderborg fik sin første samlede plan i 1906,

Rugkobbelhus, Aabenraa. Boligforeningsbyggeri fra 1948, arkitekt Carl Storgaard, Sønderborg. Foto: Flemming Sørensen.

da byudviklingen stod foran en eksplosion som følge af anlægget af den kejserlige marinestation.[5] Og Haderslev fik sin første samlede plan for Sønder Otting-bydelen i 1912 efter indlemmelsen af området i 1910.[6] I tiden mellem Genforeningen og 2. Verdenskrig skete der derimod ikke særligt meget nyt i de sønderjyske byer. Mest markant var vedtagelsen af Kai Gottlobs nyklassicistiske byplan for Sønderborg i 1928 efter en offentlig byplankonkurrence.[7]

I de øvrige byer voksede byerne langsomt med privat anlagte etagehus- og villakvarterer. I Haderslev var der allerede lige efter Genforeningen opstået de første parcelhaveforeninger efter dansk model, f.eks. Borgmesterkobbelen ved Louisevej i 1923 og Virkelyst vest for Moltrupvej og Ryesminde ved Ryes Møllevej i 1924, og i 1930'erne fulgte kvarteret nord for Simmerstedvej-Bøndergårdene.[8] Gadeplanen for disse villakvarterer var enten »landmå-

lerudstykninger« med lige veje og firkantede grunde eller som »fuglekvarteret« (Fasanvej, Svanevej mfl.) med de små grønne pladser og knækkede vejforløb efter inspiration fra den engelske haveby-bevægelse. Drømmen om *The Garden City* som en fusion af storbyen og landsbyens kvaliteter gik i årene efter 1900 sin sejrsgang over Europa – mest i form af forstadsbebyggelser med slyngede vejforløb og et regionalt fællespræg i bebyggelsen – og kulminerede i Danmark omkring 1920. I Aabenraa udførte arkitekt Jep Fink i 1924 en plan for to kvarterer på Kolstrupgaards jord vest for byen, som dog aldrig blev videreført.[9] I Tønder var det væsentligste projekt efter 1920 ringvejen omkring bymidten, der blev gennemført i to etaper 1937-40 (Kongevej) og 1944-55.[10] Og så bør det lige nævnes, at den helt nye grænse-stationsby Padborg i 1923 fik en byplan, udarbejdet af ingeniør Lützhöft, Aabenraa, og derefter bl.a. bebygget af den samtidigt stiftede byggeforening.[11]

I 1938 gennemførte Folketinget en byplanlov, der forpligtede alle kommuner med over 1.000 indbyggere til inden ti år at udarbejde en plan for hele bysamfundet. Idéen var, at der skulle udarbejdes dispositionsplaner for hele byen og partielle byplanvedtægter for de enkelte kvarterer. De første vejledninger udkom i 1944, og især årene 1945-50 var den store byplantid i Danmark.

Idealerne bag de nye byplanidéer var dels zoneopdelingen med adskillelsen af bolig- og erhvervsområder, dels en trafikplanlægning for byernes centrum med ringgader eller aflastningsgader omkring et fredeliggjort handelscentrum, velforsynet med P-pladser. Mest radikal var trafikomlægningen i Haderslev, hvor Ministeriet for Offentlige Arbejder i 1945 besluttede at anlægge en omfartsvej vest om byen, hen over Dammen, som blev gennemført 1948-56. Haderslevs egen byplan fra 1950 byggede videre på det radikale anlæg med en østlig trafiklinje gennem Slotsgade-kvarteret, som heldigvis aldrig blev til noget.[12]

I Aabenraa, som i årene 1946-50 havde socialdemokratisk styre under rektor Georg Buchreitz, skulle man rigtigt vise, hvad man kunne. Også her påbegyndte ministeriet en aldrig virkeliggjort omfartsvej, og samtidig havde byen allerede i 1940 allieret sig med datidens bedste og kendteste byplanlægger, Peter Bredsdorff.[13] Resultatet blev en første dispositionsplan fra 1949, efterfulgt af en detaljeret plan i 1962. Bredsdorff havde været hovedmanden bag den københavnske »fingerplan«, og også i Aabenraa arbejdede han – støttet af landskabet – med satellitbydele, opbygget omkring offentlige institutioner.[14] Peter Bredsdorff blev også kaldt til Als af fabrikant Mads Clausen i 1960'erne for at lave en byudviklingsplan for Nordborg kommune, som blev udført efter det internationale princip om en »båndby« hele vejen fra Nordborg til Danfoss. I Sønderborg, der i lange perioder havde været socialdemokratisk, valgte men derimod at lade byens egen stadsingeniør udarbejde en byplan i 1946, der pragmatisk videreførte strukturen med ring- og radialgader fra 1928 og som mest var optaget af forsyningen med offentlige institutioner samt placeringen af højt og lavt byggeri.[15]

I 1970'erne kom en ny bølge af planlægning, der i høj grad videreførte modernismens

Den stærkt Aalto-inspirerede Sønderborg Handelsskole 1964–72, arkitekt Jean Jacques Baruël. Foto: Flemming Sørensen.

byplantanker, men nu med større vægt på bilismen og en gennemgribende forandring af byernes centre. I Aabenraa gik man i gang med at realisere Peter Bredsdorffs tidligere tanker om parkering på terrasser bag hovedgaden, men fastholdt foreløbig Bredsdorffs klare opdeling mellem bykerne på bybakken og lavt byggeri og grønne områder nedenfor. I Haderslev og Sønderborg fortsatte man med cirkulationsgaderne efter de nye dispositionsplaner i 1973 og 1971-76, henholdsvis Bredgade-gennembruddet og Lerbjerg-ringen; begge anlæg, der i lyset af den nye miljøbevidsthed blev udsat for kritik.[16] Fra slutningen af 1970'erne kom der over hele landet en udpræget plantræthed; de store lands- og regionplaner blev stækket, og i byerne blev fokus sat på byfornyelse og den klatvise udbygning. I vore dage sker der på nogle områder en revision af efterkrigstidens klare modernistiske planlægning, desværre mest under pres fra stærke erhvervsinteresser. I Aabenraa har man siden 1980'erne tilladt erhvervsbyggeri neden for bybakken, og i 2008 blev der givet grønt lys for et – nu delvist strandet – projekt med storcenter og højhus ved H.P. Hanssens Gade. I Sønderborg har man med det nye Center Øst brudt den tidligere målsætning om at styrke bymidten som handelscenter gennem restriktion på større butiksarealer uden for »den indre ring«.

Sydjyllandsplan og parcelhuse

De to boligformer som kom til at dominere efterkrigstiden: parcelhuset og det almennyttige boligselskab, havde begge deres rod i tiden før 1. Verdenskrig. Parcelhavebevægelsen var i årene omkring 1910 vokset ud af kolonihavebevægelsen, mens de almennyttige selskaber siden grundlæggelsen af det første sociale boligselskab i København i 1912 havde afløst de tidligere arbejderbyggeforeninger som vejen frem. Det almennyttige byggeri fandtes før 1940 kun i de større byer; i resten af landet var det støttelovene til sociale boliger 1933-39 samt loven om statslån til boligbyggeri fra 1946, der gav stødet til nye boligforeninger. Den første boligforening i Sønderjylland var *Sønderborg Andelsboligforening* i Sønderborg, som blev oprettet 1938, hurtigt efterfulgt af den mere funktionærprægede *Andelsboligforeningen af 1942. Haderslev Andelsboligforening* blev efter inspiration fra Sønderborg også stiftet i 1938, og siden kom flere til. I Aabenraa fik de to store boligforeninger *Aabenraa Andelsboligforening* og *Kolstrup Boligforening*

stiftet i hhv. 1941 og 1943 og fik en hektisk første storhedstid under det socialdemokratiske styre fra 1946-50. Også mindre byer fik boligselskaber; *Tønder Andelsboligforening* blev også stiftet i 1938. Bagefter kom både *Tønder socialfilantropiske Boligselskab* og *Dansk Boligselskab* (fra 1959 *Tønder Boligselskab*) til byen,[17] og Vojens fik *Boligselskabet af 1943*.[18]

Byggeriet blev ret forskelligt fra by til by. Sønderborg blev rækkehusene, kæde- og klyngehusenes by, især i kvarteret omkring Ringgade og Grundtvigs Allé. Noget af det mest vellykkede er »1942's« rækkehuse omkring Grundtvigskirken (1940'erne, arkitekt Mogens Meyling) og Sønderborg Andelsboligforenings intime haveby »Tofterne« (1952-54, ark. Carl Storgaard). I Aabenraa blev foreningsbyggeriet præget af store bebyggelser, enten blokke lagt i stokke – som i Andelsboligforeningens første byggeri ved Rugkobbel - eller som vinkelanlæg i flere etager med altaner, omgivet af plæner og legepladser: »Strandgården« ved Kystvej, »Hjelmgården« ved Tøndervej og »Solgården« ved Løgumklostervej.[19]

Det meste af dette byggeri var endnu traditionelt håndværk, men fra Boligministeriet pressede man på for at få det danske boligbyggeri industrialiseret. I 1960 blev det besluttet ud fra erfaringerne fra den såkaldte »Ballerupplan« at igangsætte byggeriet af 7.500 lejligheder som rent montagebyggeri. Her var de sydjyske byer først ude; første del af »Sydjyllandsplanen« blev Kløvermarken og Kærhaven i Sønderborg, der blev igangsat i 1961. Derefter fulgte Kolstrup Boligforening i Aabenraa med Petersborg-bebyggelsen i perioden fra 1966 til 69. Den fagre nye verden

Tidligt industrielt byggeri. Petersborg i Aabenraa 1966-69, en del af Sydjyllandsplanen. Foto: Flemming Sørensen.

Kærhaven i Sønderborg, en del af Sydjyllandsplanen. Foto: Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv 1960'erne.

Varbjergparken, Boligforening fra 1972-81, arkitekt Bank Rasmussen. Foto: Flemming Sørensen.

tittede her frem; mængdeberegningen til Sydjyllandsplanen var nemlig verdens første eksempel på anvendelse af edb-beregninger i byggeriet.[20)]

Aabenraa blev også byen, der i 1970´erne byggede den mest udprægede satellitby, Høje Kolstrup, med alle de fordele og ulemper, der er knyttet til en bydel isoleret fra resten af byen. Høje Kolstrup blev, som mange af den slags kvartere, skarpt opdelt i parcelhuse og industrialiserede etageblokke, forsøgt samlet af et center med et forsamlingshus, som her blev kaldt *Agora* (opført 1975-76). I Haderslev opførtes Varbergparken 1972-81 efter tegninger af arkitekt Bank Rasmussen. I et stærkt kuperet terræn opførtes 543 lejligheder fordelt på et højhus og en række lavere boligblokke med tilhørende centerfunktioner. Både Sydjyllandsplanen i Sønderborg, Høje Kolstrup og Varbergparken kom i 1980´erne ind i såkaldte ghettoproblemer og har siden gennemgået forskellige former for kvarterløft.

I 1980´erne kom reaktionen mod de industrialiserede »planer« i form af det tæt-lave byggeri, der i næsten labyrintiske bebyggelser prøvede at gentage nogle af kvaliteterne i de gamle bykvarterer. Fra 1990´erne til i dag er byggeriet i de sønderjyske byer, som i det øvrige land, præget af, at etagebyggeriet er blevet mere mondænt og privat og at det ofte bygges på tidligere have-, erhvervs- og havnearealer. I Sønderborg, der nu som tidligere er domineret af de store boligselskaber, købte foreningerne i 2000 den i 1998 lukkede SOLO margarinefabrik ved havnen og byggede, trods mange forsøg på alternativer, stort set efter deres eget hoved, en helt ny bydel mod havnen præget af to karréer med ganske vellykkede murede gavlhuse af Jørgen Stærmose og Kristian Isagers tegnestue. I Haderslev har især bagarealer bag byejendomme ned mod havnen og Møllestrømmen været scene for spændende nybyggerier. Arkitekt Poul Dørflinger opførte boligbebyggelsen »Møllestrømmen« i 1989 og boligbebyggelsen i

Danmarksstræde i 1993, begge med stokkebebyggelser mod vandet, udført i moderne arkitektur, tilpasset sted og tradition. I 2002-07 tegnede C.F. Møllers tegnestue også et ejerlejlighedskompleks i Dannevirkestræde.

I de østsønderjyske byer er havnearealerne som i det øvrige Danmark blevet aktuelle til byudvikling. Med C.F. Møllers masterplan for Haderslev Havn fra 2004 er sporene lagt for en radikal ændring af havnearealerne, og i Sønderborg fik man i 2008 den kendte internationale arkitekt Frank Gehry til at lave en masterplan for Nordhavnsområdet.

M.h.t. *enfamiliehusene* fulgte de sønderjyske byer stort set linjen i den generelle arkitektur. Selve planlægningen af parcelhuskvartererne skiftede i løbet af 1950´erne og -60´erne fra de ældre »landmålerudstykninger« med lige brede veje til de mere moderne principper om trafikdifferentiering med lukkede biveje og stiforløb. Typiske parcelhuskvarterer fra denne tid ses bl.a. i Skovridergårdskvarteret i Aabenraa, i Sønderborg Øst og i det nye kvarter mellem Strucksallé, Vestre Omfartsvej og Bargumsvej i Tønder.[21)]

Indtil slutningen af 1930´erne havde der været en tydelig forskel på de klassiske »parcelkvarterer« – havegrunde med småhuse til menigmand – og borgerskabets villakvarterer med større huse, ofte til to familier. Efter 1945 blev alle »villaer« enfamiliehuse, og i de nye udstykninger blev de tidligere lange dybe haver efterhånden afløst af kvadratiske grunde, tilpasset tidens typehuse.[22)]

I byggeskikken domineredes byggeriet i 1950´erne af den regionale modernisme med brug af danske materialer i form af blankt murværk og tegltage, inspireret af det, som arkitekten Kay Fisker har kaldt »den funktionelle tradition« i dansk byggeri.[23)] Karakteristiske eksempler herpå er f.eks. Tyge Hvass´ lærerboliger til idrætshøjskolen i Sønderborg (1952) og klyngehusene ved Grønningen i Haderslev. I 1950´erne tog danske arkitekter den internationale amerikansk-japanske inspiration med glasfacader og flade tage op, og den bredte sig hurtig også i det lokale byggeri. Eksempler på denne tids arkitekter er Arne Poulsen i Aabenraa, der i 1960´erne bl.a. byggede nogle tidstypiske villaer på Højløkke ved Jørgensgård Skov. I Haderslev kan nævnes stadsarkitekt Helge Eriksens hus på Engkær i Haderslev og en villa tegnet af Finn Monies på Tjørnebakken. Ellers var Sønderjylland som det øvrige land præget af typehusfirmaernes sejrsgang i 1960´erne og -70´erne. Typehusene fulgte byggeskikken årti for årti; i 1960´erne gule sten, mørkt træværk og lave eller flade tage, i 1970´erne høje rejsninger og mørke sten, i 1980´erne og -90´erne fortsæt-

Idrætshøjskolen i Sønderborg, opført 1948-52 efter tegninger af arkitekt Tyge Hvass sammen med landskabsarkitekt Aksel Andersen. Foto: Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

telse af traditionen, nu med valmtage og store garager. I de seneste år ses enkelte variationer, både i form af modernistiske forsøg (Bauhaus eller buespær) og sønderjyske gårdstuehuse med frontespiece og veranda.

C.F. Møller og den regionale tradition i 1950´erne

Den offentlige institution: skole, sygehus, rådhus, banegård osv. skiftede i løbet af 1930´erne og -40´erne form og symbolindhold. Offentlige og fælles institutioner skulle i arkitekturen gennem flere hundrede år repræsentere samfundet, stat, amt eller by, enten magten og respekten eller institutionens centrale betydning og funktion. Med modernismen skete der et helt paradigmeskift, der bl.a. var indledt med de pavillonsystemer, der omkring 1910 var blevet afprøvet på nogle skoler og sygehuse. Den offentlige institution skulle nu opbygges efter sin indre logik, mens det i det ydre skulle være diskret og lavmælt - begge dele symboliserende modernismens dogme om, at demokratisk indstilling og funktionelt byggeri var inderligt forbundet.

I den første efterkrigstid var man i institutionerne som i boligbyggeriet præget af den regionale tradition i modernismen, som i 1930´erne havde fået sit stærkeste udtryk i Århus Universitet, tegnet af C.F. Møller m.fl. 1931 ff.). Et af de fineste eksempler på denne tradition har vi i *Idrætshøjskolen i Sønderborg*, opført 1948-52 efter tegninger af arkitekt Tyge Hvass sammen med landskabsarkitekt Aksel Andersen. Det helstøbte bygningsanlæg, der i 1960 blev udvidet med den store fest- og idrætshal Frihedshallen, står i fornemt gult murværk. Bygningerne er samlet omkring en forplads og to intime gårdhaver, Kongehaven og Dronningehaven, og vender til den anden side ud til en landskabelig park med boldbaner og store træer.[24] I 1956 fik C.F. Møller lejlighed til selv at udføre sin arkitektur i Sønderjylland i form af *Sønderjyllandshallen* i Aabenraa, der i 1960´erne blev udbygget med Radio- og TV-hus. Sønderjyllandshallen er en stor og enkel halbygning, præget af det røde murværk og det store sadeltag. Desværre er havearkitekt I.P. Junggreen Haves smukke anlæg ud mod H.P. Hanssensgade nu forsvundet. Samtidig tegnede C. F. Møller sammen med arkitekt Gjerrild den flotte nye kommuneskole i Tønder, der blev indviet i 1955.[25] Bagefter fik C.F. Møllers tegnestue også lejlighed til at sætte form på det nye *højspændingsværk* ved Aabenraa Fjord, Ensted I og Ensted II 1958-65.[26]

1950´ernes enkle offentlige byggeskik i den funktionelle tradition kom også til at præge de mange nye centralskoler og alderdomshjem, som blev opført i landkommunerne i 1940´erne og -50´erne. Et smukt eksempel i Sønderborg er *Sønderskovskolen* ved Grundtvigs Allé, tegnet af stadsarkitekt Juhler i 1956. Selv om anlægget ikke har samme kvalitet som Idrætshøjskolen, smyger teglhængte murede længer sig også her omkring grønnegårde og fællespladser i en fint bevaret helhed. Andre eksempler på institutionsbyggeri i den murede tradition før 1980´ernes genopdagelse af teglstenen var Frihedsfondens 4. Maj Kollegier, i Aabenraa 1964-65, i Tønder 1966-67. I samme åndedrag bør nævnes refugiet

i Løgumkloster, opført 1963 af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas i smuk og hensynsfuld tilpasning til de gamle kloster- og kirkebygninger omkring en enestående smuk klosterhave, udført af J. P. Junggreen Have. Samme sans for *genius loci* (sansen for stedets ånd) viser den store museumsudvidelse i Tønder, udført 1972 af arkitekten Peter Koch, der i de samme år stod for restaureringen af Sønderborg Slot. Det samme kan siges om det *Løjt feriecenter,* som Dansk Folkeferie i 1972-76 byggede med Stephan Kappel og J.P. Junggreen Have som arkitekter, med de træklædte og enkle bygninger samlet omkring en langstrakt landsbygade i fint samspil med det omgivende landskab. Også Århusarkitekterne Friis & Moltkes *Hotel Lakolk* på Rømø fra 1966, der var præget af den såkaldte »brutalisme« med brug af synlige rå materialer: beton, træ og jern, var tænkt i et samspil med stedets barske natur, men brød unægteligt med badestedets romantiske sommerhuse fra pastor Jacobsens tid omkring 1900.

Endelig bør nævnes, at Sønderjylland efter 2. Verdenskrig fik et pust af den Jensen-Klintske nationalromantik fra Grundtvigskirken i København i form af *Christianskirken* ved Ringgade i Sønderborg, tegnet af P.V. Jensen-Klints søn, Kaare Klint og fuldført af sønnesønnen Esben Klint. Kirkens placering var

Hotel Lakolk, Rømø, opført efter tegninger af arkitekterne Friis og Moltke i 1966, beliggende i øens traditionsrige ferieområde. Renoveret i 2003, hvor blandt andet græstørvstaget forsvandt Foto: Flemming Sørensen.

Haderslev Sygehus, 1975. Arkitektur i naturen af Stærmose og Boeck Hansen. Foto: Flemming Sørensen.

allerede fastlagt i byplanen fra 1928; i 1945 anlagdes den smukke nyklassicistiske kirkegård, mens opførelsen af kirken kom til at strække sig over 12 år fra 1946 til 1957.[27]

1960´erne og -70´erne – flade labyrinter eller højhuse

I 1960´erne deler det offentlige byggeri sig ligesom boligbyggeriet i to formprincipper, som arkitekten Poul Bæk Pedersen har kaldt for hhv. »det urbane raster« og »containeren«.[28]

Det urbane raster er her den vidtstrakte funktionsdelte og trafikdifferentierede by, mens containeren er periodens parallelle brug af storskala og højhuse, der skulle rumme alle funktioner.

Mange af de offentlige bygninger fra denne tid er organiseret i ét plan med klasseværelser eller stuer, organiseret omkring et centrum med en højere bygning eller fælleshal. Et meget flot eksempel på en institution opbygget efter dette princip er Sønderborg Handelsskole (*Business College Syd*), opført af arkitekt Jean-Jacques Baruël i 1964-72.[29] Baruël havde sammen med den store finske arkitekt Alvar Aalto i 1958 vundet konkurrencen om Nordjyllands Kunstmuseum, der dog først blev opført 1969-73. I handelshøjskolen i Sønderborg ses inspirationen fra Aalto med lave bygninger samlet omkring fællesbygninger med dramatiske taglinjer. Handelshøjskolens indre, som er velbevaret, er præget af raffinerede materialer og fornemt design.

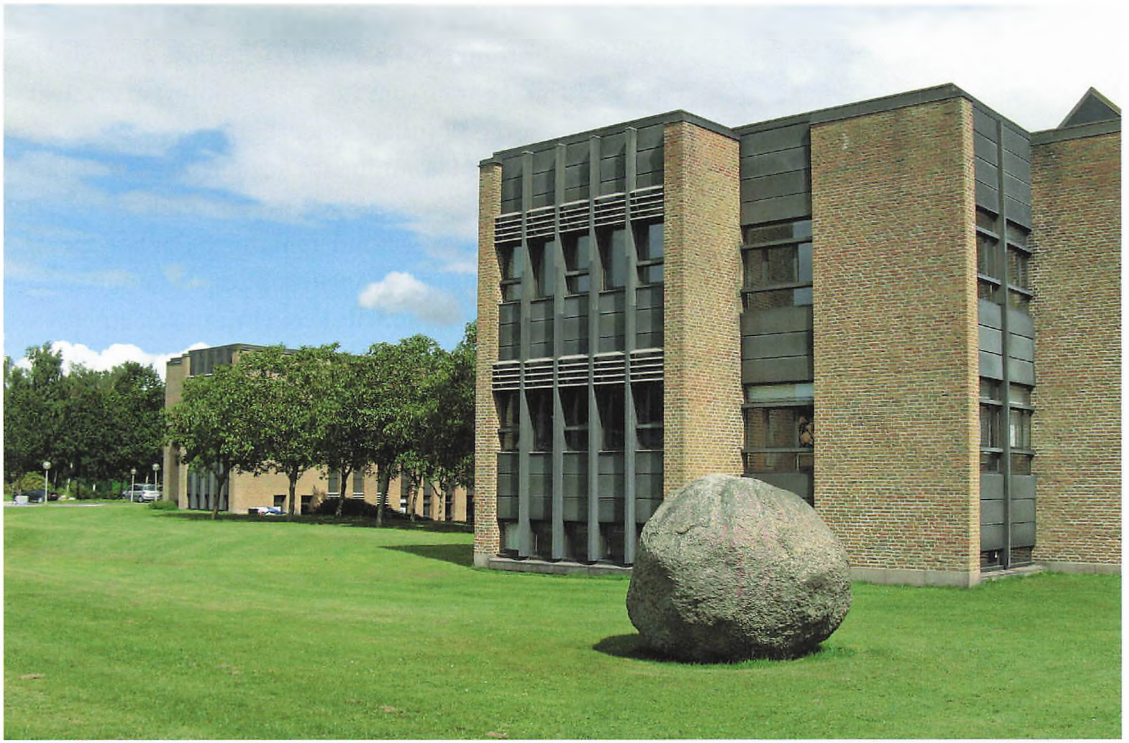

Aabenraaa Rådhus, tidligere amtsgård fra 1977, arkitekt Søren Braüner. Foto: Flemming Sørensen.

Et for sin tid avanceret eksempel på den nye tids skolebyggeri var *Rugkobbelskolen* i Aabenraa, opført i 1953-58 af arkitekt Otto Frankild, der bl.a. havde vundet konkurrencen om Arbejderhøjskolen i Esbjerg i 1947.[30] Skolen er, bortset fra en toetagers bygning mod gaden med faglokaler i ét plan, samlet omkring to skolegårde, med længer ud i det grønne med haver og sportspladser. Det samme greb med lave bygninger omkring en enkelt høj ses i et kompleks som arkitekt Arne Poulsens *Købmandsskole* fra 1962 og det nu nedrevne alderdomshjemkompleks Grønnegården i Aabenraa fra 1959-61.

Logikken med institutioner, beliggende ved transportvejene, mundede ofte ud i vandrette – men i nogle tilfælde også lodrette konstruktioner; elevatoren var jo opfundet. I 1961 opførtes et af Sønderjyllands første højhuse i form af Danfoss hovedsæde, opført 1961. Højhuset er i 2004 blevet moderniseret med ny skal (Schmidt, Hammer & Lassen), men i det indre er bl.a. fabrikant Mads Clausens kontor på øverste etage, indrettet af datidens mondæne arkitekt Max Louw, bevaret. Derudover blev de sønderjyske sygehuse de mest markante højhuse i landsdelen. *Sønderborg Sygehus* blev i årene 1970-85 udbygget med fire store højhusblokke, tegnet af den kongelige bygningsinspektør for Sydjylland og Fyn, Jørgen Stærmose. Jørgen Stærmoses arkitektoniske arv kan diskuteres, men den er i ordets egentlige betydning

Haderslev Museum i 1976, arkitekter Grønlund Larsen, Bank Rasmussen og Wolfgang Kleemann. Foto: Flemming Sørensen.

monumental. Det er Stærmose, der i mange år sammen med Kristian Isager byggede kæmpeanlæg som Rigshospitalet, sygehusene i Odense, Sønderborg og Haderslev (1975), utallige gymnasier, Rosengårdcentret i Odense og City2 i Tåstrup.[31] Sønderborg Sygehus' blokke rager højt op over den ellers så storslåede tyske marinestation fra 1907, og er vel et af de mest magtfulde udtryk for velfærdsstatens ambitioner i Sønderjylland. Lavere, men med den samme sammenstilling af blokke, forbundet af gange, blev den nye *amtsgård* i Aabenraa, som i 1977 blev opført af arkitekt Søren Bräuner, Sønderborg.

Med kommunalreformen blev der også brug for nye rådhuse overalt. Rådhusbyggeriet havde lidt flere retninger at bevæge sig i end de øvrige institutioner; de kunne både være traditionelle længebygninger, etplans anlæg eller kombinationer. I 1970 havde Friis & Moltke bygget Odder rådhus i en original udformning med et centralt længeanlæg og ekspedition i et stort centralt rum. Samme mønster gentog Friis & Moltke, da de i 1977 byggede *Tinglev Rådhus* (i brug til 2006), hvis kerne er et vinkelanlæg med indgang i hjørnet og mødelokaler på 1. sal under et højt rejst tag med ensidig taghældning, suppleret af forvaltningslokaler i etplanslænger samlet omkring gårdhaver. I selve arkitekturen lå rådhuset i Tinglev nært ved den brutalisme, som Friis & Moltke dyrkede i 1970'erne.

Det nye *Haderslev Rådhus* skulle i 1973-74 lægges inde i bykernen, hvor en hel karré forsvandt. Intentionerne i Finn Monies og Th. Thomsens projekt var at bygge nyt, men tilpasset stedets skala. Denne tanke står dog ikke lysende klar i dag, hvor de store facader i beton og elokseret aluminium ganske dominerer Gåskærgade. Til gengæld fik man et yderst velfungerende og fleksibelt rådhus. En lige så krævende men mere vellykket tilpasning til historiske omgivelser ses i det nye *Tønder Rådhus* på den gamle slotsbanke, opført i 1981 efter tegning af Halldor Gunløgsson og Jørn Nielsen. De to ærkemodernister formåede her at fange stedets ånd og skabe en

helhed, der føles naturlig på stedet, præget af teglhængte toetagers bygninger i rødt murværk med bærende elementer i beton.

Ved siden af nybyggeriet gav udviklingen i social- og uddannelsesvæsenet sig udtryk i en mængde om- og tilbygninger til bestående institutioner. Stort set alle gymnasier, Haderslev Statsseminarium, sygehusene i Tønder og Aabenraa mfl. blev gennem 1960'erne udvidet med nye længer. Det var de to kongelige bygningsinspektører, Jørgen Stærmose og Knud Lehn Petersen, der tegnede det hele – i en diskret modernisme, præget af høj arkitektonisk kvalitet, selv om de moderne byggematerialer og konstruktioner kunne give uventede problemer.[32] Endnu et eksempel på den stilfærdige modernisme var det nye *Haderslev Museum,* opført af arkitekterne Grønlund Larsen og Bank Rasmussen i 1976, som med sin store kubus på en måde også gentog »containerprincippet«.

Meget af den sønderjyske arkitektur i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne var *main stream.* Men én bygning nævnes igen og igen af arkitekturhistorikerne, nemlig *Haderslev Forbrændingsanlæg,* opført i 1966-67 af arkitekt Finn Monies i samarbejde med ingeniør Gunnar Jensen. Forbrændingsanlægget er udtryk for de helt nye funktioner, som i kraft af deres nyhed undertiden får markant arkitektonisk udtryk – som vore dages fjernvarmecentraler. Forbrændingsanstalten er et »emballeret procesanlæg« med hvide kubiske bygninger samlet omkring en kranhal beklædt med korrugerede stålplader, smukt beliggende på en skråning ned til Haderslev Fjord.[33] I samme by nævnes også *Motel Haderslev*, som i 1966 blev opført af BP oliekompagniet ved den nye omfartsvej over Haderslev Dam – et kompleks med to toetagers blokke, der med deres altangange og overdækkede terrasser havde en egen, næsten japansk lethed i arkitekturen,[34] - en lethed, der desværre er forsvundet ved restaurantens ombygning til burgerrestaurant.

Fra 1980'erne til i dag. Nytraditionalisme, fantasi og senmodernisme

I slutningen af 1970'erne kom der, efter oliekrisen og det internationale bygningsbevaringsår 1975, en helt ny og gennemgribende miljøkritik af både vores måde at bygge byer på og af den modernistiske arkitektur. »Bilerne ud af byen« og »Nej til betonslum« blev nye slagord, og i byplanlægningen skiftede fokus som førnævnt til bevarende byfornyelse. Haderslev var her en foregangsby, efter at kampen mod Slotsgade-gennembruddet var vundet af bevaringsholdet i 1970'erne. Aabenraa, der allerede i 1949 havde indført bevaringsbestemmelser for gadestrøg i den indre by, blev også i løbet af 1960'erne meget bevaringsminded (hvad kommunen i dag har svært ved at leve op til!). Og i Tønder med sit endnu velbevarede bymiljø kom vendepunktet efter grundlæggelsen af »Fondet til bevarelse af gamle huse i Tønder« fra 1962 og det første køb af et truet hus til restaurering, Østergade 19.[35] Kun Sønderborg har til vore dage holdt sig til en beklagelig fælles socialdemokratisk og borgerlig tradition for hellere at rive ned end at genbruge og bevare. I kølvandet på byfornyelsen opførtes der flere spæn-

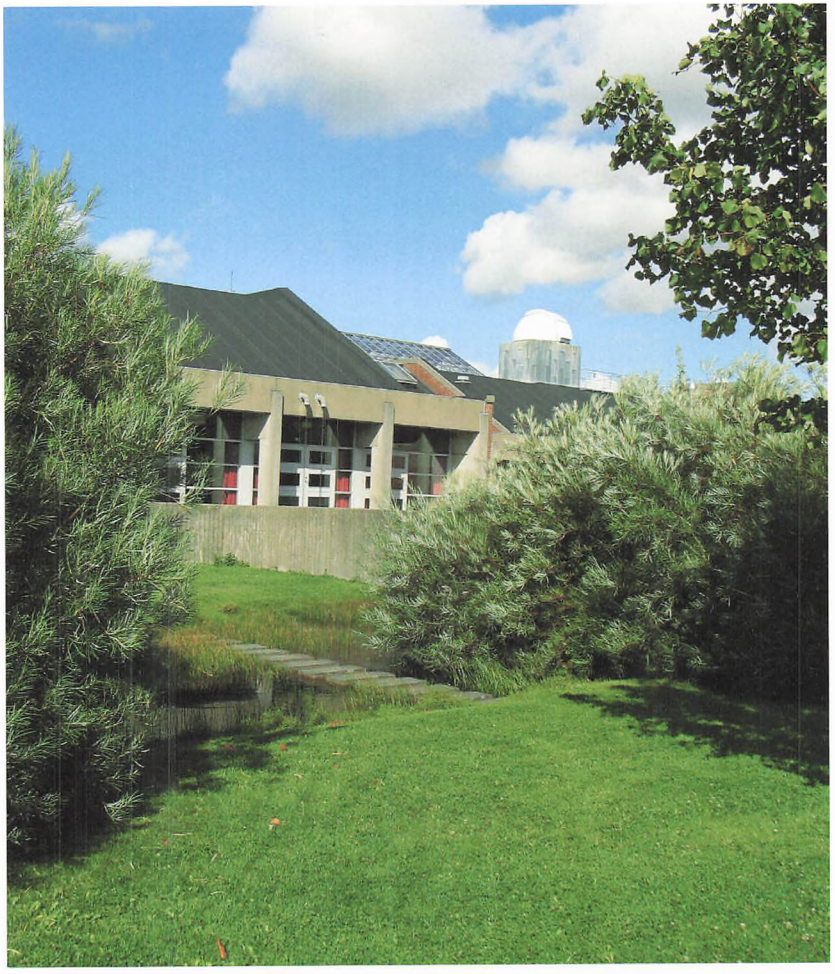

Alssundgymnasiet, Sønderborg 1980, et spændende byggeri tegnet af A5 tegnestuen. Foto: Flemming Sørensen.

dende nybyggerier i de gamle bydele, i Hadersley kan f.eks. fremhæves de oven for nævnte byggerier ved Naffet og Dannevirkestræde.

Også i den øvrige arkitektur kom der en traditionalistisk bølge. Et godt eksempel herpå er udvidelsen af Sønderborg Rådhus, som blev gennemført 1983-85. Her havde Friis & Moltke forladt brutalismen til fordel for en nyromantisk murstensstil, der søgte at tilpasse sig placeringen i bykernen.[36] Samme bestræbelse finder man i det meget smukke rådhus, som Halldor Gunløgsson og Jørn Nielsen i 1981 opførte i Tønder, placeret i det følsomme miljø på slotsgrunden, op ad museet og det gamle amtshus. Også her dominerer de røde mursten og de store tegltage; på en måde en parallel til Kai Gottlobs nærliggende *Tønderhus* fra 1943, der bevidst var udformet med inspiration fra de gamle marskgårde.[37] Samtidigt skiftede princippet i indretningen af institutionerne. Hvor de i 1970´erne havde været organiseret efter transportveje, vandret eller lodret, blev det nu et udbredt princip at skabe hele »byer i byen«, hvor funktionerne var samlet omkring en indre gade. Et i ordets begge betydninger skoleeksempel på dette er *Alssundgymnasiet* i Sønderborg, opført af tegnestuen A5 for Sønderjyllands Amt i 1980. Denne udvikling er blevet beskrevet som et skift fra »fagklassegymnasiet«, domineret af lange gange og rækker af klasseværelser og rum til specialundervisning, til »hjemstavnsgymnasiet«, der er skabt som ramme om et socialt liv. Dette nye princip i institutionsbyggeriet var på en måde endnu et symbol på tidens søgen efter inspiration fra ældre by- og bygningstradition.[38]

Arkitektonisk endte 1970érnes opgør med modernismen således i en markant nytraditionalisme, mens ungdomsoprørets slagord om »fantasien til magten« vakte mindre genklang hos bygherrerne. I Sønderjylland har vi dog to markante eksempler på dette: Det ene er kulturhuset i Toftlund, tegnet 1989-90 af arkitekten Carsten Hoff, der sammen med Susanne Ussing havde været med til at starte Thylejren i 1970 og som lancerede en helt ny

fantasifuld selvbyggerarkitektur på Louisiana i 1977.[39] Men 1970´ernes modernismekritik gav også over hele verden grundlag for 1980´ernes *postmodernisme*, hvor arkitekterne dels legede respektløst med motiver fra arkitekturhistorien, dels søgte tilbage til byarkitekturens oprindelige kvaliteter: karréen og gadehuset, tårnet og pladsen osv. Et sent barn af postmodernismen blev i Sønderjylland det nye historiecenter på Dybbøl Banke, som efter en arkitektkonkurrence med over 200 deltagere blev vundet af Ernst Lohse og Michael Freddie. Parret havde i starten af 1980´erne især gjort sig bemærket med plakater og udkast, inspireret af Wienerjugendstilen. I Historiecenteret skabte de en parafrase over 1864 med to »skanser« og et midterparti kronet af en »panoply« med danske faner – et spændende arkitekturværk, men samtidig en historieromantik, der allerede dengang var forældet.

1990´erne og starten af det 21. århundrede har i arkitekturen ellers været præget af, at den klassiske modernisme med den rette blanding af enkelhed, »transparens« og raffinement igen blev knæsat som eneste rigtige arkitektur. Helt parallelt med, at samme modernisme efter 2. Verdenskrig blev den eneste gyldige demokratiske arkitektur. Mange flotte byggerier er det blevet til, udført af de store tegnestuer som Henning Larsen, 3 x Nielsen, Schmidt, Hammer & Lassen, Arkitema m.fl. – men modellen har især i erhvervsbyggeriet og langs byernes havnekajer nærmet sig den monotone ensartethed. I Sønderjylland er det flotteste eksempel blevet det nye universitets- og forskningscenter med koncerthus, *Alsion*, tegnet af 3 x Nielsen og indviet i 2007. I erhvervsbyggeriet kan nævnes Ecco Center i Tønder (Rudolf Lolk, Esbjerg, 1994) og den cirkulære hovedbygning for Linak på Als (Arkitema 2002). Men måske er der et skift på vej. »Fantasien tilbage til magten« kan i hvert fald siges at være motto for den nye *Cumulus*-bygning af den tyske arkitekt Jürgen Mayer, der i 2007 blev indviet på *Danfoss Universe*. I vilde former som i en puslespil klods svinger tag og vægge sig her i stærk modsætning til senmodernismens firkanter.

Historiecenter Dybbøl Banke 1993, arkitekter Michael Freddie og Ernst Lohse. Foto: Flemming Sørensen.

Alsion i Sønderborg af 3 x Nielsen, et markant indslag i havnefronten Foto: Flemming Sørensen.

Sønderjylland som arkitekturland

Sønderjylland har i efterkrigstiden været en arkitekturprovins som alle andre i Danmark. Men der er fra alle tiår eksempler på de almindelige dansk-skandinaviske strømninger af højeste kvalitet, fra Idrætshøjskolen i Sønderborg over institutions-, rådhus- og museumsbyggeriet i 1960'erne og -70'erne til vore dages *Alsion*. På den måde har Sønderjylland efter 1945 været en parallel til Nordslesvig i årene før 1. Verdenskrig, hvor landsdelen også fik prøver på det bedste i den nordtyske arkitekturs hovedstrømninger. I det almindelige byggeri har de lokale tegnestuer heller ikke hævet sig ud over gennemsnittet, selv om der har været gode tegnestuer som Ole Weiles i Aabenraa og Poul Dørflingers i Haderslev. På den måde er der langt mellem det *ekstraordinære*; det, som Sønderjylland har *frem* for andre landsdele. Uanset om man vil betragte dem som god arkitektur eller ej, er Historiecenter Dybbøl Banke og Cumulus-huset i denne forbindelse unikke.

Fremtiden vil vise, hvor arkitekturen går hen. Vil udviklingen fra industrisamfundet over videns- og kommunikationssamfundet til oplevelsessamfundet bære modernismen til

Brundtlandcentret, Toftlund. KHR arkitektur 1995.
Foto: Flemming Sørensen.

graven og sætte fantasien til magten. Eller vil den folkelige trang til kreativitet og folkekunst skabe en modkultur, der breder sig fra parcelhusenes nyromantik til det større bolig- og institutionsbyggeri? Eller vil helt nye dagsordener for klimakrise og energimangel skabe en helt anden byggeskik med trævægge, jordtage, genbrugsmaterialer og synlige energianlæg? Under alle omstændigheder er senmodernismen ved at gå på hæld; finansboble året 2008 var nok det sidste, hvor der var bred enighed om at bygge firkanter i glas og beton, uanset om der var tale om lagerbygninger langs motorvejen eller firmadomiciler og universiteter.

NOTER

1) Leif Hansen Nilsen: *Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig*, Aabenraa 2007 og Hans Schultz Hansen & Henrik Becker-Christensen: *Sønderjyllands historie, 2: Efter 1815*, Aabenraa 2008
2) Anne Dorthe Holm: Med kærlighed til hus og hjem. Arbejderboliger i de sønderjyske købstæder, i: *Årsskrift XVII for Cathrinesminde Teglværksmuseum*, 2004, s. 5-30
3) Lisbeth Söderquist: *Att gestalta välfärd. Från idé till bygd miljö*, Stockholm 2008, s. 14
4) Söderquist, s. 15 og 19
5) Inge Adriansen & Peter Dragsbo (red.): *Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver*, Sønderborg 2005, s. 55-60.

6) Henrik Fangel m.fl: *Huse i Haderslev,* I, Haderslev Kommune & Miljøministeriet 1982, s. 36.
7) Adriansen & Dragsbo 2005, s. 62-65.
8) Fangel m.fl. 1982, s. 40 og Allan Tønnesen (red.): *Kommuneatlas Haderslev,* Miljøministeriet 1991, s. 13.
9) Note i Arkitekten 1924, s. 23.
10) Henrik Becker-Christensen: *Byen ved grænsen. Tønder 1920-70.* Aabenraa 1993, s. 279-80.
11) Carsten Porskrog Rasmussen: *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990,* Aabenraa 1992, s. 52-53
12) Fangel m.fl. 1982, s. 42-44.
13) Kim Furdal: Boliger for menigmand, I: *Historier fra bybakken,* Aabenraa 2009.
14) Peter Bredsdorff: *Dispositionsplan for Aabenraa Kommune,* Aabenraa 1962.
15) Adriansen & Dragsbo 2005, s. 70-72.
16) Fangel m.fl. 1982, s. 44, Adriansen & Dragsbo 2005, s. 79-80.
17) Becker-Christensen 1993, s. 251-52.
18) Oplysninger fra Boligforeningernes hjemmesider 2009.
19) Kim Furdal 2009.
20) Lise Borup: *Klassifikation af byggeriet, 1-14,* Bilag: Forslag til handlingsplan, DTI Byggeri 1997.
21) Becker-Christensen 1993, s. 246.
22) Se: Peter Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie.* Odense 2008.
23) Kay Fisker: *Den funktionelle tradition,* I: Arkitekten 1950, s. 69-100.
24) Ivan Skjoldager (red..): *Idrætshøjskolen i Sønderborg 50 år,* Sønderborg 2002 og *Trap: Danmark,* 5. Udg. X:3, Åbenrå-Sønderborg Amter, København 1967, s. 1089.
25) Becker-Christensen 1993.
26) Harald Langberg: *Hvem byggede hvad?, III: Jylland,* København 1971, s. 306-07.
27) Adriansen & Dragsbo 2005, s. 75.
28) Poul Bæk Pedersen: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby – container og urbant raster,* Århus 2005.
29) Langberg 1971, s. 240-41.
30) *Trap* 1967, s. 816 og Peter Dragsbo: *Forstæder i Esbjerg,* 1988, s. 57.
31) Anders Mose Poulsen: Arkitektens arv. I: *Fyns Stiftstidende* 22.4.2007 (på www.fyens.dk).
32) Lehn Petersen udvidede f.eks. Tønder Sygehus 1953-60, Haderslev Statsseminarium 1958 og Tønder Statsskole 1958-65, mens Stærmose gennem 1960'erne udvidede Aabenraa Statsskole, inkl. den nu ombyggede kostafdeling ved Forstallé.
33) Jørgen Sestoft: *Arbejdets bygninger, Danmarks Arkitektur,* København 1979, s. 176-77 samt Harald Langberg 1971, s. 79.
34) Langberg 1971, s. 79-80.
35) Becker-Christensen 1993, s. 263-64.
36) Adriansen & Dragsbo 2005, s. 88.
37) *Trap* 1966, s. 485.
38) Gymnasiebyggeriet i dette århundrede, Undervisningsministeriet, hjemmeside http://www.um.dk/pub/1999/skolebyg/kap001.htm
39) Carsten Hoff & Susanne Ussing: *Huse for mennesker,* København 1977.

Modernismens monumentsætning

Af Inge Adriansen

If it is a monument it is not modern,
and if it is modern it cannot be a monument.
Lewis Mumford 1938

Lewis Mumfords tese stammer fra bogen *The Culture of Cities*, der blev skrevet under indtryk af de fascistiske ideologiers fremmarch. Det lyder besnærende, men holder dog ikke helt stik. Gennem det meste af 1900-tallet har der været udfoldet bestræbelser på at skabe arkitektur, billedkunst og skulpturer, der afspejlede samtiden og dens politiske idealer. Et markant udtryk for en monumentsætning, der afspejler modernismens idealer, er skulpturen *Fredens Port*, der blev rejst i København i 1982 og finansieret af Københavns Kommunes »Legat til Stadens Forskønnelse og almene Bedste«. Det er en 15 m høj skæv rektangel, der støbt i spændbeton og opstillet, så den hælder til to sider. Omtrent midt på er et nøglehul med en umulig position med et drej modsat søjlens. Skulpturen, der ligner et bygningselement, er udført af tre fremtrædende kunstnere, Stig Brøgger, Hein Heinsen og Mogens Møller. Ved første blik fremstår den som indbegrebet af modernismes monumentsætning, løsrevet fra alt nationalt eller regionalt tilhørsforhold og historiefortælling. Det ligner en efterladt bygningsdel, placeret et tilfældigt sted ved en hovedtrafikåre, der føres ind til Københavns centrum. Her blev nedrevet en husrække for at give plads til en motorvej, der senere blev opgivet.[1] Ifølge kunstnerkollektivet, der udførte *Fredens Port*, er det en søjle til erindring om en dårlig byplanlægning, der ødelægger folks levevilkår, og den peger på de triste bygninger, der fortsat findes i området. Men den skal også ifølge Hein Heinsen opfattes som »et forsøg på at fastholde en drøm om et fællesskab og om en fremtid … porten hælder ud i universet. Den peger ud over det private, men den er samtidig tom og trækker andre handlinger til sig såsom graffiti, maling skudhuller. *Fredens Port* er en drøm og et spejl.«[2]

For de fleste betragtere fremstår den skæve søjle nok især som en barsk fortolkning af det sted, hvor det er placeret, og som forudsagt af kunstnerkollektivet tiltrækker det da også hyppige reaktioner i form af graffiti og anden påmaling. Det er dog ikke påskønnet af »Legatet til Stadens Forskønnelse og almene Bedste«, og derfor tjekker Københavns Kommune regelmæssigt monumentet og fjerner påskrifter og anden vandalisme. For også i moderniteten ønsker mennesker monumenter, der forskønner eller forædler, og *Fredens Port* opfattes ikke som sådan, selvom den står som en monolit i et udfordrende og spændende samspil med de omliggende huse.

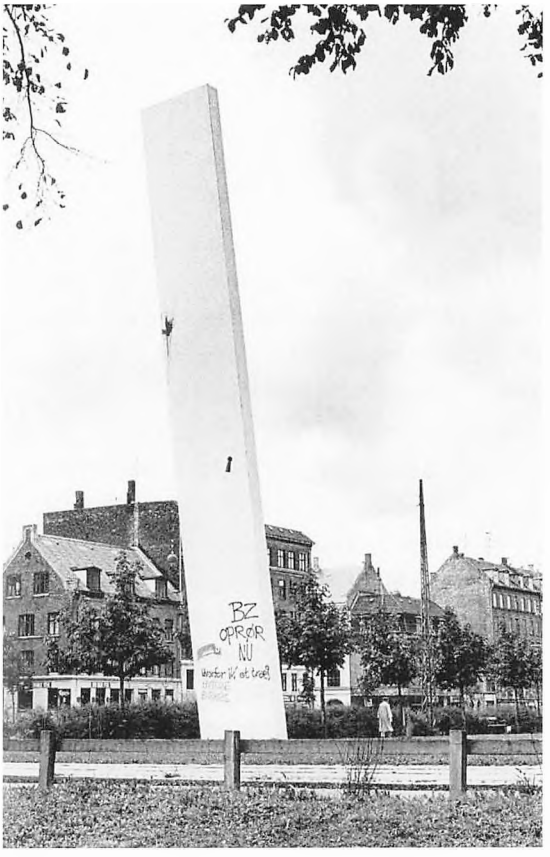

Stig Brøgger, Hein Heinsen og Mogens Møller: Fredens Port. 1982. København. Titlen refererer til placeringen i Fredensgade og porten hentyder til det højtplacerede nøglehul, som ingen har mulighed for at se igennem. Skulpturen er opstillet af Københavns Kulturfond og «Legatet til Stadens Forskønnelse og almene Bedste«. Det er dog ikke alle beskuere, der finder, at kunstværket lever op til legatets smukke formål. Foto: Peter Bak Rasmussen.

Der vil her blive redegjort nærmere for nogle karakteristiske monumenter fra det 20. århundrede både i byerne og på landet. De er karakteriseret af en meget stor variation med hensyn til initiativtagere, form og indhold, og de omfatter to hovedgrupper, dels 'rene' kunstværker uden erindringspolitiske formål, dels monumenter over historiske begivenheder, hvor motivet er overordnet de evt. kunstneriske ambitioner. Værker fra begge grupper kan med fuld ret medtages i begrebet monumenter, da monumentalitet ikke (kun) er et spørgsmål om størrelse, men først og fremmest om udtryk, indhold og formåen til at sætte et markant præg på et sted.

Den kulturelle og sociale udvikling har gennem 1900-tallet været præget af nogle markante begreber, modernitet, modernisme og velfærdstat, som det vil være nyttigt kort at præsentere indledningsvis, før der redegøres for deres samspil med monumentsætningen. *Modernitet* er et omfattende begreb, der bruges om det moderne samfund, som voksede frem af oplysningstiden i slutningen af 1700-tallet. Det er forbundet med en bestemt sæt af holdninger til tilværelsen, herunder en forståelse af verden som åben for forandringer gennem menneskelige aktiviteter – alt er således mulig i kraft af den menneskelige formåen. Som følge heraf er moderniteten langt mere dynamisk end nogen anden samfundsform. Tilsyneladende er den også – i modsætning til alle forudgående kulturer – ensidigt rettet mod fremtiden, men i virkeligheden spiller fortiden en helt central rolle for moderniteten.[3)] For også mennesker er underkastet forandringens vilkår og dermed både historieskabte og historieskabende. Det er derfor kun tilsyneladende et paradoks, at historievidenskaben blev grundlagt i denne fremtidsfokuserede åndsstrømning, for dens fremtidsprojekt har brug for en konstant fortidsfortolkning. Moderniteten er tillige kendetegnet af en meget omfattende monumentrejsning, som i ikke ubetydeligt omfang har været bagudskuende.

Modernisme er betegnelsen for en overordnet kunstperiode med oprindelse i moderniteten, og den fik sit gennembrud i 1910'erne i billedkunsten. Man ønskede at sætte men-

nesket og tanken fri af traditionelle bindinger. Modernismen omfatter flere indbyrdes forskellige strømninger, som dog har to træk tilfælles: interessen for former, materialer og rumvirkninger samt ønsket om at skildre mennesker i den sociale virkelighed. Mest central er dog forestillingen om en rendyrkning og stærk forenkling af formsproget.[4] Fredens Port er et karakteristisk eksempel herpå. Brøgger, Heinsen og Møller har skabt et værk, der i næsten ekstrem grad forholder sig til omgivelserne både skalamæssigt og ideologisk.

Velfærdsstaten og velfærdssamfundet bruges ofte som synonymer, og definitionen afhænger af den optik, der anlægges. Ud fra min synsvinkel er velfærdsstaten/velfærdssamfundet virkeliggørelsen af den tanke, at staten bør sikre alle borgere et civiliseret liv med sundhed og velfærd ud fra samfundets standarder. Det er en videreudvikling af den tyske *Sozialstaat*, som i Danmark blev introduceret i 1891 af en konservativ regering, ligesom det var tilfældet i mange andre europæiske stater. I 1933 var det en socialdemokratisk mindretalsregering, der med borgerlig støtte styrkede velfærdsstaten, og efter Anden Verdenskrig er det især socialdemokratiske regeringer, der har udbygget den. Velfærdsstater kan inddeles i tre idealtyper: liberale, korporative og universelle. De bygger på meget forskelligt idegrundlag og medfører derfor også forskellig kulturpolitik. Derfor er det svært at sige noget generelt om monumentsætningen i velfærdsstater, og denne artikel vil afgrænse sig til monumentrejsningen i Danmark gennem 1900-tallet. Gennem hele dette århundrede har modernismens idealer været dominerende, men formsproget har alligevel svinget mellem tre poler: det klassiske, det folkelige og det moderne, som det vil fremgå af det følgende.

Monumenter med politisk indhold

Det tidligste eksempel på et monument, der afspejler noget af tankesættet bag velfærdsstaten, er J.F. Willumsens statue af venstrepolitikeren og redaktøren Viggo Hørup. Den står magtfuldt lige inden for porten til Kongens Have, hvor den blev rejst i 1908, seks år efter hans død. At monumentet blev rejst netop på dette sted, skyldtes, at det var takket være Hørups indsats, at de privilegerede klassers monopol på at færdes i denne park blev brudt med åbningen af porten ud mod Gothersgade med adgang for alle. Han var en ildfuld folketaler og er gengivet stående på en ladvogn, hvorfra han taler til en folkemængde. Hørup var især en varm fortaler for den mindrebemidlede del af landbefolkningen. På monumentets tresidede fundament er der opsat bronzerelieffer, der skildrer det danske landbosamfund fra hoveri og undertrykkelse frem til landboreformer, bondefrigørelse og politisk bevidstgørelse. Det første relief viser det fælles territorium med egetræer, afgrøder og stendysser, mens det næste relief afspejler folkets undertrykkelse med ridefoged, hoveri og straf med bonden på træhesten. På den tredje side er folket blevet frigjort og bevidstgjort; de lader arbejdsredskaberne stå og samles til friluftsmøder for at drøfte fællesanliggender. Hørup-monumentet blev i samti-

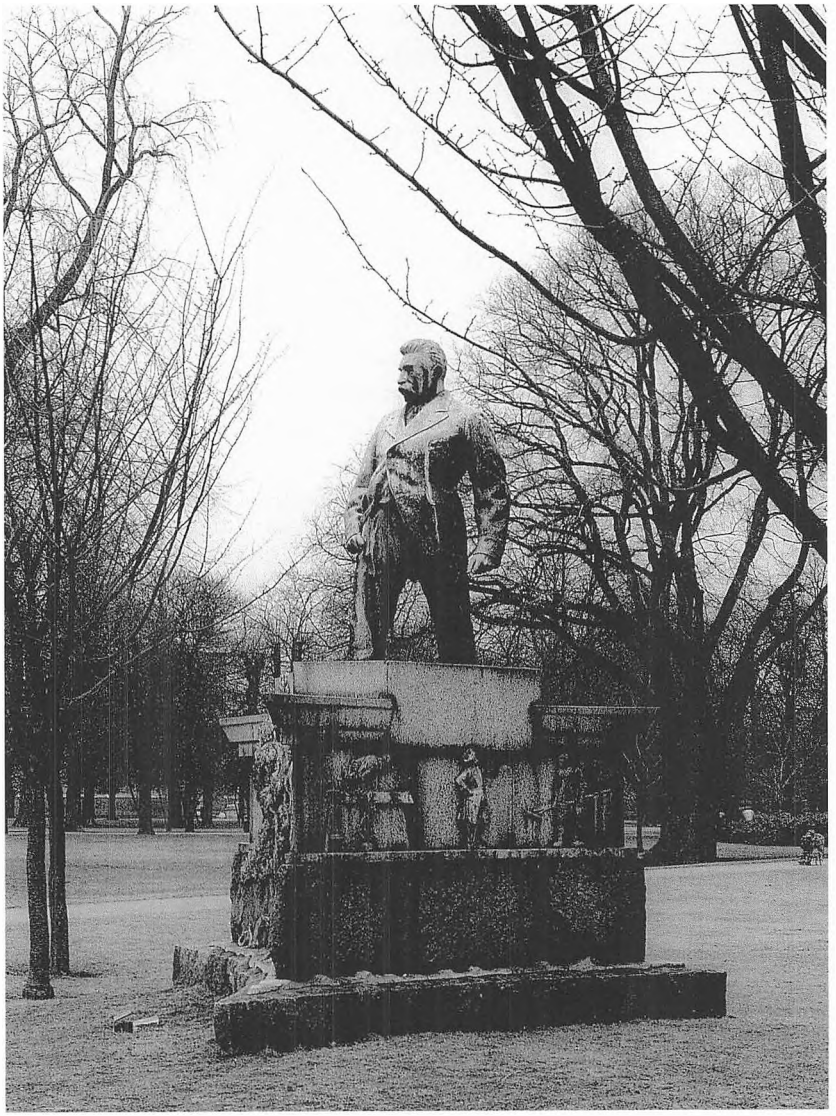

J.F. Willumsen: Viggo Hørup. 1908. København.
Monumentet over politikeren og redaktøren Viggo Hørup afspejler essensen af hans virke og væsen ved at skildre ham som ildfuld folketaler ved et politisk møde, hvor han er steget op på en vogn, for at hans ord kan nå ud til hele forsamlingen. På fundamentet er der opsat bronzereliefter, der skildrer det danske landbosamfund fra hoveri og undertrykkelse frem til landboreformer, bondefrigørelse og politisk bevidstgørelse. Hørup-monumentet er blevet opfattet provokerende og er blevet udsat for forsøg på ødelæggelse gentagne gange. Foto: Peter Bak Rasmussen.

den opfattet som provokerende på grund af sin ildnende kraft, og nogle tolkede det som socialistisk propaganda. Det blev udsat for hærværk både i 1930'erne og igen i 1945.[5)]

Viggo Hørup tilhørte venstrefløjen i partiet Venstre, der er det parti, der har fået anbragt flest partifæller på sokler eller erindret med mindesten. Det er bemærkelsesværdigt, at hverken Højre eller Det Konservative Folkeparti – trods nære kontakter til finansielle kilder – ikke har formået i nogen særlig udstrækning at få rejst monumenter af partifæller.[6)]

Monumenter og mindesmærker for politikere fordelt på partier og rejst gennem 1900-tallet

Venstre	44
Socialdemokratiet	15
De Radikale	8
De Konservative og Højre	9
Nationalliberale	2
Georgister	1
Bondevenner	1
Syndikalister	1

Socialdemokratiet har i nogle tilfælde bevidst valgt en monumentsætning, der afspejler andre idealer. Stauning er således blevet mindet med skabelsen af en strandpark i Klampenborg og Frederik Borgbjerg med en mødeplads med amfiteater i Boeslunde ved Skælskør. Staunings Plæne har fået sit navn, fordi han som statsminister arbejdede ihærdigt for fredning af kyststrækninger og andre naturområder. Han var derved med til

at sikre offentligheden adgang til den førhen så eksklusive kyststrækning ved Bellevue i Klampenborg. Her blev i 1931 indviet en stor strandpark, der var frit tilgængelig for offentligheden og anlagt af den fremtrædende havearkitekt Carl Theodor Sørensen.[7] Den store græsplæne med de mægtige, fritstående træer, der er centrum i strandparken, fik i 1943 navnet Staunings Plæne, og her er rejst en 2½ m høj granitstøtte med en hædrende indskrift om statsministeren, der var død året før. Det var i øvrigt en oplagt tanke at gøre strandparken til et mindesmærke over Stauning, da han selv havde taget initiativ til et græsklædt mindesmærke over sin gamle kampfælle Frederik Borgbjerg.

Borgbjergs slægt havde taget navnet efter Borgbjerg Banke ved Boeslunde, hvor hans bedsteforældre havde en fæstegård. Han kom fra et politisk vakt hjem og blev i sine studieår socialdemokrat. Han kom i Folketinget som 22-årig og var medlem til sin død som næsten 70-årig. Han var en af de mest fremtrædende agitatorer for velfærdsstaten og bidrog bedre end nogen anden til Socialdemokratiets udbredelse i landbefolkningen. Hovedmonumentet for Borgbjerg er en meget smuk mødeplads med friluftsteater, anlagt i en grusgrav i Borgbjerg Banke i 1939. Også her var det C. Th. Sørensen, der udformede anlægget. Det blev cirkulært, lagt ind i banken og flankeret af levende hegn.[8] Her er også anbragt en mindesten for Borgbjerg, men anlægget bruges først og fremmest til gymnastikopvisninger, grundlovsmøder og friluftsteater. Alt dette må siges at ligge inden for velfærdssamfundets rammer.

Adam Fischer: Monument for Ove Rode. 1936-38. København. Et af de ganske få monumenter, der skildrer virkninger af velfærdstaten, mindesmærket over Ove Rode, der var indenrigsminister under Første Verdenskrig. Han fik fastsat maksimalpriser på en lang række livsvigtige produkter. Denne indsats symboliseres af kvinden med barn og indkøbskurv, mens Rode selv er portrætteret på soklen, hvor han hyldes med en strofe. Foto: Københavns Kommunes afdeling for vej og park.

Af otte mindesmærker over radikale politikere er hele tre rejst over Ove Rode, der var en af partistifterne i 1905, journalist i en årrække på dagbladet Politiken og medlem af Folketinget 1909-27 samt indenrigsminister 1913-20. Det mest markante af de tre mindesmærker er en skulpturgruppe på Ove Rodes Plads i København. Det er en kvinde med et barn på armen, bærende en kurv med en flaske mælk, grønsager og blomster. Motivet erindrer om Ove Rodes indsats som minister under Første Verdenskrig, hvor han med stor dygtighed og energi gennemførte en socialt ansvarlig fordelingspolitik med maksimalpriser på fødevarer og varetog de fattiges og mindrebemidledes tarv. På sokkelen ses et relief, der viser Rode på en talerstol med en tilhørerskare. Han var berømt for sin veltalenhed og sine lyriske evner, og dette kommer til udtryk i indskriften,

som også hylder hans indsats for den svageste del af befolkningen:

1867 OVE RODE 1933
MILD MED MYNDIG MALM HANS
STEMME LØD
I EN SVÆRDTID GAV HAN DANMARK
BRØD
FOLKETS LUNE, TANKENS KLARE ILD
SMELTEDE SAMMEN I HANS VÆSENS
SPIL.

Billedhuggeren Adam Fischer har udført monumentet, som står på den plads, der bærer Ove Rodes navn. Figurgruppen med kvinden med det lille trinde barn på armen fremstår som et billede på de mange, der fik gavn og glæde af Rodes politiske virke – og tillige som et billede på det velfærdssamfund, der blev styrket med den sammenfletning af stat og organisationer, som blev et af resultaterne af Rodes energiske indsats.

Monumenter, der afspejler hverdagsliv og hjemstavn

Velfærdssamfundets idealer kommer smukt til udtryk i en figurgruppe i bronze, *Mand og Kvinde*, udført af Poul Søndergaard i 1934. Den viser et ungt par, der udstråler tryghed, tillid, naturlighed og ligeværd. De drejer hovedet mod hinanden og er gengivet i en fremadskridende bevægelse, der afspejler troen på fremtiden og fremskridtet. Det er et monumentalt udtryk for 1930'erne enkle ukunstlede hverdagsrealisme. Parret synes at være indbegrebet af den moderne tidsalders ligestillingsbegreb. Monumentet blev udført på bestilling af Københavns Kommune og er placeret på Genforeningspladsen ved Borups Allé, hvor dets folkelige motiv og demokratiske tone passer fint til kvarterets tidlige sociale boligbyggeri samlet om en fælles folkepark.

Andetsteds i landet var det ikke demokrati og ligestilling, der var de foretrukne motiver. Til trods for – eller måske snarere på grund af – påvirkningerne fra det moderne samfund var det i udstrakt grad lokale motiver og temaer, der var de foretrukne som pryd og påmindelse i det offentlige rum. Det kom blandt andet til udtryk på de nye folkebiblioteker, som i modernitetens tidsalder havde overtaget kirkens rolle som det samlende og oplysende sted. Med Biblioteksloven af 1920 var begrebet 'centralbiblioteker' blev indført, og de fik efterhånden egne huse, som blev udsmykket jævnligt med støtte fra Ny Carlsbergfondet. Ikke mindst i Nordjylland kom der en monumental udsmykning af disse nye folkebiblioteker, der afspejlede velfærdssamfundets kulturpolitik.

Billedkunstneren Niels Larsen Stevns udførte fra 1935 i Hjørring Centralbibliotek en række store fresker med fortællinger fra landsdelens historie, vel at mærke med folket i centrum som på billedet af bønder på plyndringstogt mod Børglum Kloster. I det nyopførte Thisted Bibliotek blev en tilsvarende opgave overdraget til maleren Jens Søndergaard, der stammede fra egnen. Både bygningen i Bedre Byggeskik-arkitektur og dens udsmykning fremstår som mønsterværdige udtryk for velfærdssamfundet. Noget sydligere i det nordvestjyske i Lemvig fik den vestjyske maler

Poul Søndergaard: Mand og Pige. 1945. Sønderborg Statsskole.
Der ligger en stemning af optimisme og demokratisk ånd over det unge pars raske og målbevidste gang - fremad mod fremtiden. Det er et karakteristisk udtryk for 1930'erne, hvor skulpturen blev skabt. En bronzeudgave af den blev i 1934 rejst på Genforeningspladsen i København, mens man i Sønderborg har valgt, eller måtte nøjes med, kunststen, der er et noget billigere produkt end bronze. De ædle givere har valgt at fremhæve sig selv og ikke kunstneren på sokkelen. Denne selviscenesættelse er karakteristisk for 1900-tallets monumentsætning.
Foto: Hans Helmer Kristensen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Niels Bjerre mulighed for at udføre 12 store oliemalerier til en udsmykning, der sammenfattede egnen og tydeliggjorde dets specielle natur for befolkningen. Selvom biblioteksudsmykninger ikke udsprang af lokale initiativer, kom lokalbefolkningen til at tage værkerne til sig i usædvanlig grad.[9)]

Receptionen blev i moderniteten en vigtig del af et værk, og derfor var kunstnerne undertiden forsigtige med at fortælle for meget om deres værker. Et eksempel herpå er Gottfred Eickhoffs *Roepigerne*, der står på Torvet i Sakskøbing. Skulpturen er resultatet af en henvendelse i 1935 fra borgmesteren i Saks-

Gottfred Eickhoff: Roepigerne. 1940. Nakskov.
Gottfred Eickhoffs monument, Roepigerne, pryder torvet i Sakskøbing. Det er et monument både over Lollands betydningsfulde sukkerproduktion og den indvandrede arbejdskraft, som muliggjorde dette erhverv. Såvel industri som arbejdere og indvandring er uhyre sjældne som motiver i dansk skulptur og mindemærkekultur.
Foto: Bi Skaarup.

køb ing, Peter Petersen, til Ny Carlsbergfondet om et kunstværk. Dette ønske skyldtes, at nabobyen Maribo havde fået byrådssalen udsmykket på bekostning af Ny Carlsbergfondet. Det måtte nu være Sakskøbings tur til at blive kunstnerisk udsmykket, mente borgmesteren og undlod ikke at nævne, at et springvand ville pynte foran rådhuset. Dette forslag faldt dog ikke i god jord hos fondsdirektionen, som i stedet for foreslog en skulptur på Torvet og pegede på billedhuggeren Gottfred Eickhoff som den rette til denne opgave.

Eickhoff valgte at udføre et monument over »den arbejdende kvinde«, skildret i en enkel, heroiserende form. Det endte med en figurgruppe med to piger, næsten identiske i fysik og påklædning, men med små afvigelser, der giver monumentet visuel rytme, karakter og liv. Den ene har lidt spinklere træk end den anden, og hun kan opfattes som en dansk roepige, og den anden med lidt grovere træk som en polsk roepige. Den bageste af de to er den danske pige, der beskyttende lægger armen om sin polske »søster«. Roejernet hviler, og pigernes samhørighed kommer til udtryk i deres hænder, der mødes i et håndtryk, der omslutter skulpturgruppen. Denne fortolkning af kunstværket er Eickhoffs egen, men han valgte *ikke* at fremsætte den ved indvielsen i 1940 i Sakskøbing. Hans hensigt med skabelsen af *Roepigerne* kom først frem i 1979 i et interview, hvor han udtrykte forbavselse over, at borgerne i Sakskøbing havde accepteret motivet. Den indlysende forklaring er, at de så på det med en anden optik end kunstnerens. Hans mål var at skabe et socialt monument, mens deres ønske var en udsmykning i

det offentlige rum, der kunne hamle op med nabobyens – og begge parter kunne glæde sig over resultatet.

Lokal monumentrejsning over betydningsfulde begivenheder

Mange af de danske monumenter og mindesmærker fra 1900-tallet er knyttet nært til landets politiske og kulturelle udvikling. Det mest originale danske bidrag til den europæiske monumentkultur er de cirka 550 genforeningsmindesmærker og 370 befrielsesmindesten, der er blevet rejst over hele landet i perioden 1920-1950. Den store udbredelse skyldes ikke blot, at råmaterialet har været for hånden, så at det har været økonomisk overkommeligt at skabe et mindesmærke, men at også monumentrejsninger opfylder alment menneskelige behov – dels for at gøre *noget* gældende, dels for at gøre *sig selv* gældende.

Ofte valgte man at lade de udvalgte store sten transportere med håndkraft, så flest muligt rent kropsligt var involveret i monumentrejsningen og kunne føle sig som del af et fællesskab. Genforenings- og befrielsesmonumenterne er udtryk for en omfattende mindesmærkerejsning nedefra. De mest unikke er genforeningsmindesmærkerne, da de er de første, mens befrielsesmindestenene lægger sig tættest muligt op af dem både i form, indhold samt iscenesættelse og refererer undertiden direkte til dem. Der er ikke en monumentrejsning i andre genforenede områder i Europa, og det kan umiddelbart forbavse. Indlemmelsen af Alsace-Lorraine i Frankrig i 1919 foregik imidlertid uden folkeafstemning, og derved havde befolkningen ikke andel i grænseflytningen. Dette er nok årsagen til, at der her ikke findes mindesmærker over genindlemmelsen i Frankrig.

Gennem 1900-tallet, modernitetens århundrede, er interessen for historie, og dertil knyttet aktivitet som mindesmærkerejsning, blevet større end nogensinde, og erindring og identitet nært forbundet. Her slæber en hundredtallig skare af alsingere i 1930 en stor sten fra stranden op til landevejen, hvorfra den skal transporteres til Lysabild Kirke for at blive genforeningsmindesmærke. Tilsyneladende en helt lokal begivenhed, men også et led i en kappestrid mellem to nabobyer og tillige en del af en international bevægelse. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

En regional forskel kommer til udtryk i monumentsætningen gennem 1900-tallet. I Vestjylland afspejles det lokale fællesskab i mindesmærkerne – men dette fællesskab kan også være en del af den mere vidtrækkende nationale historie. Det første danske andelsmejeri blev grundlagt i 1882 i Hjedding i Vestjylland. Dette initiativ inspirerede til efterfølgelse i uhørt tempo. Ti år senere var der omkring 1.000 andelsmejerier over hele Danmark. Der var således god grund til at nære stolthed i Vestjylland over, at forfædrene var bannerførere i denne fremgangsrige bevægelse, og selvbevidstheden kom til udtryk i inskriptioner på mindesmærker. På en markant mindesten, der blev rejst i 1938 foran andelsmejeriet i Lindbjerg, fastslås det

Mindesten i Højer i det sydvestlige Sønderjylland rejst i 1950. Her var tysk flertal i kommunalbestyrelsen frem til 1946, og derfor var der ikke her et mindesmærke for Genforeningen, hvad der ellers var almindeligt over det meste af Danmark. I 1949 tog foredragsforeningen Folkeligt Samfund initiativ til opsætning af en kombineret genforenings- og befrielsesmindesten. Den fik indhugget et citat af Grundtvig og blev anbragt ved en flagstang centralt i byen. Med denne sten er en epoke indenfor dansk mindesmærkerejsning ved at rinde ud. Ingen af de senere markante historiske begivenheder, fx velfærdsstatens blomstring eller medlemskabet af EF/EU har udløst mindesmærker. Foto: Anne Marie Overgaard, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder.

stolt, at mejeriet blev »grundlagt af Mænd med Vovemod og Fremtidssyn«.

Her afspejles konturerne af en selvbevidsthed, som materialiserer sig i de talrige andre rå granitsten med velklingende indskrifter, der står som påmindelser om, at også her er der udøvet gerninger til gavn »for alle i Danmark«. At det netop er i Vestjylland, selvbevidstheden trives, kan hænge sammen med 'polaspektet', som handler om afstand og periferi. Den store afstand til København og centraladministrationen har spillet en positiv rolle for udviklingen af en selvstændighedskultur, og generelt har man været ret åben over for nyheder. Den jyske selvbevidsthed voksede sig stærk i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor Jylland hastigt forvandledes af jernbaner, andelsbevægelse, højskoler og meget andet. På få årtier ændredes befolkningen fra at være hedebønder til at blive foregangsbønder med et alsidigt, moderne landbrug. Det var en kulturrevolution, der ændrede landet i bund og grund. Det moderne samfunds gennembrud har været med til at fremkalde lokal- og regionalbevidsthed, og den har fået mange ytrings- og materialiseringsformer, blandt andet i mindesmærkekultur og monumentrejsning.

Udbygningen af velfærdstatens kulturpolitik fra 1950'erne

Efter Anden Verdenskrig blev velfærdsstaten udbygget, og i tråd hermed blev dens kulturpolitik styrket med oprettelsen af Statens Kunstfond i 1955. Men samtidigt opstod det paradoks, at det æstetiske princip nu blev det afgørende for den offentlige udsmykning. Og da den abstrakte kunst nu samtidigt for alvor slog igennem, ændrede monumentsætningen helt karakter. Monumenter blev ikke længere skabt til minde for fremtrædende personer som Viggo Hørup eller et betydningsfuldt virke som roepolakkerne. Mange kunstnere begyndte helt at undlade at give deres værker en titel for ikke at fastholde beskueren i en bestemt tolkning.

Gennem århundreder skulle monumentaludsmykninger tjene bestemte formål, fastlagt af bestilleren, der kunne være kirken, fyrstemagten eller overklassen. Værker blev også skabt til at hædre personer eller at fastholde væsentlige begivenheder i erindringsfællesskabet. I det 20. århundrede blev kunsten mere frisat, og hovedparten af den offentlige udsmykning blev skabt på kunstens egne betingelser uden noget ideologisk program. Denne udvikling blev kraftigt styrket efter udbygningen af Statens Kunstfond i 1964. Kvalitetsbegrebet blev det helt afgørende, og hensigten var at skabe en uafhængig kunst til rådighed for alle. Den socialdemokratiske kulturminister Julius Bomholt ønskede med loven om Kunstfonden at opprioritere de kulturelle værdier i velfærdssamfundet.[10] Ved alle statslige nybyggerier blev der udsmykninger betalt af Kunstfonden, og ved ikke-statslige byggerier blev der givet 75 % af udgifterne.

Idrætshøjskolen i Sønderborg, der startede i 1952, er tegnet af arkitekt Tyge Hvass og for en betydelig del bekostet af Fonden til Fædrelandets Vel. Her er en rig kunstneriske udsmykning med skulpturer af unge atleter, mosaikker og et brøndrelief af Henrik Starcke. Foto: Hans Helmer Kristensen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Også i velfærdssamfundet var der dog et klart hierarki med hensyn til udsmykninger af monumental karakter. Rådhuse og amtsgårde rangerede øverst, for her sad magtens mænd (og nogle få kvinder); derimod var de mere ydmyge offentlige lokaliteter som børnehaver og plejehjem kun sjældent steder med markante udsmykninger. Også inden for undervisningssektoren var der en klar klassedeling. Gymnasier blev prioriteret højere end tekniske skoler og i langt større grad end folkeskoler. Til gengæld var det helt i velfærdssamfundets ånd, at biblioteker, torve og offentlige pladser blev udsmykket.

I en klasse for sig selv er den omfattende udsmykning af Idrætshøjskolen i Sønderborg, der skete 1955-58, altså i årtiet før udbygningen af Statens Kunstfond. Skolen er tegnet af

Eva Sørensen: Skulptur ved Amtsgården i Ribe. 1989.
Den markante skulptur, hvis formsprog bygger på granittens muligheder, giver mindelser om nordisk urfjeld. Den fremstår i en stærk kontrast til den baraklignende tidligere amtsgård, der i dag rummer andre offentlige institutioner. Foto: John Solager, Museum Sønderjylland – Kunstmuseet i Tønder.

en af landets fremtrædende arkitekter, Tyge Hvass, og udsmykningen blev planlagt sammen med byggeriet. Til begge dele blev der ydet ekstraordinære store tilskud fra »Fonden til Fædrelandets Vel«. På denne baggrund kunne man forvente en nationalt opbyggelig kunst, ikke mindst da Idrætshøjskolen blev bygget som en tak for den sønderjyske ungdoms »forsvar af fædrelandet gennem dens indsats i modstandsbevægelsen«.[11]

Udsmykningen repræsenterer den sidste fase af den figurative kunst, men har intet nationalt budskab. Tiden var nemlig ved at rinde ud for programkunsten. For at afbøde dette, som givetvis har været følt som en mangel af initiativtagerne, blev de to gårdrum, hvortil kunstværkerne var skabt, benævnt henholdsvis Kongegården og Dronningegården. Til gengæld rummer udsmykningen et budskab om værdier i velfærdsamfundet og dermed et bud til den ungdom, som Idrætshøjskolen havde til formål at undervise og give holdninger. Tre bronzestatuer med unge atleter, udført henholdsvis af Gerhard Henning, Knud Nellemose og Jørgen Gudmundsen-Holmgreen, repræsenterede datidens kropslige idea-

ler. Ganske vist er Gerhard Hennings skulptur, som karakteristisk for denne billedhugger, en frodig kvinde i hvilende stilling, men hun holder en stafet i hånden og er parat til sammen andre at deltage i idrætsleg ligesom de to andre atleter. En del af den øvrige udsmykning består af store mosaikker med motiver, der har titler som *Medmenneskelighed*, *Glæde ved naturen* og *Stjernehimmel*. Betragtet under et rummer udsmykningen et budskab om en trosbetinget social doktrin eller mere enkelt udtrykt en et udsagn om, at vi ikke lever af brød, og der brug for medmenneskelighed og tro – også i modernitetens århundrede.

I velfærdssamfundets blomstringstid fra midten af midten af 1950'erne til midten af 1970'erne var der ikke noget andet program for monumentsætningen end at skabe oplevelser. Der blev ikke stillet krav til kunstneren om indhold, opbyggelighed eller andet formål. Et par karakteristiske eksempler fra velfærdsstatens byggeri vil illustrere dette: Tidehvervet fra naturalisme til det abstrakte kommer ret råt til udtryk i en skulptur med titlen *Mindesvupperen*, udført i 1963 til Århus Amtsgymnasium af Jørgen Haugen Sørensen. Den rummer ingen associationer til begivenheder eller personer, men ud fra titlen kan den tolkes som en kommentar til samtidens unge om ikke at hænge fast i fortiden. Skulpturen står foran et af de mange amtsgymnasier, opført efter kommunalreformen i 1970. De var en prestigesag for amtsrådene og fik derfor ofte udsmykning af en monumental karakter. Også de mange administrationsbygninger for de nye amter fik andel i monumentrejsningen. Den var imidlertid sjældent udtænkt som en helhed med de nye amtsgårde, men blev tilføjet senere – undertiden for at bøde på et uheldigt byggeri. I 1989 blev der således opsat en stor, gennembrudt granitskulptur af Eva Sørensen foran Amtsgården i Ribe. På trods af skulpturens indlysende kvaliteter – eller måske snarere på grund af dem – er der slet intet samspil med den grimme, baraklignende amtsgård. Monumentrejsningen fremstår her som *velstands*samfundets forsøg på at bruge kunst til at mildne over såvel tidligere som samtidige fejltagelser.

Monumentrejsningen gennem 1900-tallet

Det er ikke muligt at finde en fællesnævner for de tusindvis af monumenter, der er rejst til udsmykning af det offentlige rum i løbet af det 20. århundrede. Der er i det sidste århundrede rejst langt flere monumenter og mindesmærker end gennem hele det sidste årtusind. Det skyldes som allerede nævnt, at det moderne, fremtidsrettede samfund er kendetegnet af en uophørlig interesse for fortiden – dog ikke fortiden i sig selv, men fortiden tolket og brugt ud fra nutidens aktuelle behov. Det er eksempelvis forklaringen på, at der i 1990 blev rejst en statue af Peder Wessel Tordenskiold i Frederikshavn. I 1963 blev Flådestation Frederikshavn indviet og er siden da blevet udbygget til at være byens største arbejdsplads. I officersklubben på Flådestationen opstod i 1973 ideen at fejre søhelten Tordenskiolds fødselsdag hvert år, og den har udviklet sig til en stor byfest, der styrker for-

bindelsen mellem flåden og byen. Behovet for et monument over Tordenskiold var indlysende, og i 1990 blev der rejst en statue af ham på en af byens pladser. Ud fra en kunsthistorisk synsvinkel er den ikke bemærkelsesværdig, men ud fra en kulturhistorisk optik afspejler monumentet på glimrende vis, at den gamle søhelt nu udøver nye bedrifter ved at fremme befolkningens positive holdning til flåden og dermed militæret.[12]

Monumenter og mindesmærker i det offentlige rum kan rumme en mangfoldighed af udsagn og udmønte fortællinger, der giver lokaliteten identitet. Et fremragende, ofte fremhævet eksempel herpå er Alberto Giacomettis *Kvinde på Kærre*, som blev erhvervet af borgmesteren i Holstebro i 1965 og hurtigt blev til et symbol på den vestjyske købstads vilje til at være en progressiv kulturby, der var værd at bosætte sig i. Det er dog relativt få monumenter, der som *Tordenskiold* og *Kvinde på Kærre* får stor gennemslagskraft hos lokalbefolkningen. Tværtimod kommer der undertiden vedvarende protester mod planlagt eller iværksat kunstnerisk udsmykninger uden et fortællende indhold, der kan fremme samhørighed med både fortid og nutid. I reglen tillægges disse protester dog ikke større betydning hos beslutningstagerne, og de svinder ofte hurtigt ind, ligesom det var tilfældet i Holstebro efter købet af *Kvinde på Kærre*. Skulpturen fik i folkemunde hurtigt navnet »Maren å æ woun«, og det er vel et udtryk for, at befolkningen har taget den (eller rettere hende) så kærligt til sig, så det er også er blevet et folkeligt monument. Sådan kom det ikke til gå for Svend Wiig Hansens bronzeskulptur *Foden*, der også skildrer et enkeltstående forladt menneske. Som Wiig Hansens andre skulpturer har den sanselig styrke og virker i kraft af egne kvaliteter, desuden har den fået en markant placering ved Kunstmuseet i Tønder og er ikke en del af det offentlige rum. Men i modsætning til Giacomettis skulptur er der her der tale om en figur i overstørrelse, og måske derfor appellerer den ikke til den folkelige fantasi og beskyttertrang.

Mindesmærkesætningen og monumentrejsningen for Anden Verdenskrig er her kun kort blevet omtalt, da den er allerede er godt dokumenteret.[13] Ved udgangen af 1900-tallet omfattede den omkring 2.000 monumenter, mindesten og mindetavler, og aktiviteter i form af nye mindesmærkerejsninger og aktiv historiebrug fortsætter. Det afspejler, at danskerne eller i hvert fald grupper af befolkningen er nærmest besat af besættelsen. Derimod er der iøjnefaldende få monumenter og mindesmærker for den samfundsmæssige udvikling siden Anden Verdenskrig. Den danske deltagelse i det internationale samarbejde gennem FN, NATO og EU har ikke afspejlet sig på nævneværdig vis i monumentsætningen. Udviklingen af velfærdsstaten med sociale rettigheder til alle borgere kommer til udtryk både i form af byplanlægning og institutioner fra børnehaver over skoler til plejehjem og hospitaler, men ligesom det internationale samarbejde er velfærdsstaten usynlig i monumentsætningen i det offentlige rum.

Det kan måske synes overraskende, da begge disse markante samfundsudviklinger rummer 'store' fortællinger, i betydningen eksemplariske historier, helt på linje med den

Svend Wiig Hansen: Foden. 1996. Tønder. Svend Wiig Hansen skabte på 4-5 dage i sommeren 1982 51 små lerskulpturer i et raseri af kreativitet. Enkelte af disse er senere udført i stort format, herunder Oceania på rådhuspladsen i Odense samt Foden foran Kunstmuseet i Tønder. Skulpturen afspejler en følelse af utilstrækkelighed, af at være fanget i egen krop uden at kunne udtrykke, hvem man er, hvad man vil eller hvad man kan. Et tilsyneladende blokeret menneske der forsøger at bryde ud af sin skal ved forsigtigt at stikke foden frem. Foto: Simon Lautrop.

klassiske historie om nationalstaten. Når de alligevel ikke afspejles i monumentrejsningen, skyldes det især to forhold: velfærdstatens byplanlægning har i efterkrigstiden været præget af modernismens idealer om funktionelle, enkle rammer om hverdagslivet, endvidere ligger denne dominerende kunstopfattelse fjernt fra begreber som det monumentale og det narrative. Senmodernismen er præget af flygtighed og hurtige skift og har derfor installationer som et af sine væsentligste kunstneriske udtryk.

Det, monumenter repræsenterer, er sædvanligvis et andet sted og en anden tid. Carsten Juel-Christiansen har i et essay »Monumenter i landskabet« påpeget det vanskelige forhold mellem den hastige samfundsudvikling og de varige monumenter som et karakteristisk træk ved det nutidige rum. »Derfor er det også i dag begivenheder, festivaler, koncerter og olympiader, der monumentaliseres som repræsentationer for fællesskab«.[14]

NOTER

1) Peter Bak Rasmussen og Jens Peter Munk: *Skulpturer i København,* s. 200.
2) Leila Krogh: *Kunst i rummet,* s. 130.
3) Hans-Jørgen Schanz: Hvad er modernitet? I: Ole Høiris og Thomas Ledet (red.): *Modernitetens Verden.* 2008, s. 35.
4) Store Danske Encyklopædi, opslagsord billedkunst.
5) Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark,* s. 384 f.
6) Udarbejdet på grund af indberetninger til www.monument.dk
7) Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Carlsbergfondet 1902-2002,* bd. 1, s. 366 f.
8) Annemarie Lund: *Guide til dansk havekunst 1000-2000,* s.134-135.
9) Hans Edvard Nørregaard-Nielsen: *Carlsbergfondet 1902-2002,* bd. 2, s. 107 f.
10) Leila Krogh: *Kunst i rummet,* s. 38.
11) Inge Adriansen: Idrætten i det nationales tjeneste, s. 22.
12) På Flådestation Frederikshavns hjemmeside beskrives Tordenskiold bl.a. med disse ord: «Helt uden at vide det har den evigtunge søhelt været med til endnu en bedrift. Han har været bindeleddet mellem flådestationen og byen, hvor civile og militære kan færdes sammen i fordragelighed både indenfor og udenfor hegnet.«
13) Anders Bjørnvad: *Krigens Monumenter 1940-1945.*
14) Carsten Juel-Christiansen: Monumenter i landskabet, s. 195.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder.* København 2010.
Adriansen, Inge: »Jeg vidner for kommende slægter«. I: Ingolf Haase: *Genforeningsstenene i Sønderjylland,* s. 7-15. Aabenraa 2008.
Adriansen, Inge: Idrætten i det nationales tjeneste. I: *Idrætshøjskolen i Sønderborg 50 år.* Sønderborg 2002.
Bak Rasmussen, Peter og Jens Peter Munk: *Skulpturer i København.* København 1999.
Bjørnvad, Anders: *Krigens Monumenter 1940-1945.* Odense 1999.
Juel-Christiansen, Carsten: Monumenter i landskabet. I: Ingvar Cronhammar m.fl. (red.): *Herfra hvor vi står. Danmark under forvandling. Et fotografisk øjebliksbillede.* Bd. 1, s. 194-197. København 2010.
Krogh, Leila: *Kunst i rummet. Monumentaludsmykning i Danmark 1964-1988.* København 1989.
Lund, Annemarie: *Guide til dansk havekunst 1000-2000.* København 2000.
Nørregård-Nielsen, Hans Edvard: *Ny Carlsbergfondet 1902-2002,* bd. 1-3. København 2002.
Schanz, Hans-Jørgen: Hvad er modernitet? I: Ole Høiris og Thomas Ledet (red.): *Modernitetens Verden.* Aarhus 2008, s. 33 ff.
Saabye, Marianne: Gottfred og »Roepigerne«. I: *Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift* 1981, s. 12-32.

Veje til moderniteten og velfærdssamfundet

Af Kim Furdal

Indledning

Selv om den moderne infrastruktur ikke er uberørt land inden for kulturhistorien, så har kulturhistorikerne ikke ligefrem stået i kø for at beskæftige sig med emnet. Jernbanerne dukkede ganske vist op i løbet af 1800-tallet og har fået en betydelig interesse, men til gengæld er veje og vejsystemet ind til de senere år ofte blev set som noget, der bare lå der ude i landskabet. Man beskæftigede sig ikke nærmere med, hvorledes man kom fra det ene sted til det andet. En undtagelse er Hærvejen, som siden Hugo Mathiessens bog om Hærvejen udkom i 1930 har fået betydelig opmærksomhed. Det kan undre, når man tænker på den betydning infrastrukturen har for det moderne velfærdssamfund. Man behøver blot at se de mange virksomheder, som gennem de sidste 15 år har placeret deres kontorer og produktion langs de danske motorveje ved større bysamfund for at forstå infrastrukturens helt afgørende betydning for erhvervslivet og velfærdssamfundet.

I det følgende vil vi først se nærmere på, hvorledes den landbaserede transport har udviklet sig i Sønderjylland siden slutningen af 1700-tallet og frem til i dag. Herefter vil jeg brede perspektivet ud, og se på de konsekvenser det får, når vi kommer nærmere den store verden ved hjælp af en stadig mere effektiv infrastruktur, som har komprimeret tid og sted i det moderne samfund.

Situationen før slutningen af 1700-tallet

For at forstå velfærdssamfundets landbaserede transport i Sønderjylland er det nødvendigt at forstå udgangspunktet i slutningen af 1700-tallet. Mange tror, at en vej er en fast defineret størrelse med en bestemt bredde og et bestemt forløb mellem to punkter. Denne opfattelse har ført til megen forskning og ikke mindst heftige diskussioner om Hærvejens rette forløb i bl.a. den nordlige del af Sønderjylland. Her kan nævnes Mads Lidegaards stærkt efterspurgte bøger om Hærvejen, hvor han søger at kortlægge Hærvejens spor ved at finde kulturhistoriske spor efter menneskelig færden gennem århundreder, men også Bjørn Svenssons heftige debatindlæg om Hærvejens »rette« forløb.[1)]

I begyndelsen af 1970'erne skete der et markant brud i den dominerende opfattelse af begrebet vej. Grundlæggende i dette nybrud i Danmark er Alex Wittendorffs disputats om det

danske vejsystem i Kongeriget. Her kan man bl.a. læse følgende: »... i almindelighed [var det] trafikken selv, der skabte vejene, og de hyppigst anvendte trafikmidler blev derfor afgørende for selve vejbanens udformning«.[2] I det perspektiv var vejen identisk med de fodspor og de hjulspor, som mennesker og vogne sled ned i terrænet. Her ligger også den grundlæggende forklaring på, at større og tunge laster så vidt muligt blev transporteret med skib. I det perspektiv var det snarere vand end land, som bandt geografiske steder og punkter sammen.

Lis Helles Olesen og Torben Skov har i *Oldtidsvejen* taget konsekvensen af den nyere forskning og taler om vejkorridorer som et bælte, inden for hvilken den rejsende alt efter årstid, vejforhold og rejsemåde kunne vælge forskellige ruter.[3] Begrebet har sin afgørende berettigelse ved, at man dermed undgår uvedkommende associationer til det moderne vejsystem. Samtidigt skal det indrømmes, at begrebet meget let bliver udvandet, hvis man lægger alle spor efter menneskelig færden ind, som Mogens Schou Jørgensen har gjort med Mads Lidegaards spor efter Hærvejen. Hvis man foretager en tilsvarende kartering af sporene efter de vestjyske og østjyske drivveje ville man hurtigt få hele Jylland plastret ind i vejspor.[4]

Opbygningen af de sønderjyske hovedlandeveje og situationen omkring 1864

I slutningen af 1700-tallet begyndte der at ske noget med de sønderjyske veje. Generelt var landevejsnettet i Hertugdømmerne omkring 1800 i meget dårlig stand. Således betegnede en samtidig rejsende landevejene nord for Elben som de dårligste i Mellemeuropa. Helt statisk var situationen dog ikke. Opførelsen af de tre stenbroer i den nordlige del af Sønderjylland Povlsbro (1744), Immervad bro (1786) og Gejl Å bro (1818) vidner om en stigende trafik og dermed et voksende behov for broer over de sønderjyske åer til afløsning af de oprindelige trædesten. Lovgivningsmæssigt vidner den første større vejlov for Hertugdømmerne fra 1784 om, at landevejstrafikken og landevejene var ved at få en større betydning.

Først med vejforordningen for Hertugdømmerne i 1842 blev der lagt op til etablering af 515 km makadamiserede (dvs. med fast belægning) hovedlandeveje (chausséer) finansieret af den danske stat. Men initiativet kom godt 80 år senere end i Kongeriget, hvor udbygningen allerede var påbegyndt i 1760'erne. Siden middelalderen havde Hamborg, Altona og Lübeck haft tætte handelsforbindelser med Nørrejylland, der leverede kreaturer og heste til de store bycentre, ligesom Hamborg traditionelt havde stor indflydelse på det nørrejyske pengemarked. Centralmagten frygtede, at et nyt og mere effektivt vejnet ville styrke disse bånd på bekostning af båndene til København. Derfor forhalede den længe en udbygning af de regionale forbindelser og afviste i 1820 en ansøgning fra Hamborg og Lübeck om tilladelse til anlæggelse af en chaussé mellem de to byer. Først i 1838 blev der etableret en chaussé mellem Altona og Lübeck. Men med væksten i de nationale bevægelser fra 1830'erne fik den danske stat i stigende grad brug for et regionalt net af chausséer, der kunne knytte i alt fald Sønderjylland tættere til Kongeriget.

Det sønderjyske jernbanenet

Jernbanerne blev i slutningen af det nittende århundrede og begyndelsen af det tyvende århundrede om noget forbundet med modernitet. Derfor og på grund af jernbanernes langt større transporthastighed fik jernbanerne langt større offentlig opmærksomhed end landevejene. Allerede i september 1844 fik den danske helstat sin første jernbane med Østersøbanen mellem Kiel og Altona. I lighed med chausséerne indgik anlæggelsen af jernbanerne i Hertugdømmerne i et intrikat spil mellem økonomiske og lokale interesser isprængt frygten for den spirende slesvig-holstenske bevægelse. Som Den Slesvigske Forening udtrykte det i 1845 i en ansøgning til kongen: »En jernbane til Hamborg vil uundgåeligt medføre slaveri for Slesvig«. Ikke noget rart perspektiv for Christian VIII på et tidspunkt, hvor der var tryk på de nationale følelser, og det var svært at holde sammen på Helstaten. Samtidig fremstod Nørrejylland med et krav om et jernbanenet, som kunne styrke forbindelsen mellem de studeproducerende områder i Nørrejylland og markederne i Hamborg, Altona og Husum. Disse toner forstummede dog i løbet af Treårskrigen. Da den internationalt orienterede vestjyde Niels B. Breinholt på Vandborg Vestergård vendte hjem fra London i 1850, oprettede han således en lokal komité, der skulle arbejde for at etablere en udskibningshavn i Lemvig. Havnen skulle åbne et nyt marked i England til erstatning for de traditionelle markeder i Slesvig og Holsten. Samtidig kom fokus nu på et jernbanenet, som kunne knytte København tættere til Nørre- og Sønderjylland.[5]

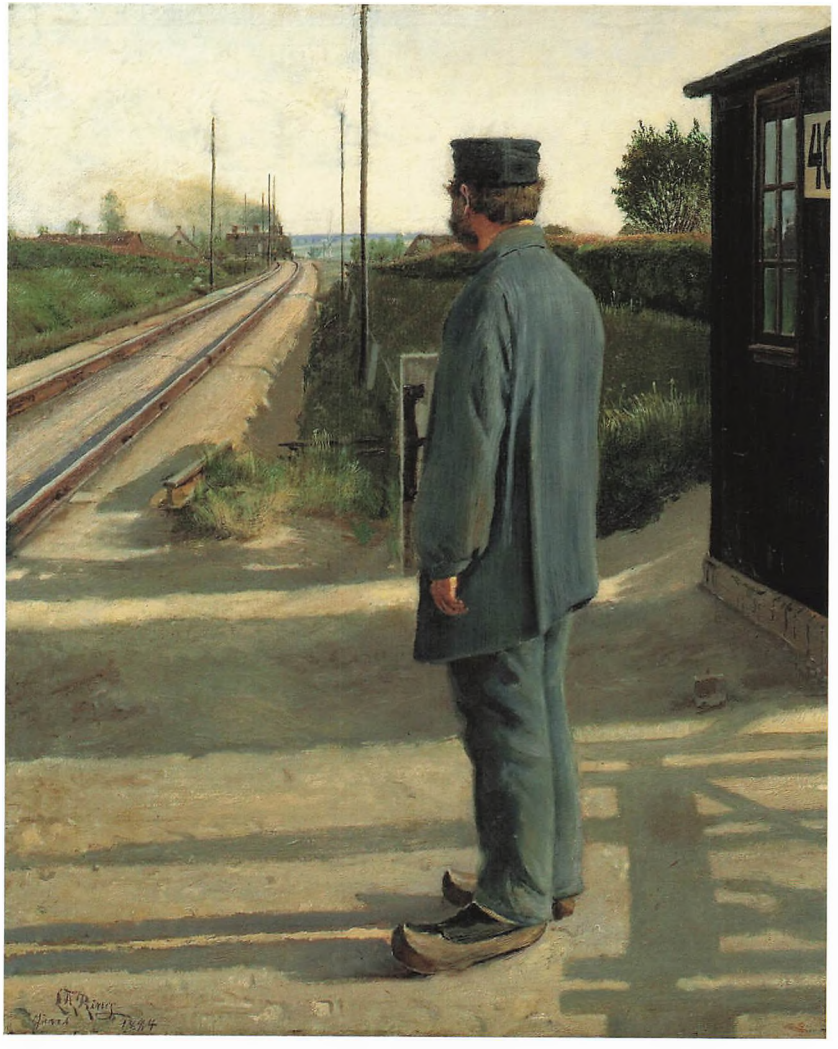

Krigen åbnede for de nationalliberale den længe ventede chance for at gøre udbygningen af infrastrukturen til et stykke politik af stor betydning for den danske nationalbygning. Debatten om denne udbygning begrænsede sig reelt til kongeriget – og Slesvig – og banede dermed vejen for en helt ny forståelse af statens sammenhæng.[6]

Den nye tid kommer med jernbanen til landsbyen Ring. Illustration: L.A. Ring "Banevogteren. Landsbyen Ring". Nationalmuseum, Stockholm.

Nok fortsatte debatten, men jernbaneprojektet i hertugdømmerne blev nu tænkt ind i det danske nationalpolitiske projekt.

Først i 1862 fik det engelske firma Peto, Brassey og Betts efter længere tids lobbyarbejde koncession på anlæggelse og driften af en nord-sydgående stambane fra Flensborg i syd til Vamdrup i nord. Færdiggørelsen blev forsinket af krigen i 1864, men strækningen fra Flensborg til Rødekro var færdig i 1864, tids nok til at de preussiske og østrigske tropper kunne tage strækningen i brug blot

Jernbanenettet i Sønderjylland ved Genforeningen i 1920. De preussiske myndigheder satsede voldsomt på jernbanen som fremtidens transportmiddel og oprettede derfor en række smalsporede amtsbaner. Der gik dog ikke længe, før de tidligere amtsbaner måtte give op overfor konkurrencen fra vognmænd og rutebiler. Illustration: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

få dage inden stormen på Dybbøl 18. april. I 1887 fik Vestslesvig så den længe ventede længdebane fra Heide i syd til Hviding i nord, idet der allerede i 1875 var anlagt en jernbane fra Bramming til Ribe. Dermed var de økonomiske interesser i Nørrejylland og de store markeder også blevet tilgodeset med en langt hurtigere forbindelse.

Det var dog først med den preussiske småbanelov fra 1892, at der for alvor kom gang i den sønderjyske jernbanefeber. Loven gjorde det muligt at lempe på sikkerhedskravene til småbaner, der overvejende tjente mere lokale transportbehov, og som reelt erstattede anlæggelsen af landeveje. Loven og den statsstøtte, som fulgte med, førte til en guldalder for jernbanetrafikken i perioden fra 1898 til 1910, hvor der blev anlagt 450 km smalsporede jernbaner i Nordslesvig. Dermed havde landsdelen ved Genforeningen en jernbanetæthed, der var langt større end i Kongeriget. Størst var jernbanenettet i det store Haderslev Amt, hvor der blev anlagt 207 km, mens der ikke blev anlagt en eneste km småbaner i den del af Tønder Amt, der kom til Danmark i 1920.

Ved Genforeningen overgik statsbanerne til DSB, mens småbanerne blev overdraget til de fire sønderjyske amter. På dette tidspunkt havde jernbanerne imidlertid for længst nået deres zenit. Hurtigt, men sikkert begyndte lastbiler og busser at æde sig ind på de markeder, der hidtil havde været jernbanernes økonomiske fundament. I løbet af de første knap 20 år efter Genforeningen forsvandt hovedparten af det sønderjyske jernbanenet.

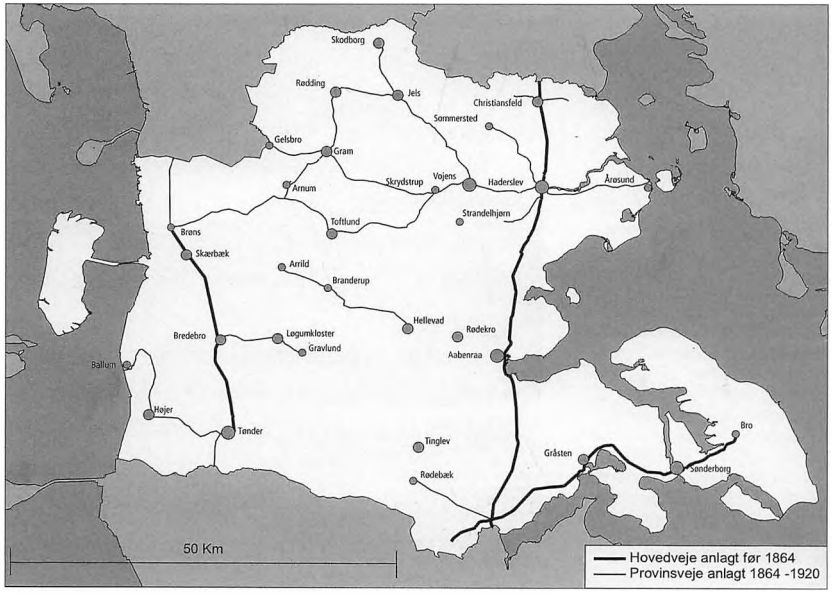

Det sønderjyske hovedlandevejsnet ved Genforeningen i 1920. Der var stort set ikke sket noget ved vejnettet, siden de danske ingeniørtropper forlod landsdelen i 1864, bl.a. hang vejforbindelsen mellem Hellevad og Arrild i det fri. Illustration: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland.

Den store vejplan og omstruktureringen af bivejene 1920-ca. 1960

Det var ikke alene konkurrencen fra lastbiler og busser, der var med til at lægge det sønderjyske småbanenet i graven. Med nederlaget i 1864 blev der de næste 56 år sat stop for en videre udbygning af det overordnede net af landeveje i Nordslesvig, der kunne knytte Sønderjylland tættere til Kongeriget. Konsekvenserne blev et ulogisk og nærmest ubrugeligt landevejsnet ved Genforeningen i 1920. Som eksempel kan nævnes, at landevejen mellem Arrild og Hellevad »svævede i den fri luft« uden videre forbindelse med det øvrige landevejsnet. Det sønderjyske landevejsnet var i en elendig forfatning ved Genforeningen. Det var ikke på grund af krigen, men som følge af den fuldstændige manglende preussiske interesse for landevejene. Den begrænsede

udbygning, der havde fundet sted, var uden nogen som helst form for systematik. Amtsvejinspektør B. Poulsen måtte 1924 formentlig til sin egen overraskelse konstatere:

Mindre naturligt er det derimod, at landevejsnettet uden for Haderslev Kreds i 1920 i hovedsagen ser ud, som det så ud, da det danske Ingeniørkorps i 1864 afleverede det til de tyske myndigheder.[7]

I et nationalstatsperspektiv giver det derimod meget fornuft, at Preussen ikke prioriterede et udkantsområde som Nordslesvig med en infrastruktur, der ville knytte området tættere til Kongeriget.

Ved Genforeningen fik sikring af dansk suverænitet over Sønderjylland højeste prioritet. Fra de helt store områder til de mindste søgte Staten at sikre en reel genforening og slette sporene efter Kongeågrænsen. I september 1920 besøgte statens overvejinspektør den genforenede del af Sønderjylland for at besigtige vejene og udarbejde en samlet plan for en udbygning og forbedring af det sønderjyske hovedlandevejsnet. Resultatet blev »Den store Vejplan«, der betød istandsættelse og udbygning af 1.834 km veje i landsdelen til en samlet pris på 32,5 mill. kr. fordelt over en periode på tolv år fra 1921 til 1933. Økonomisk indvilgede Staten i at investere tolv mill. kr. fordelt over hele perioden i det sønderjyske landevejsnet. Til gengæld forpligtigede de fire sønderjyske amter sig til at overtage administrationen og vedligeholdelsen af provinsvejene og de kommunale biveje, der i forbindelse med planen blev opgraderet til landeveje.

Aftalen blev startskuddet til en gennemgribende omstrukturering af den sønderjyske vejstruktur. Frem til 1933 blev de eksisterende hovedlandeveje renoveret, udrettet efter linealer og udbygget med nye strækninger til et sammenhængende vejnet, bl.a. ved at istandsætte 428 km kommuneveje og opgradere dem til hovedlandeveje.

»Den store vejplan« brød helt afgørende med den hidtidige vejstruktur præget af et ekstremt finmasket net af kommunale biveje, der tjente meget lokale transportbehov. Vejnettet havde ved Genforeningen endnu rod i det gamle landbrugssamfund før udskiftningerne og blev holdt kunstigt i live af den preussiske kommunale struktur med mange meget små vejkommuner, oftest på størrelse med ejerlavet, som bidrog til at fastlåse en vejstruktur uden hensyn til en større helhed og nye behov for fjerntrafik.

Efter Anden Verdenskrig finder vi en kraftig vækst i de kommunale biveje efter et voldsomt fald i årtierne efter Genforeningen, men nu var det resultatet af de mange nye villaveje, der skød op i byernes udkanter, godt stimuleret af lavt forrentede statslån i efterkrigsårene.

Nationalstaten og infrastrukturen

Lige syd for Foldingbro, på højre side, når man kommer fra nord, ligger et lille Genforeningsanlæg med to store mindesten. På den ene står med indhugget og rødt optrukken skrift:

Fædrelandet du søndret laa
Nord og syd for Kongeaa
Nu forenet Jord og Hjem
Bærer Danmark frem

Beboerne paa begge Sider af Kongeaaen
Rejste denne sten d. 15.6 1930
Til minde om Genforeningen 1920

Denne type af genforeningsmindesmærker finder man mange steder. Langt mere interessant i en vejmæssig sammenhæng er imidlertid den næsten helt tilsvarende mindesten til højre for genforeningsstenen. Her kan man læse følgende med tilsvarende skrift:

Til minde om at Haderslev Amt i Aarene 1924-28 med Statens hjælp byggede 4 Landeveje fra Syd mod Nord

Fjelstrup Landevej	*6 km*
Stepping Landevej	*6 km*
Skodborg Landevej	*6 km*
Rødding-Foldingbro Landevej	*9 km*

Denne sten er et godt memento om, at landets infrastruktur er mere end blot smukke veje, broer, jernbaner og færgeforbindelser, men også kulturhistorisk udtryk for skiftende samfundsstrukturer og statsmagtens ønske om at binde landet sammen i et fælles nationalstatsprojekt. Det er derfor ikke tilfældigt, at det kun er i grænselandet, at der findes markante mindesmærker for infrastrukturen.

Jeg har her forsøgt at trække nogle linjer op i udviklingen af det sønderjyske vej- og jernbanenet fra midten af 1800-tallet og frem til i dag. Thomas Højrup har understreget infrastrukturens betydning for forsvaret af dansk suverænitet illustreret med overvejelserne fra slutningen af 1950'erne og frem til

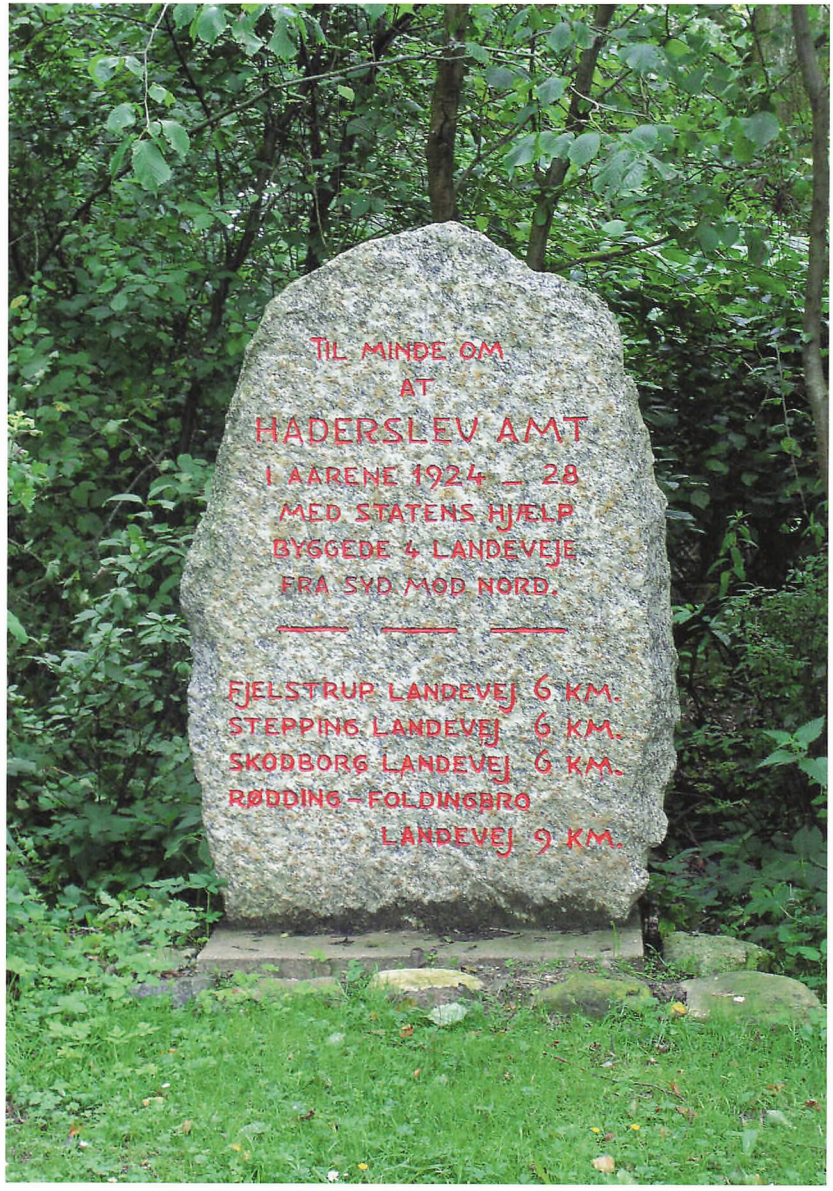

Lige syd for Foldingbro på højre side finder man et lille genforeningsanlæg med to store mindesten, en for genforeningen og så denne mindesten over de store vejanlæg. På meget konkret vis fortæller den, at vejanlæggene i Sønderjylland efter Genforeningen ikke blot er tekniske anlæg, men også symboler på landsdelens genforening med Kongeriget. Foto: Kim Furdal.

begyndelsen af 1960'erne om landets infrastruktur efter Danmarks indtræden i EF. Højrup tegner her et billede af en situation, hvor Hamborg på ny vil strække sin økonomiske indflydelse langt op i Jylland på Københavns bekostning. I dette perspektiv ser han udbygningen af motorvejsnettet og broerne – den nye Lillebæltsbro, Storebæltsbroen, Øresundsbroen og i fremtiden Fehmernbroen – som planlæggernes svar på den økonomiske udfordring fra Hamborg. Og dermed en styrkelse af centralmagtens indflydelse og suverænitet over hele landet.[8)] Som jeg her har søgt at beskrive, er dette en kamp om suveræniteten, der strækker sig helt tilbage til de nationale bevægelsers gennembrud i 1830'erne. Intet nyt under solen.

Veje har ligesom jernbaner en historie. De ligger der ikke bare. De må bl.a. ses i det nationale perspektiv som elementer i nationalstatens suverænitetskamp. Veje og jernbaner transporterer ikke blot varer og mennesker mellem endepunkterne. De letter også forbindelserne for idéer og tropper. Det første kunne apoteker i Aabenraa, A.H.H. Worsaae, fortælle om i sine erindringer, hvor han skildrer et folkemøde i Rødekro den 5. juni 1864. Her blev der efter hans udsagn fragtet en strøm af mennesker fra Ejdersted og det øvrige Sydslesvig til Nordslesvig for at give mødet et entydigt slesvig-holstensk præg og stemning.[9)]

Vejanlæg og jernbaner har som megen anden infrastruktur fjernet fjernheden. Fra midten af 1800-tallet fjernede de afstandene mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Markederne i Hamborg, Altona og andre steder i Hertugdømmerne var i løbet af få år kommet tættere på de nørrejyske studehandlere. Men vejene og jernbanerne var ikke ensrettede. De bragte ikke alene befolkningen tættere på kapitalstærke forretningsmænd i Hamborg, men også slesvig-holstenske politikere og i sidste ende preussiske tropper tættere på Danmark.

Sammenpresning af tid og sted

Slår man op i Den store danske Encyklopædi, kan man læse følgende definition af begrebet infrastruktur:

Infrastruktur, *de fysiske anlæg, som befordrer transport og kommunikation i et samfund, dvs. veje, jernbaner, rørledninger, elektriske kabler og telefonforbindelser. Ofte benyttes begrebet i en udvidet betydning, som også omfatter uddannelse, social- og sundhedsvæsen og anden offentlig service.*

Vælger man som Den store danske Encyklopædi at betragte infrastruktur, som blot og bar objektive fysiske anlæg, der ligger der ude i verden, - som jeg som bilist eller cyklist kan tage i brug, kunne man stoppe her. I dette perspektiv er den sønderjyske motorvej alene et teknisk anlæg, der gør det muligt at vinde tid, ligesom anlæggelsen af minutvejen mellem Aabenraa og Felsted var det i 1930'erne. Men opbygningen af en moderne infrastruktur har langt mere vidtrækkende konsekvenser, hvis man vælger at se motorveje og jernbaner som brugsting på lige fod med hammeren i mit værksted eller PC'eren i mit

arbejdsværelse. I det perspektiv får det nogle konsekvenser, når den moderne infrastruktur rykker på forholdet mellem tid og sted.

I stedet for definitionen i Den store danske Encyklopædi definerer jeg infrastruktur som *samfundsmæssige anlæg og institutioner til fjernelse af fjernhed.* Definitionen er udledt af den tyske filosof Martin Heideggers begreb »fjernelse« som en måde at være på som menneske. Pointen er, at mennesket fjerner fjernheden til noget for at få det *ved-hånden* som en brugsting.[10] Fjernelsen skal altid ses i forhold til kroppen, som altid skaber et HER for det enkelte individ. Fjernelse af fjernhed betyder altså, at vi bringer ting eller informationer tættere på kroppen. Når jeg vil besøge København, gør motorvejen det hurtigere og lettere at komme til hovedstaden fra Sønderjylland. Vandrørene i mit hjem bringer vandet fra fjerne boringer direkte ind i mit køkken og badeværelse, mens internettet giver mig direkte, let og hurtig adgang til informationer, som ligger spredt rundt om i verden. Infrastrukturen fjerner afstanden mellem på den ene side min livsverden, hvor jeg er netop lige nu, og så de brugsting som rindende vand, informationer og f.eks. kulturtilbud eller andet i København.

Ud fra dette konkrete eksempel er det ikke så underligt, at mennesket har en iboende tendens mod nærhed, eller som Heidegger udtrykker det:

I tilstedeværen [dvs. mennesket] ligger der en værensmæssig tendens mod nærhed. Alle former for hastighedsforøgelse, som vi i dag mere eller mindre nødtvunget går med på, higer efter at overvinde fjernheden.[11]

Infrastrukturen fjerner altså afstanden mellem på den ene side befolkningens forskellige livsverdener og de brugsting, som de ønsker og har brug for i det gode liv, så de er ved-hånden i forhold til kroppen enten konkret fysisk eller som maskinbårne informationer eller transaktioner. I den forstand kan infrastruktur være havneanlæg, som gør det muligt at fragte norsk tømmer til Sønderjylland, makadamiserede veje, der kan bruges til fragt af varer og tropper, postvæsenet, som siden 1600-tallet har bragt informationer rundt i form af fysiske breve eller globale netværk, som kan fragte digitale informationer kloden rundt i løbet af få sekunder. Infrastruktur kan altså både være tekniske anlæg og digitale netværk, men også bestemte organisationsformer og institutioner.

Man kan ikke se mennesket som adskilt fra de genstande hun eller han omgiver sig med. Mennesket har lige fra fødslen et stadig formålsrettet forhold til sine omgivelser. Tingene er integrerede dele af forskellige livsverdener. Jeg sidder i dette øjeblik ved mit skrivebord for at skrive denne artikel. Her er jeg bl.a. omgivet af en computer, bøger, internetforbindelse, en stol, kaffekop osv. Alle disse ting indgår som elementer eller brugsting i mit liv for at gøre dette liv som historiker muligt. På tilsvarende vis indgår gården med bygninger, jord, besætning, trillebør, malkeanlæg etc. som elementer i landmandens liv. Man kan derfor ikke fjerne gården, og så hævde, at landmanden kan forsætte som hidtil. På tilsvarende vis kan man ikke afskaffe min internetforbindelse og så hævde, det ikke får

Tiden og moderniteten spiller en helt central rolle i Sergio Leones filmklassiker "Once upon a time in the west" fra 1968. I den lille prærieby Flagstone går tiden så langsomt, at urene end ikke har visere. Først med jernbanen og dermed den nye tid, kommer der skred i handlingen og i tiden. Allerede i filmens berømte indledning, hvor tre frakkeklædte revolvermænd venter på toget, trækkes tilskueren ned i langsomheden, hvor tiden udfyldes af små detaljer som en dryppende vandbeholder og en irriterende flue. Og med disse detaljer skærpes tilskuerens opmærksomhed, inden togets ankomst på dramatisk vis sætter handlingen i gang. Her ses de tre revolvermænd over for en af filmens hovedpersoner, "Harmonica" (Charles Bronson) umiddelbart efter han er steget af toget, hvor tiden og handlingen begynder. Stillbillede: Øst for Paradis.

konsekvenser for mit liv. Alle de genstande, som indgår i hver vores liv, er bundet sammen i en helhed, som partikler i et atom.[12] Netop derfor er museernes genstande så unikke til at beskrive det levede liv. Motorvejen, mobiltelefonen, internettet og vandrørene indgår i hver vores liv på lige fod med sengen, kaffekoppen og sofabordet.

Vender vi tilbage til infrastrukturen, så er et af de mest karakteristiske og fundamentale træk ved det moderne samfund og modernitet gennem de sidste ca. 200 år en systematisk og accelererende fjernelse af fjernhed. Udviklingen kan føres langt tilbage, men det er de sidste 200 år, som for alvor har ført til en kompression af tid og sted. Det startede med James Watts videreudvikling af dampmaskinen i 1760'erne, der førte til udviklingen af bl.a. damplokomotivet og dampskibet. Senere fulgte opfindelsen af forbrændingsmotoren og flyvemaskinen, som gjorde det muligt at transportere mennesker og ting hurtigere over længere afstande. Tænk blot på Jules Vernes roman *Jorden rundt på 80 dage*, der udkom i 1873. Dengang var romanen science fiction. I dag kan enhver eventyrlysten backpacker tilbagelægge strækningen i løbet af ganske få dage. Især jernbanerne var forlenet med en optimistisk fremskridtstro, måske fordi jernbanen og tid hænger så uløseligt sammen? Emil Bønnelycke kunne i digtsamlingen *Asfaltens Sange* fra 1918 således skrive poetisk og beundrende om tidens hastighed:

Det er sommer i juli. Perronen er en panisk stime af rejsende damer med hvide hatte, champagnefarvede støvler, forpustede ansigter, dragere, jernbanefolk, soldater, officerer. Jeg beundrer denne tilsyneladende forvirring af kommende toge, af ilende mennesker, af klokkeslæt for dens absolutte balance, dens normalt funktionerende indre. Jeg begejstres af denne uros ro.

Det får nogle drastiske konsekvenser, når veje, jernbaner, flyvepladser, postvæsen og internettet forrykker forholdet mellem tid og sted. Disse temaer gennemspilles i Sergio Leones filmiske mesterværk og filmklassiker »Once upon a time in the west« fra 1968. Her er det jernbaneselskabernes kapløb med tiden og hinanden for at nå Stillehavskysten, som er den drivende kraft i handlingen og de forbrydelser, som bliver begået i løbet af filmen. Jernbaneselskabet repræsenterer den nye tid, det hastige tempo og den nye mere forfinede livsstil over for filmens - primitive – hovedpersoner, pistolmændene. Over for disse står jernbaneselskabets slebne direktør, der midt i filmen forklarer filmens hovedskurk Frank, som spilles fremragende af Henry Fonda, at fremtidens våben er penge, ikke pistoler. Alligevel har han hyret Frank til at rydde de menneskelige forhindringer af vejen for fremskridtet for til sidst at betale hver af Franks pistolmænd 500 dollars for at dræbe Frank. Den nye og gamle tid mødes således hele tiden.

Byen Flagstone er den gamle tid, en støvet og ufærdig prærieby. Her går tiden så langsomt, at byens ure end ikke har visere. Tiden går langsomt, og det tempo lægges der allerede op til i en af filmhistoriens mest berømte indledende scener, hvor den filmiske fokus på bl.a. den knirkende vindmølle og en summende flue, skærper vore sanser for langsommeligheden i de mindste detaljer. Da filmens retfærdige hævner, *Harmonica*, spillet af Charles Bronson, skal advare sin dødsfjende Frank mod en snigskytte, der er skjult bag en af urskiverne, sker det med ordene: »som tiden dog går, den er allerede over 12!«. Med jernbanen kommer tiden, som får tingene til at ske i Flagstone.[13)]

Og bortset fra filmens kvindelige hovedfigur, spillet af Claudia Cardinale, ved filmens øvrige hovedpersoner pistolmændene og direktøren for jernbaneselskabet, at de skal dø. Deres tid er ovre. De repræsenterer det gamle samfund eller mennesket, »en ældgammel race«, som Harmonica udtrykker det.

Mens 1900-tallet var præget af opfindelser for transport af mennesker og genstande, så har det tyvende århundrede været domineret af opfindelser, der har fjernet fjernheden til informationer. Martin Heidegger taler i sit hovedværk *Væren og tid* om, hvorledes radioen har fjernet verden ved at udvide den dagligdags omverden.[14] I dag kunne han fortælle historien om, hvorledes de digitale netværk har fjernet fjernheden til informationer.

Konsekvenserne er gennemgribende for staten, samfundet og det enkelte menneske. Mikkel Leth Jespersen har i en lille artikel om en drabssag fra 1561 meget illustrativt beskrevet Hertug Hans den Ældres problemer med at administrere de geografisk fjerneste dele af hertugdømmet. Det tog tid for hertugen at få selv de mest nødvendige oplysninger fra de fjerneste kroge, lige som det tog tid at få befalingerne ud til de steder, hvor de skulle implementeres. Dette slækkede hertugens reelle magt og styrkede til gengæld de lokale administratorers magt og indflydelse.[15]

I dag kan man få informationer i løbet af få sekunder ved tryk på en knap. Hurtige informationer er blevet grundlaget for det moderne velfærdssamfund, for statsmagten og ikke mindre for den frie kommunikative handel, som er en af forudsætningerne for et demokratisk samfund. Faktisk har vi inden for de sidste årtier fået let adgang til så meget information så hurtigt ved-hånden, at der er en reel fare for at skjule de vigtige informationer i oceanet af ligegyldig støj i kommunikationen. Som Umberto Eco udtrykte det om internettet med en henvisning til sin succesroman, *Rosens navn*. Tidligere kunne despoten som munkene på klostret gemme viden og information i hemmelige rum. I dag vil han blot lægge det hele ud på internettet, hvor ingen kan finde det i mængden af irrelevante og overflødige informationer.

Det moderne samfund har oplevet en kompression af tid og sted uden sidestykke, der har udtyndet stedet (place), som den amerikanske filosof Edward S. Casey har udtrykt det.[16] Stedet kan ifølge Casey ikke tyndes fuldstændigt ud, men det bliver i stigende grad ensrettet og ude af stand til at engagere vores bekymrede optagelse af stedet. Stedet er ikke »den første af alle ting«, som udtryk af den græske filosof Archytas af Tarentum. Caseys udgangspunkt er, at *vi er i stedet, stedet er i os* og konstituerer os som mennesker.[17] Stedet er vores livsverden, som vi sanser i, da kroppen er en del af stedet. Stedet er altså ikke noget, der ligger »der ude« som et objekt. Når vi rykker forholdet mellem tid og sted ved hjælp af jernbaner, motorveje, flytrafik og internettet, rykker vi altså noget helt grundlæggende ved os som mennesker. Det afgørende er, at kompressionen af tid og sted udtynder stedets egenart. Det er med steder som med termodynamikken, hvor forskelle i varme og tryk udlignes, at vi går mod større og større orden.[18] København og Oslo bliver i stigende grad mindre udgaver af New York

og Tokio, mens forskellene forsvinder mellem Kolding og Horsens. For mennesket betyder dette, at det må se sig reduceret til en ikke afgørende del af en helhed uden mulighed for at træffe de afgørende beslutninger, som det kan på et gennemstruktureret sted som f.eks. et snedkerværksted. Men prisen har været, at beslutninger og forhold for at leve det gode liv på netop dette – gode - sted ligger helt andre steder i verden.

Ironien er, at menneskets iboende trang til at fjerne fjernheden med den stadig mere effektive infrastruktur har undergravet menneskets mulighed for at styre sit liv på netop det sted, hvor han eller hun bor. Ikke mindst IT-udviklingen gennem de sidste 30 år har undergravet stedets betydning. Forskellen mellem langt væk og hernede er ophævet, skriver Zygmunt Bauman. Rummet sætter simpelthen ikke længere grænser for menneskelig handlen og dens virkning.[19] Og med den hast IT-teknologien kan formidle informationer og beslutninger, bidrager tiden ikke længere til rummets værdi:

Tid og rum, de to begreber, som forhen blev brugt til at måle tidens gang og dermed beregne 'værdien' af den 'tabte' tid, har mistet en stor del af deres betydning, der – ligesom alle andre betydninger – hidrørte fra det skarpe modsætningsforhold mellem dem. Nu er der kun 'øjeblikke', dimensionsløse punkter.[20]

Konsekvenserne af denne udvikling kan ses på mange områder. Internationalt har geografen Wilbur Zelinsky stillet det spørgsmål, om vi befinder os i en identitetskrise eller ligefrem en »identitets angst«. I alt fald har han noteret en voldsom opblomstring i anvendelsen af begrebet identitet gennem de sidste 40 år. Noget tyder på, at det enkelte menneske og samfundet har stadigt vanskeligere ved at håndtere den voldsomme kompression af tid og sted.

Indføringer under overskriften "Identity" i Social Sciences Citation Index 1956-1998[21]

	antal	antal pr. år
1956-1965	688	69
1966-1970	1.131	226
1971-1975	1.360	272
1976-1980	2.739	548
1981-1985	3.270	654
1986-1990	3.813	763
1991	780	780
1992	1.202	1.202
1993	1.355	1.355
1994	1.479	1.479
1995	1.653	1.653
1996	2.219	2.219
1997	2.232	2.232
1998	2.413	2.413

Denne udvikling medfører dog ikke kun en svækkelse af mennesket. Edward Casey understreger, at selvet også kan gøre en dyd af nødvendigheden ved at udvise større følsomhed over for selv mindre forskelle mellem forskellige steder.[22] Jo mere stedet bliver tyndet ud, desto mere søger mennesket »tykke steder«, hvor dets egen eksistens kan blomstre. Det er

i dette perspektiv vi skal se den voksende og frodige interesse for lokalhistorie og regionale forskelle rundt om i landet. Inden for de senere år har vi i Sønderjylland således oplevet en stigende interesse for det sønderjyske kaffebord, sønderjyske egnsretter som f.eks. kål og kålpølser, men ikke mindst i interessen for den sønderjyske dialekt bl.a. med oprettelsen af Æ Synnejysk Forening i 2000. Det er i dialekten, at sproget og hjemstavnen har sin rod, hævder Heidegger.[23] Til disse eksempler kunne også nævnes interesse for en lang række andre fænomener som de frivillige brandværn, den særlige borgerlige personregistrering, mindretallene, landskabet og især marsken. Zygmunt Bauman konstaterer da også, at stedet paradoksalt nok har fået en øget værdi i takt med hverdagslivets stigende afhængighed af markedets luner.[24]

Det er for mig at se her, vi skal finde logikken, når den franske filosof Michel Foucault bramfrit hævder: »Den nuværende periode vil måske mere end noget andet være stedets epoke«.[25] Efter den engelsk flåde i 1707 led skibbrud, hvor 2.000 mand mistede livet, og fire skibe drev rundt i elleve dage uden mulighed for at navigere på grund af tåge og dårligt vejr, satte den engelske regering et arbejde i gang for at forbedre navigationen. For at finde den præcise længdegrad til brug i navigationen, var det nødvendigt at kunne måle tiden præcist. Det kræver tid for at bestemme stedets placering. Eksemplet illustrerer godt, hvorledes den øgede handel og samkvem over længere strækninger har bidraget til at give tiden dens helt centrale placering over for stedet i en grad, så vi for længst har glemt, at vi selv har konstrueret tiden. Tiden blev alt, mens stedet kom til at spille en underordnet rolle, en udvikling som kulminerede i 1700-tallet.[26] Det er denne rollefordeling mellem tid og sted, som infrastrukturen i disse år bryder op. Sideløbende med udbygningen af infrastrukturen og en udtynding af stedet er fulgt en voksende interesse for netop stedet.

Det startede med etableringen af nationalstatsprojekterne i det 19. århundrede. Udviklingen af modsætningerne mellem dansk og tysk i Sønderjylland i første halvdel af 1800-tallet kan ses som et første udtryk for stedets stigende betydning. Vi ser en flytning af opfattelsen af kongemagten som fællesnævner for Helstaten med store sproglige, kulturelle, historiske, geografiske og andre forskelle fra Nordkap i nord til Altona i syd til en følsomhed over for disse forskelle, som kom til at definere forskellige »folk«. Inge Adriansen har gennem sin forskning påvist, hvor mangeartede disse markører af det nationale fællesskab kan være.[27]

Men etableringen af nationalstaten, som et særligt sted er kun starten på en udvikling gennem især sidste halvdel af det tyvende århundrede på vej mod en stærkt stigende interesse for store og især små forskelle mellem selv meget små steder. Dette kan gøres på mange måder. Man kan som den engelske forfatter Bruce Chatwin søge ud til de steder, hvor man endnu ikke har fjernet fjernheden, som i romanen *Drømmespor* fra 1987 om de australske aboriginals, eller afsøge, om man kan leve i en traditionsbunden enklave, som han gør det i romanen *Det sorte bjerg*, der udkom i 1982. Bøgerne er litterære genspejlinger

I 2007 udkom cd'en Hjemstavn med et cover udformet som et stykke stramaj. På CD'en med nye hjemstavnssange kunne man bl.a. høre gruppen Larsen & Furious Jane i sangen "Have og Henne" synge "Jeg kender stedet, jeg kender kuren, når jeg skal have genopfrisket mit begrænset omfang". Denne distancering til hjemstavn-projektet og hjemstavnsfølelserne i en CD'er om netop hjemstavnen gik også igen i DR program "Smagsdommerne" 2007, hvor tre dommere skulle vurdere CD'en. Her udtalte en af dommerne Christina Rosendahl, at hun i starten havde fordomme over for CD'en og hjemstavnsprojektet, mens en af de to andre dommere, Frederik Wiedemann, påpegede CD'ens dobbelthed mellem på den ene side begrebet "hjemstavn" og så hvorledes mange af musikerne i deres tekster havde travlt med at komme væk fra hjemstavnen. Pladen rummer ikke kærlige henvisninger til barndommens land, som han udtrykker det. Der er tydeligvis sket noget med begrebet hjemstavn, siden Jeppe Aakjær kunne lade hjertet skælve. Illustration: Bonnier Amigo Music Danmark / Norge.

af backpacker-bevægelsen gennem de sidste 40 år, hvor unge søger ud i verden med rygsækken på ryggen for at opleve fjerne steder. Samtidigt er de eksotiske steder med til at afgrænse, hvad hjemstavnen ikke er og dermed indirekte, hvad hjemstavnen er. Her ligger forklaringen på, at mange især unge ønsker sig hen til uspolerede steder uden turistpræg. Netop turistindustriens fremmarch ødelægger modsætninger mellem hjemstavnen og den fremmede verden.

Man kan også vælge at vende blikket mod stedet og især stedet, som det var inden, fjernheden blev fjerne. Dette kommer bl.a. til udtryk i hjemstavnsfølelse, dvs. kærlighed til et bestemt geografisk rum, som er mindre end nationalstaten.[28] Ser man på begrebet »Heimat«, så fik det først sin nuværende be-

Ordet nostalgi har ændret indhold, siden Johannes Hofer skabte begrebet som en lægelig diagnose i 1688. Vi lever i et nostalgisk samfund, men det er sjældent, at man åbent vedkender sig det lidt sødlige forhold til fortiden som denne butik i Svaneke fotograferet i sommeren 2010. Foto: Kim Furdal.

tydning i det 19. og 20. århundrede. Helt ind i det 19. århundrede havde begrebet stadig sin oprindelige retslige karakter i Tyskland.[29] I Danmark er begrebet »hjemstavn« første gang registreret i 1905 som en del af ordet »hjemstavnslære«, en oversættelse af det tyske ord »Heimatkunde« forstået som »elementær undervisning, der går ud på at give eleverne et på iagttagelser grundet indgaaende kendskab til hjemstavnen (dets topografi, fauna, flora, historie osv.)«.[30]

I dette perspektiv bliver hjemstavnen stedet, som ikke længere er. Stedet, som det var, inden infrastrukturen udtyndede stedet. Den tyske etnolog Ina-Maria Greverus taler, skønt fra et helt andet udgangspunkt, om »Den subjektive livsvirkelighed Heimat – også som metaphor for det tabte eller det vindende tilfredsstillelsesrum«.[31] Et sted uden forandring og tab er ikke en hjemstavn. Det er med hjemstavnen som med kultur. En kultur er ikke noget i sig selv, men kan kun ses i forhold til en anden kultur. Her ligger pointen, når den engelske forfatter Leslie Poles Hartley i prologen til romanen *The Go-Between* skriver: »Fortiden er et fremmed land. De gjorde ting anderledes der«. Den franske forfatter Marcel Proust kaldte sit storværk *På sporet efter den tabte tid*. Det er mere en detaljeret beskrivelse og analyse af et sted, der ikke længere var, da han gik ind i en selvvalgt eremittilværelse for at skrive sit epos over personer og steder, som indgik i hovedpersonen Swanns verden. Den tasmanske professor i filosofi, J. E. Malpas, er inde på noget tilsvarende i sin afhandling om sted og erfaring, hvor han bl.a. bemærker, at værket i lige så høj grad handler om sted som

om tid, og Proust tager fat i sit eget liv ved at se stederne i relation til det liv, som de udgør rammerne for.[32] Et af de tidligste udenlandske litterære eksempler på tabet af stedet er skrevet af faderen til begrebet »modernitet« Charles Baudelaire (1821-1867), som i digtet Svanen fra digtsamlingen *Syndens blomster* (1857) bl.a. skriver:

Har pludselig frugtbargjort mine Minders Rige,
Just da jeg gik igennem den Carousel.
- Det gamle Paris forsvandt (i en By må Trækkene vige)
Med større Hast, Ak, end i en dødelig Sjæl;

Og videre:

Paris forandres, men Sorgen forandres ikke,
Alt, Stilladser, Palæer, hvor gammel krog
Står som Tegn og Billeder for mine Blikke,
Minderne er tungere end Bjergenes Åg.[33]

Digtet emmer af melankoli over tabet af stedet, som det var med dets følgesvende nostalgi og hjemve, en grundstemning af smerte over det tabte. Ingen tænker i dag over, at begrebet »nostalgi« frem til midten af 1800-tallet var en medicinsk diagnose skabt af den ambitiøse schweiziske læge Johannes Hofer af de græske ord *nostos* – vende tilbage og *algia* – længes. Hofer beskrev i 1688 nostalgi som en trist stemning, der kommer fra et ønske om at vende tilbage til sit fødeland.[34] Da den ofte ramte schweiziske lejesoldater, blev sygdommen ofte kaldt »den schweiziske syge«. Nostalgien skabte »fejlagtige« forestillinger, der fik den ramte til at miste kontakten med virkeligheden. Denne længsel efter hjemmet udtømte patientens livskraft, fik ham til at tabe appetitten og drev ham i værste fald ud i selvmordstanker og selvmord. Til gengæld kunne Hofer konstatere, at nostalgikeren havde en beundringsværdig evne til minutiøst at huske lyde, smagsoplevelser og andre detaljer fra det tabte paradis. Hofer så med en vis sympati på, hvad i alt fald visse af hans patienter, der udviste en »sygelig« kærlighed til deres hjemland. Senere var man knap så overbærende. Den franske doktor Jourdan Le Cointe foreslog således i en bog fra 1789, at nostalgi skulle bekæmpes ved at påføre patienten smerte, mens den russiske hær i forbindelse med et felttog ind i Tyskland 1733 bekæmpede nostalgi med en befaling om, at den første, som blev syg af nostalgi, skulle brændes levende.[35]

Som med begrebet Heimat ændre begrebet nostalgi indhold og bliver i løbet af 1800-tallet ikke længere en sygelig undtagelse fra det normale. Kærlighed til hjemmet og hjemstavnen bliver i stedet en central del af nationalromantikken. En maler som P.C. Skovgaard kan i 1857 male et billede af den lyse danske bøgeskov, som udtryk for det særligt danske, ligesom malere som f.eks. Jeppe Madsen Ohlsen, Erik Raadal og Fritz Syberg senere kunne fastholde erindringer om steder som Christiansfeld, Gjern eller Kerteminde.[36] Inden for litteraturen var Steen Steensen Blicher en af de første i Danmark til at skrive om denne melankoli og hjemve efter barndommen og den tabte tid som her i digtet »Mit fødeland« fra digtsamlingen *Hjemve* fra 1814:

Jeppe Madsen-Ohlsen er en af de kunstnere i det nittende og tyvende århundrede, der hentede motiver fra hjemstavn, i dette tilfælde Christiansfeld. Her skildrer han en verden præget af Brødremenigheden, der som måske andre hjemstavne lukker af over for omverdenen. Titlen er "Efter gudstjeneste", og maleriet er udført i 1938. Foto: Museum Sønderjylland – Brundlund Slot.

Min Fødestavn er Lyngens brune Land,
Min Barndoms Sol har smilt på mørken Hede,
Min Spæde Fod har trådt den gule Sand,
Blandt sorte Høje bor min Ungdoms Glæde.
Skøn er for mig den blomsterløse Vang,
Min brune Hede er en Edens Have:
Der hvile også mine Ben engang
Blandt mine Fædres lyngbegroede Grave.

12 år før Emil Bønnelycke beskrev banegårdsstemningen, udsendte Jeppe Aakjær hjemstavnsdigte i digtsamlingen *Rugens sange* fra 1906, hvor han beskrev arbejdsprocesserne i barndommens land og den erfaringsbevægelse, der havde fundet sted i hans sind, som var indlejret i den sansende og erfarende krop. Her finder man et »da« om barndom-

mens land og et »nu« i form af den erfarne og voksne fortæller. Det er et lyrik, der henter sin styrke i netop de konkrete erfaringer.[37] I diget »Når rugen skal ind« kan man bl.a. læse:

Nu er det længe siden,
Men end det gjemmes i mit sind,
Hvordan i barndomstiden
Den kjære rug kom ind,
Hvordan dens kjærnetunge top
Ved moders svage kræfter
blev lagt i lugen op.

Senere har mange andre fulgt op. Inden for de senere år har vi set romaner af bl.a. forfattere som Helle Helle (*Rødby-Puttgarden* 2005), Knud Romer (*Den som blinker er bange for døden* 2006), Jens Smærup Sørensen (*Mærkedage* 2007), Erling Jepsen (*Kunsten at græde i kor* 2002), Carsten Jensen: (*Vi, de druknede* 2006) og Dennis Gade Kofod (*Nexø Trawl* 2007), hvor stedet spiller en central rolle i fortællingen. Man kunne også nævne Dan Turells moderne klassiker *Vangede billeder* (1978), hvor stedet tages under kærlig behandling. Inden for musikken kunne man nævne så vidt forskellige grupper og personer som Gasolin med »Langebro« fra gruppens første plade *Gasolin* (1971), C.V. Jørgensen, som udødeliggjorde Hovedgaden 84E i Lyngby i sangen *Elisabeth* på albummet *Lediggang a gogo* (1982), Allan Olsen med *Norlan* (1989) og Michael Falch med sangen »Kalvehave Mark« fra CD'en *Falder du nu* (2002). Inden for filmverden kunne man pege på instruktør Lotte Svendsens meget indfølende *Bornholms stemme* fra 1999.

"Afgang" fra 1918. Maleren Jais Nielsen har her fanget moderniteten symboliseret med toget og det moderne menneskes forhold til tiden, som Emil Bønnelycke gjorde det i digtsamlingen *Asfaltens Sange* fra samme år. Illustration: Fuglsang Kunstmuseum.

Store dele af det lokalhistoriske arbejde må ses i dette perspektiv som udtryk for kærlighed til stedet og en vej til at gøre tynde steder tykkere. Etableringen af de nationale og regionale museer i midten og slutningen af 1800-tallet kan ses som institutionaliserede udtryk for den kollektive nostalgi.[38] I de første årtier af det tyvende århundrede skød en lang række amtshistoriske samfund op, hvor amterne og gamle administrative grænser

kom til at danne rammerne for det lokalhistoriske arbejde. Fra midten af 1900-tallet og især efter kommunalreformen i 1970 er kommunerne mange steder blevet den »naturlige« ramme for det lokalhistoriske arbejde i Danmark. Kommunalreformen var med til at forstærke den lokalhistoriske interesse, som op gennem 1980'erne har ført til etablering af lokalhistoriske arkiver, der ofte kun dækker et enkelt sogn. Det seneste eksempel i Sønderjylland er etableringen af det lokalhistoriske arkiv for Ravsted sogn i februar 2010.

De lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland havde i 2007 lige knap 14.000 medlemmer svarende til 5,5% af hele befolkningen i landsdelen fra vugge til grav. Lægger man hertil medlemmerne af de landsdelsdækkende historiske foreninger, havde de historiske foreninger i Sønderjylland tilsammen lidt over 19.000 medlemmer eller 7,6 % af landsdelens befolkning. Men den lokalhistoriske interesse hos børn og unge er meget begrænset. Sammenholder man antallet af medlemmer med den primære gruppe af lokalhistorisk interesserede, dvs. gruppen 50+, så udgjorde medlemmerne 15 % af den sønderjyske befolkning over 50 år!

De historiske foreninger og arkiver i Sønderjylland skaber sjældent de helt store avisoverskrifter, selv om de er uhyre produktive. I 1995 udkom der i Sønderjylland 32 årbøger i et oplag på ca. 11.000 eksemplarer. Disse var i 2007 vokset til 41 årbøger med et samlet oplag på knap 24.000 eksemplarer, hvilket svarer til en vækst i oplagstallet på 118 % på blot tolv år. Det er oplagstal og en vækst, som må gøre enhver direktør på de store københavnske forlag grønne af misundelse. Hertil skal lægges en række bogudgivelser, der hvert år udkommer sideløbende med årbøgerne samt et ukendt antal af foredrag, byvandringer og udflugter, som foreningerne afholder hvert år.

Vi har ikke noget begreb for menneske. Heidegger skriver i *Hvad er metafysik*, at »Væren« er i »Væren og tid« ikke noget andet end *tid*.[39] I tiden dvs. nutiden tager verden skikkelse som genstand for en alt omfattende og grænseløs planlægning, beregning kontrol og sikring af de projekter, som vi altid udkaster for vores fremtid. I tiden afslører vi vores sande væren. Jeg tror udbygningen af infrastrukturen i det moderne velfærdssamfund har rykket helt afgørende på forholdet mellem tid og sted. Og i sidste instans det at eksistere netop HER.

Efterspil

Journalist og forfatter Egon Clausen udgav i foråret 2010 debatbogen *Fodrejse ad tilgroede spor*. I bogen, der på forsiden prydes af et billede af endestationen for lokaltoget Nebelgrisen ved Nørre Nebel, tager Egon Clausen læseren med på en fodtur ad banelegemet fra Nørre Nebel til Tarm, en tur på ca. 12 km. Udgangspunktet for bogen er de negative begreber som »den rådne banan« og »kolonierne«, der har præget den offentlige debat om »udkanterne« af det danske samfund gennem de senere år.

På sin egen underspillede måde foretager Egon Clausen på samme tid en rejse i tid og sted, hvor han lader stederne og lokalhistorierne gå i dialog med nutiden og opfattelsen

af Vestjylland som stillestående uden fremdrift og udvikling. Ad denne sti søger han at vise, hvorledes centraliseringen, aktuelt med kommunalreformen i 2007, har afkoblet den en gang så dynamiske og aktive befolkning i området fra udviklingen. Det symboliseres og vises i helt bogstaveligste forstand med den nedlagte jernbane. Da han spørger en kone i Sønder Vium om, hvornår den næste rutebil afgår fra Sønder Vium, får hun svaret:

'Der går ingen', siger hun.
Jeg tror ikke mine egne ører, men hun gentager: 'Der går ingen,' og hun forklarer, at der kun er busforbindelser til omverdenen i skoletiden, og da skolen har efterårsferie, har Sønder Vium ingen busforbindelse med omverdenen.
'Det kan da ikke passe,' siger jeg. For første gang i over hundrede år har Sønder Vium ingen offentlige transportmidler.
'Det er noget, de har bestemt ovre i København,' siger hun.
'Nej, det er da noget, de afgør i kommunen,' siger jeg. 'Du må stemme på nogle andre politikere næste gang.'
'Næh,' siger hun. 'Det kan være det samme. Vi har alligevel ikke noget at skulle have sagt.'

I overført betydning har centraliseringen ifølge Egon Clausen bl.a. sendt området omkring banen Nørre Nebel – Tarm tilbage til tiden før jernbanen kom til Flagstone. Selv om han på et tidspunkt fremhæver, at jernbaner og tid hører ubønhørligt sammen, deler han næppe Sergio Leones præmis om, at det var en tid uden tiden. Men beboerne har mistet mag-

På forsiden af Egon Clausens bog fra 2010 "Fodrejse ad tilgroede spor" ses endestationen for lokaltoget Nebelgrisen. Undervejs på turen ad det tilgroede banelegeme fra Nørre Nebel til Tarm lader forfatteren fortiden gå i dialog med nutiden og spørger, hvorfor de før så aktive samfund er kørt på et sidespor i den såkaldte udvikling. Foto: Egon Clausen: "Fodrejse ad tilgroede spor".

ten over deres eget samfund, og nu har man centralt end ikke længere brug for infrastruktur til de yderste dele af det danske samfund. Milan Kundera skriver i *Om latter og glemsel*, at »Menneskets kamp mod magten er hukommelsens kamp mod glemslen«. Måske er det, hvad Egon Clausen bl.a. har i tankerne, når han skriver:

Hvad skal jeg svare? At jeg går her, fordi jeg vil give de folk, der bor her, en historie, som de kan være stolte af? At jeg vil gøre dem synlige, ikke blot for de øvrige danskere, men også for mig selv? For det vil jeg jo. Jeg vil beånde egnen, men det kan jeg ikke få mig selv til at sige til Søren Dam. Det vil lyde alt for højtravende, så jeg siger, at jeg skriver en bog om jernbanen, og derfor vandrer jeg ad de gamle spor.[40]

NOTER

1) Mads Lidegaard udgav i perioden 1975-1983 seks bind om Hærvejen fra Himmerland i nord til grænsen i syd. Bjørn Svensson: Den delte Hærvej. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1967, s. 145-165. Bjørn Svensson: Rechte herr weg: I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1967, s. 209-219.
2) Alex Wittendorf: *Kongevej og Alvej*. København 1973, s. 58.
3) Ringkøbing Amtskommune: *Oldtidsvejen*. 1989.
4) Mortensen, Peder & Birgit M. Rasmussen (red.): *Fra stamme til stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*. Århus 1988.
5) Damgaard, Ellen og Esben Graugaard: *Niels Buch Breinholt. Vestjyde og verdensmand*. Holstebro 1994, s. 35.
6) Frandsen, Steen Bo: *Opdagelsen af Jylland*. Aarhus 1996, s. 393.
7) B. Poulsen: De sønderjyske landeveje. I: *Dansk vejtidsskrift* 1924, s. 156.
8) Thomas Højrup: Fra erindring til erfaring i Danmarks kulturarv og kulturmiljø. I: Nic. Carlberg & Søren Møller Christensen (red.): *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*. Etnologiske Studier bd. 9. København 2003, s. 131-172.
9) Kim Furdal (red.): En apotekers politiske bekendelser. A.H.H. Worsaaes erindringer 1851-1865 II. I: *Historier fra Bybakken* 2008, s. 52-53.
10) Martin Heidegger: *Væren og tid*. Århus 2007 (opr. tysk udg. 1927), s. 126-127.
11) Martin Heidegger: *Væren og tid*. Århus 2007 (opr. tysk udg. 1927), s. 130.
12) Den svenske etnolog Börje Hanssen er inde på disse problemer, hvor han forsøger at forklare og løse problemerne med at beskrive historiske forandringer. Börje Hanssen: Methodological Remarks on Sociological History. I: *Acta Sociologica* 12, 1960, nr. 4, s. 224-231. Se også Börje Hanssen: Fields of Social Activity and their Dynamics I: *Transactions of the Westermarck Society*, bd. II. København 1953, s. 99-133.
13) Søren Vinterberg: Engang uden for tiden i Det Vilde Vesten. I: *Politiken* 18. marts 2010.
14) Martin Heidegger: *Væren og tid*. Århus 2007, s. 130.
15) Mikkel Leth Jespersen: Hertug hans den Ældre og drabet på kroværten i Nortoft. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2010, s. 4-12.
16) Edward S. Casey: Body, Self and Landscape: I: Paul C. Adams m.fl. (red.): *Textures of Place. Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis/London 2001, s. 407.
17) Edward S. Casey: Body, Self and Landscape: I: Paul C. Adams m.fl. (red.): *Textures of Place. Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis/London 2001, s. 415.
18) Ilya Prigogine og Isabelle Stengers: *Den nye pagt mellem mennesket og universet*. København 1985, s. 20ff.
19) Zygmunt Bauman: *Flydende modernitet*. København 2006 (opr. eng. udg. 2000), s. 153.
20) Zygmunt Bauman: *Flydende modernitet*. København 2006 (opr. eng. udg. 2000), s. 155.
21) Wilbur Zelinsky: The World and its identity crisis. I: Paul C. Adams m.fl. (red.): *Textures of Places. Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis og London 2001, s. 130.
22) Begrebet mennesket er en empirisk størrelse som her af hensyn til forståelsen anvendes i stedet for heideggerske begreber som »Væren« og »tilstedeværen«.
23) Martin Heidegger: *Sprog og hjemstavn*. 2008, s. 56.
24) Zygmunt Bauman: *Fælleskab*. København 2003 (opg. eng. udg. 2001), s. 111.
25) Michel Foucault: Of other spaces. I: Nicholas Mirzoeff (red.): *The visual Culture Reader*. London 2002, s. 229-236.
26) Casey S. Casey: *Getting back into place*. Bloomington 1992, s. 3-9.
27) Inge Adriansen: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*. København 2003.
28) Ina-Maria Greverus: *Auf der Suche nach Heimat*. München 1979, s. 16.
29) Ina-Maria Greverus: *Auf der Suche nach Heimat*. München 1979, s. 62ff.
30) *Ordbog over det Danske Sprog* bd. 8. København 1926, sp. 225. Henr. Christensen og Holger Clemmensen: *Hjemstavnslære. En billed- og kortbog til brug for den første mundtlige geografiundervisning*. Kbh. 1905 (genudg. 1921 med afsnit om Sønderjylland). ODS skriver fejlagtigt 1906.
31) Ina-Maria Greverus: *Auf der Suche nach Heimat*. München 1979, s. 65.
32) Malpas, J.E.: *Place and Experience. A Philosophical*

Topography. Cambridge 1999, s. 5.

33) Charles Baudelaire: *Syndens blomster* Ved Sigurd Swane. 2. udg. Kbh. 1979, s. 179f.

34) Svetlana Boym: *The Future of Nostalgia*. New York 2001, s. 3. Jean Starobinski: The Idea of Nostalgia. I: *Diogenes* 1966, s. 85.

35) Svetlana Boym: *The Future of Nostalgia*. New York 2001, s. 4.

36) En afgørende forskel er dog, at mens stedet som nation er et forestillet fællesskab, er hjemstavnen et kropsligt erfaret sted. Jeg har mere udførligt skrevet om denne forskel i manuskriptet »Lokalhistorie mellem hjemstavnshistorie og lokalhistorie« (arbejdstitel).

37) Johs. Nørregaard Frandsen: Minder gør ikke sagen klar. I: Johs. Nørregaard Frandsen og Anders Thyrring Andersen (red.): *Tre jyske tenorer. Om Johannes V. Jensens, Jeppe Aakjærs og Thøger Larsens lyrik*. Odense 2008, s. 141f.

38) Svetlana Boym: *The Future of Nostalgia*. New York 2001, s. 15.

39) Martin Heidegger: *Hvad er metafysik?* Frederiksberg 1994 (opr. tysk 1929), s. 72.

40) Egon Clausen: *Fodrejse ad tilgroede spor*. København 2010, s. 32f.

LITTERATUR

Boym, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. New York 2001.

Casey, Edward: *Getting back into Place. Toward a Renewed Understanding of the Place-World*. Bloomington 1992.

Casey, Edward S.: How to Get from space to place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena. I: Steven Feld og Keith H. Basso (red.): *Senses of Place*. Santa Fe og New Mexico 1996, s. 13-52.

Casey, Edward S.: *The Fate of Place. A Philosophical History*. Berkeley, Los Angeles og London 1997.

Casey, Edward S.: Body, self, and landscape. A Geophilosophical inquiry into the Place-World. I: Adams, Paul C. m.fl. (red.): *Textures of Place. Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis og London 2001, s. 403-425.

Chatwin, Bruce: *Det sorte bjerg*. København 1990 (opr. eng. 1982).

Chatwin, Bruce: *Drømmespor*. København 1988 (opr. eng. 1987).

Christiansen, Lars: *Metafysikkens historie*. Kbh. 2003.

Clausen, Egon: *Fodrejse ad tilgroede spor*. København 2010.

Furdal, Kim: I Hugo Matthiessens spor. I: *Sønderjyske Årbøger* 1991, s. 5-22.

Furdal, Kim: Kunstveje og jernbanefeber – to nationale anlægsprojekter I Sønderjylland. I: *Årsskrift for Cathrinesminde Teglværksmuseum* XVIII, 2005, s. 38-51.

Furdal, Kim: Hjemstavnens genkomst I: *PLUK* november 2009, s. 13-17.

Greve, Anniken: *HER. Et bidrag til stedets filosofi*. Tromsø 1998. (upubliceret afhandling for Dr. Art.-graden).

Greverus, Ina-Maria: *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Frankfurt am Main 1972.

Greverus, Ina-Maria: *Auf der Suche nach Heimat*. München 1979.

Hartley, L.P.: *The Go-Between*. New York 2002, (opr. 1953).

Havel, Václav: Til forsvar for hjemstavnen I: *Weekendavisen* 23. maj 1997.

Heidegger, Martin: *Hvad er metafysik*. Frederiksberg 1974.

Heidegger, Martin: *Væren og tid*. Århus 2007 (opr. tysk 1928).

Heidegger, Martin: *Sprog og hjemstavn*. 2008 (opr. tysk udg. 1957).

Heidegger, Martin: *Poetry, Language, Thought*. New York 1971.

Hornbek, Birgitte: Frihed og nostalgi. I: Ole Høiris og Thomas Ledet (red.): *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historien og kunst*. Århus 2009, s. 551-568.

Løgstrup, K.E.: *Skabelse og tilintetgørelse*. København 3. udg. 2008 (opr. udg. 1978).

Malpas, J.E.: *Place and Experience. A Philosophical Topography*. Cambridge 1999.

Merleau-Ponty, Maurice: *Kroppens fænomenologi*. Frederiksberg 2006.

Nicolaisen, Rune Fritz: *At være undervejs – Introduktion til Heideggers filosofi*. Århus 2007.

Nørregaard Frandsen, Johs.: Minder gør ikke sagen klar. I: Johs. Nørregaard Frandsen og Anders Thyrring Andersen (red.): *Tre jyske tenorer. Om Johannes V. Jensens, Jeppe Aakjærs og Thøger Larsens lyrik*. Odense 2008.

Proust, Marcel: *På sporet af den tabte tid*. København 2006-.

Starobinski, Jean: The Idea of Nostalgia. I: *Diogenes. A Quarterly publication of the International Council for Philosophy and Humanistic Studies* 54, 1966, s. 80-103.

Vinterberg, Søren: Engang uden for tiden i Det Vilde Vesten. I: *Politiken* 18. marts 2010.

Wittendorff, Alex: *Kongevej og Alvej*. København 1973.

Om forfatterne

Inge Adriansen

f. 1944, ph.d. i folkloristik, museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Har skrevet bøger om nationale og regionale identiteter og symboler, erindringssteder, kulturarv samt sønderjysk historie og kultur.

Peter Dragsbo

f. 1948, mag.art. i europæisk etnologi, overinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Har især skrevet bøger og artikler om byhistorie, byggeskik og arkitektur, men også om landskaber og landbrugsbygninger, industri og boligkultur m.m.

Kim Furdal

f. 1959, cand.mag. i historie og etnologi, museumsinspektør ved Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie. Ansvarshavende redaktør af Sønderjysk Månedsskrift siden 1994. Har især skrevet bøger og artikler om bl.a. byhistorie, administrationshistorie, sønderjysk lokalhistorie og lokalhistoriens kulturhistorie.

Thomas Højrup

f. 1953, mag. art. i europæisk etnologi, dr.phil. og professor i etnologi ved Københavns Universitet, Saxo-instituttet. Redaktør af bogserien Stats- og livsformer og medredaktør af Etnologiske studier, begge på Museum Tusculanums Forlag. Medstifter af kystkulturcenteret Han Herred Havbåde, havbaade.dk og forskningsnetværket lifemode.dk

Caspar Jørgensen

f. 1956, cand.mag. i historie og kunsthistorie Københavns Universitet, specialkonsulent i Kulturarvsstyrelsen, har skrevet Vestervold Falder, bd. 9 København, før og nu og aldrig (1990), samt artikler om industri-, by- og bebyggelseshistorie set i forhold til økonomisk og social historie. Har bl.a. sammen med Morten Petersen redigeret Industry and Rationalization (2006) og Den Jyske Historiker nr. 121-122, om industrimiljøer (2009) samt bidraget til Industri and Modernism (2007).

Gunnar Skirbekk

f. 1937, dr.philos. i filosofi, professor emeritus ved Filosofisk Institutt og Senter for vitskapsteori ved Universitetet i Bergen. Har skrevet bøger og artikler om fagfilosofiske og videnskabsteoretiske spørgsmål, inklusive kulturel og intellektuel modernisering, men også essays om eksistentielle og praktiske spørgsmål.

Flemming Sørensen

f. 1954, cand.arch. i restaurering, leder af Museum Sønderjyllands Bygningskontor.

Torben A. Vestergaard

f. 1951, mag.art. i etnografi, museumsinspektør ved Museum Søndejylland – Cathrinesminde Teglværk. Har været lektor på Aarhus Universitet, museumsinspektør ved Dansk Fiskerimuseum og skrevet bøger og artikler om erhvervskultur, identitet og social organisation.

Publikationer fra medarbejdere og afdelinger i Museum Sønderjylland 2009

Adriansen, Inge & Peter Dragsbo: *Lokal-, regional- og rigshistorie gennem 100 år.* Historisk Samfund for Als og Sundeved & Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot 2009, 192 s.

Adriansen, Inge: Skamlingsbanke und Knivsberg – von nationalen Vorposten zur historischen Erinnerungsorte. I: *Nordelbingen* 2009, s. 279-294.

Adriansen, Inge (sa.m. Karen-Margrethe Pedersen): Gränser i Nordens gränsland. I: Torsten Hallberg (red.): *Det dansk-tyska gränsområdet.* Stockholm 2009, s. 152-167.

Adriansen, Inge: Språk och identitet i gränsområdet. I: Torsten Hallberg (red.): *Det dansk-tyska gränsområdet.* Stockholm 2009, s. 10-19.

Adriansen, Inge (sa.m. Bodil Møller Knudsen): Arkæolog med hang til historiske fester – Bi Skaarup. I: Jes Fabricius Møller (red.): *Historiens ildsjæle.* København 2009, s. 103-110.

Adriansen, Inge: Jellingstenen – et budskab til Europa. I: *Grænsen* 1:2009, s. 36.

Blond, Anne: Betragtninger omkring det nordiske. I: *Til Kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, s. 9-29.

Blond, Anne: De lykkelige år. I: *Jais Nielsen 1885-1961. Maleri, keramik, udsmykning.* Bornholms Kunstmuseum, Fuglsang Kunstmuseum, Museum Sønderjylland - Kunstmuseet i Tønder 2009, s. 37-63.

Clausen, Kirsten Hessellund & Torben A. Vestergaard: *Ånden på værket. Virksomhedskultur på Jes Christiansens sønderjyske højspændingsværk.* Cathrinesminde Teglværk & Cathrinesmindes Venner 2009.

Clausen, Kirsten H.: De lokalhistoriske årbøger 2008. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 203-208.

Clausen, Kirsten H.: Tordenguden Thor og den tæmmede elektricitet. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 336.

Dam-Jensen, Elsemarie: Klitter på højde med huse... Om pastor Jacobsens sommerhuskoloni Lakolk. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 123-129.

Dam-Jensen, Elsemarie: Så syng da, Danmark...Sangbogshistorie i Sønderjylland fra Den blaa Sangbog til i dag. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 175-182.

Dam-Jensen, Elsemarie: *Zu Gottes Ehre und Ihrem heylsamen Brauch... - Tøndersølv i Ribe Stift.* Tønder 2009.

Dragsbo, Peter: "Nieder mit Italien, hoch Mögeltondern". Nordschleswig im Brennpunkt zwischen schleswig-holsteinischer Regionalarchitektur und dänischer Nationalarchitektur 1900-1920. I: *Nordelbingen* 2009, s. 255-278.

Dragsbo, Peter: Huset som genstand i 100 år. I: *Den Gamle By* 2009, s. 22-28.

Dragsbo, Peter: Idstedt und Düppel im kollektiven Geschichtsbewusstsein. I: *Grenzfriedenshefte* 1:2009, s. 3-12.

Dragsbo, Peter: Inge Adriansen. I: Jes Fabricius Møller (red.): *Historiens ildsjæle.* København 2009, s. 7-14.

Dragsbo, Peter: Ost und West – damals und heute. Ein historischer Blick auf die dänische Küche. I: Manfred Blom u.a. (Hrsg.): *Tatort Küche. Kunst, Kulturvermittlung, Museum. Die Küche als Lebens- und Erfahrungsort.* Flensborg 2009, s. 79-90.

Eisenschmidt, Silke: Die wikingerzeitlichen Gräber von Haithabu. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3-8.3. Haderslev 2009, s.163-174.

Essenbæk, Merete: Hvad huskede vi? - hvad glemte vi? - huskebilleder fra Hamburg tur/retur 25.-27. november 2008. *MID – magasinet* 20, marts 2009, s. 36-39.

Ellekilde, Mie: Årets gang på Oldemorstoft – Museum Sønderjylland. I: *Historisk Årbog for Bov og Holbøl Sogne*, årg. 32, 2009, s. 75-79.

Ethelberg, Per: Phosphatanalyse bei Häusern und Höfen der jüngeren römischen und älteren germanischen Eisenzeit in Sønderjylland. I: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* Band *32*, Oldenburg 2009, s. 57-65.

Ethelberg, Per: Frühe Königreiche. Machtkonzentrationen in Südskandinavien im 1. - 4. Jahrhundert n.Chr. I: *Ausstellungskatalog: Varusschlacht Bramsche 2009, s. 170-183.*

Ethelberg, Per: Motorvejen Kliplev – Sønderborg Forundersøgelse – metode og resultater. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3-8.3. Haderslev 2009, s. 9-17.

Ethelberg, Per (sa.m. L. Boye & U. Lund Hansen): Introduktion. Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. I: L. Boye & U. Lund Hansen(ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* bd. II, Kroppedal 2009, s. 9-13.

Ethelberg, Per 2009: Die fibeln. Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. I: L. Boye & U. Lund Hansen(ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* bd. II, Kroppedal 2009, s. 15-36.

Ethelberg, Per 2009: Goldringe. Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. I: L. Boye & U. Lund Hansen (ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* bd. II, Kroppedal 2009, s.145-152.

Ethelberg, Per 2009: Die Kämme. Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. I: L. Boye & U. Lund Hansen (ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* bd. II, Kroppedal 2009, s. 153-166.

Ethelberg, Per (sa.m. L. Boye & U. Lund Hansen): Conclusion: Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. I: L. Boye & U. Lund Hansen (ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* bd. II, Kroppedal 2009, s. 255-262.

Ethelberg, Per (sammen med L. Boye & U. Lund Hansen) 2009: Dansk konklusion. Wealth and Prestige – An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Zealand, Denmark. L. Boye & U. Lund Hansen (ed.): *Studier i Astronomi, nyere tid & arkæologi* Bd. II, Kroppedal 2009, s. 403-408.

Furdal, Kim: Kommuneveje i en brydningstid. Vejstrukturer i Haderslev amt 1920-1953. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2008, s. 100-108.

Furdal, Kim: Den store vejplan. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 120.

Furdal, Kim: Boliger for menigmand – boligbyggeri i Aabenraa 1921-1960. I: *Historier fra Bybakken*. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2009, s. 39-77.

Hirsch, Klaus 2009: Gammeltoft. Eine siedlung der jüngeren germanischen Eisenzeit und der Wikingerzeit im Kirchspiel Bov, Sønderjylland. I: *Archäeologie in Schleswig/ Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3-8.3. Haderslev 2009. s.127-134.

Holck, Tom & D.C. Waldorf: That dagger from Hindsgavl. I: *CHIPS the Flintknapper's Publication* Vol. 21. nr. 4. *2009.* s. 5-15.

Jul, Ole: *Der er noget råddent i Hollywood.* Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev. Særtryk 2009, 8 s.

Jul, Ole: Folkeånd og æstetik. Om Kunstnergaven til Sønderjylland. I: *Til Kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, s. 121-129.

Jul, Ole: *Pastorale. Om maleren Jens Søndergaard.* Kunstmuseet i Tønder 2009.

Kampe, Katrine: City Life ved billedkunstneren Rasmus Bjørn. I: Katrine Kampe (red.): *City Life Rasmus Bjørn.* Aabenraa 2009, s. 9-37.

Kampe, Katrine: Om Jes Jacobsen – en sønderjysk maler fra Museum Sønderjyllands kunstsamling. I: *Til kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, s. 91-101.

Krogh, Anna: Rules of the Game. I: Katrine Kampe (red.): *City Life Rasmus Bjørn.* Aabenraa 2009, s. 40-51.

Lauridsen, Inger: *De sønderjyske frimenigheder og deres kirker.* Sønderjyllands Kulturmiljøer nr. 13, 2009, 24 s.

Lauridsen, Inger: Vestergade 9 (Digegrevens hus) i Tønder og dets bygherre, Carsten Richtsen. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 43-51.

Lauridsen, Inger: Hvornår skal vi sy – Om håndarbejdsundervisningen i folkeskolen siden midten af 1900-tallet. I: *Skals Håndarbejdsskole 1959-2009.* Skals 2009, s. 43-50.

Lauridsen, Inger: Glæden ved Vongshøj. I: Johannes Riis (red.): *Glæden ved at gå her mens man går her.* København 2010, s. 88-89.

Lütjens, Ingo: "Klosterbakken B" – Ein Reihendorf aus der römischen Kaiserzeit. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3-8.3. Haderslev 2009, s. 105-119.

Lützau Pedersen, Signe: Stenderup anno 1300. I: *Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved* 2009. s. 7-13.

Madsen, Orla: Hedegård – et "fyrstesæde" ved Skjern Å. I: *Tollundmandens verden. Kontinentale kontakter i tidlig jernalder.*

Silkeborg 2009. s. 117-131.
Matzen, Stefanie Robl: Aabenraa Toldbod: Winstrup, Vestindien og Wilhelm Lund. I: *Historier fra bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening* 2009, s. 15-20.
Mogensen, Ove: Det grafiske værk. I: *Wilhelm Freddie. Det grafiske værk.* Museum Sønderjylland Kunstmuseet i Tønder 2009, s. 31-33.
Mogensen, Ove: Surrealisme på Kunstmuseet i Tønder. I: *Til Kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, s. 63-79.
Nielsen, Henning: Gård og voldsted på Als. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3-8.3. Haderslev 2009, s. 209-224.
Olsen, Karen: It´s not the destination, it´s how you get there. I: Katrine Kampe (red.): *City Life Rasmus Bjørn.* Aabenraa 2009, s. 63-73.
Prangsgaard, Kirsten: Et fiskegærde fra senneolitikum i Slivsø. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3 -8.3. Haderslev 2009. s. 31-38.
Rejnholt Kristensen, Tenna et al.: Arbejdsmænd på videnskabeligt arbejde? I: *Arkæologisk Forum* nr. 21, 2009, s. 33-35.
Rejnholt Kristensen, Tenna et al.: Lokalarkiverne og museerne – et lavtlønsområde. Leder. I: *Magisterbladet* 18/09, s. 38-39.
Sonne, Bente: Eksperimenter med kunstformidling. I: *Til kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, s. 131-145.
Sørensen, Anne Birgitte: En yngre romertids jordfæstegrav fra Østergård med usædvanligt udstyr. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7.3 -8.3. Haderslev 2009. s.121-126.
Sørensen, Mette og Signe Lützau Pedersen: Ikke en hr. hvem som helst – Et diskussionsoplæg vedrørende brugen af arbejdsmænd på arkæologiske udgravninger. I: *Arkæologisk Forum* nr. 21, 2009, s. 30-32.
Sørensen, Mette: Et glimt af en gård fra tiden omkring grundlæggelsen af hertugdømmet Augustenborg. I: *Archäeologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12/2008.* Symposium Jarplund 7/3 -8/3. Haderslev 2009, s. 235-238.
Vestergaard, Torben: Jes Christiansen og Sønderjyllands højspændingsværk. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 309-318.

Redaktionsarbejde:

Adriansen Inge: *Til kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, 157 s.
Adriansen Inge: *Sønderjylland A-Å.*
Adriansen Inge: Billedredaktionen for *Sønderjyllands Historie* bd. 2, Aabenraa 2009, 520 s.
Blond, Anne: *Til Kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland,* 2009, 157 s.
Blond, Anne (s.m. Ove Mogensen og og Anne Højer Petersen): *Jais Nielsen 1885-1961. Maleri, keramik, udsmykning.* Bornholms Kunstmuseum, Fuglsang Kunstmuseum, Museum Sønderjylland Kunstmuseet i Tønder, 2009, 294 s.
Clausen, Kirsten H.: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, 336 s.

Dam-Jensen, Elsemarie: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, 336 s.
Dam-Jensen, Elsemarie: Billedredaktionen for *Sønderjyllands Historie* bd. 2, Aabenraa 2009, 520 s.
Dam-Jensen, Elsemarie: *Sønderjylland A – Å.*
Furdal, Kim: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, 336 s.
Furdal, Kim: *Historier fra Bybakken* 2009, 77 s.
Furdal, Kim: *Til kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009, 157 s.
Furdal, Kim: Horst Hoop: Egentlig var vi privilegerede. Lærerliv i Vollerwieck 1959-1999. I: *Sønderjyske Årbøger* 2009, s. 177-202.
Madsen, Lennart: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, 336 s.
Matthes, Lilian: *Archäologie in Schleswig/ Arkæologi i Slesvig 12, 2008.* Symposium Jaruplund 2008. Neumünster 2009, 240 s.
Mogensen, Ove (s.m. Ove Mogensen og Anne Højer Petersen): *Jais Nielsen 1885-1961. Maleri, keramik, udsmykning.* Bornholms Kunstmuseum, Fuglsang Kunstmuseum, Museum Sønderjylland Kunstmuseet i Tønder 2009, 294 s.
Mogensen, Ove: *Det grafiske værk.* I: *Wilhelm Freddie. Det grafiske værk.* Museum Sønderjylland Kunstmuseet i Tønder 2009.
Mørk, Hans-Ole: *De sønderjyske frimenigheder og deres kirke. Sønderjyllands Kulturmiljøer* nr. 13, 2009, 24 s.
Mørk, Hans-Ole: *Sønderjyske Årbøger* 2009, 368 s.
Nissen, Mette: *Archäologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig 12, 2008.* Symposium Jaruplund 2008. Neumünster 2009, 240 s.
Sørensen, Anne Birgitte 2009: *Til kunsten. Årbog for Museum Sønderjylland* 2009. 157 s.

Boganmeldelser

Dam-Jensen, Elsemarie; Thomas Steensen m.fl.: Wisby-Danisco 100 Jahre Industriegeschichte. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 74-75.
Dam-Jensen, Elsemarie; Soll, Mirko: Verrechtlichte Musik: Die Stadmusikanten der Herzogtümer Schleswig und Holstein. Eine Untersuchung aufgrund archivalischer Quellen". Kieler Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte nr. 5. I: *Sønderjysk Månedsskrift 2009*, s. 74.
Kim Furdal; Ingolf Haase: Møgeltønderhus gennem 100 år. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 38.
Kim Furdal; Lars N. Henningsen (red.): SSW i kommunalpolitik 1948-2008. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 75 & 78.
Kim Furdal; Buk-Swienty, Tom: Slagtebænk Dybbøl 18. april 1864. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 153.
Kim Furdal; Heinz Saxburger: Skt. Laurentius Kirke. Rinkenæs gamle Kirke. Indviet den 10. august 1158. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 194-195.
Kim Furdal; Andersen, Elly og Lars N. Henningsen: Christianslyst – fra kongedomæne til kursuscenter. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2009, s. 294.
Kim Furdal; Finn Slumstrup: Dage på Mikkelberg. En nordisk drøm i Sydslesvig. I: Sønderjysk Månedsskrift 2009, s. 294.
Inge Adriansen: Anmeldelser i *Sønderjysk Månedsskrift* og *Historie-online*

Udstillinger Museum Sønderjylland 2009

Arkæologi Haderslev

Arkæologien i landskabet og fortidsminder. Ekstern særudstilling på det Sønderjyske Dyrskue i Aabenraa 29.5 - 30.5.

Der er noget råddent i Hollywood – en udstilling om surrealisme og det surreelle. Særudstilling arrangeret af Arkæologi Haderslev, Haderslev Kunstforening og Tønder Kunstmuseum 28.6 - 4.10.

Fuglen i Julen - som mad og sange, på mærker og kort, flettet i papir og udstoppet. Særudstilling 29.11 – 3.1 2010.

Cathrinesminde

Forårsudstilling med kunstnerne Kartin Baum, Kamesh Cain & Johannes Caspersen. Særudstilling arrangeret af Broagerland Kunstforening 29.3 - 26.4.

Sømandens Verden – Egernsund og Gråsten. Særudstilling arrangeret af Maritim-historisk Forening for Egernsund & Cathrinesminde Teglværksmuseum 29.5 - 21.9.

Dea Enna, værker, Dea Enna. Særudstilling 3.10 - 31.10.

Drøhses Hus

Guldbroderi og huekoner – sjællandsk guldbroderi og dets ophavskvinder. Særudstilling 28. 3 - 30. 12 2009.

Tylsbroderi og kobbertryk - en udstilling af fotogravurearbejder på baggrund af broderier på tyl med kniplingsimitationer fra museet, udført af kobber-trykkeren Merete Hellerøe. Særudstilling 28. 3 - 30. 12.

Tønderkniplinger til hals og hoved - kniplinger fra museets egen samling. Særudstilling 28. 3 – 30. 12.

Danse, danse, dukke min – en udstilling af dele af museets samling af dukker, dukketøj og dukkevogne. Særudstilling 28. 3 – 30. 12.

Ehlers Lejtøjssamling/Bymuseet i Haderslev

Klokken er slagen… en udstilling om byens vægtere. Særudstilling 5.4 – 31.5.

Æ´Rummelpot gennem tiderne. Særudstilling arrangeret af Arkæologi Haderslev, Bymuseet og Kulturfestivalen i Haderslev 2.10 – 30.11.

Højer Mølle

Mennesker og landskab i marsken. Nyopsætning af permanent udstilling.

Områdefornyelse i Højer By. Særudstilling i samarbejde med Tønder Kommune og byfornyelseskonsulent Christel Ebsen. 1.6 – 10.9.

Jacob Michelsens Gård

Mindre udstillinger med gårdens inventar. Særudstilling 1.6 - 1.10 2009.

Oldemors Juletræ. Særudstilling 28.11 -19.12 2009.

Kulturhistorie Aabenraa

Jomfru Fanny. Særudstilling 1.6 - 1.12.

Kulturhistorie i Tønder

Drivvejen - folk og fæ langs den vestlige oksevej i Sønderjylland. Særudstilling 14. 6 2008 - 13. 4. 2009.

Mange magiske tråde - tredimensionelle unika-kniplinger af tekstilkunstneren Gry Hvidberg. Særudstilling 6. 6 – 18. 10.

I lyst og nød - om Tønder Statsseminariums historie fra 1920 til lukningen i 1989. Særudstilling 5. 12 2009 - 5.4 2010.

Kunstmuseet Brundlund Slot

Værker af C. W. Eckersberg og Jes Jessen. Særudstilling 2009.

Kunst. Særudstilling 17.1 - 31.5.

Sønderjyske kunstnere. Særudstilling 13.6 - 27.9.

City Life ved Rasmus Bjørn. Særudstilling 3.10 2009 - 3.1 2010.

Kunstmuseet Tønder

Willy Ørskov: Pneumatiske skulpturer og syntetiske billeder. Særudstilling 8.11 2008 – 22.2 2009.

Præ-modernisme. Værker fra egen samling. Særudstilling 15.3 2009 – 15.5 2010.

Jens Søndergaard: Pastorale. Særudstilling 13.6 – 27.9.

Jørgen Rømer: Håndens spor. Særudstilling 10.10 2009 – 10.1 2010.

Viera Collaro: Lyskunst. Særudstilling 10.10 2009 – 10.1 2010.

Oldemorstoft

Glasmagi – farver og fællesskab. Særudstilling 1.9 - 1.12 2009.

Skærbæk

Skærbæktæpper. Nyophængning af permanent udstilling 1.5 - 31. 10.

Jugendstil i Vestsønderjylland. Ny permanent udstilling 1.5 - 31. 10.

Den tidlige turisme på Rømø og om den lokale iværksætter fra o. 1900, pastor Jacobsen. Ny permanent udstilling 1.5 - 31.10.

Slesvigske Vognsamling

BILLEDSKÆRING - en antologi over et næsten glemt fag. Med bidrag af: Povl Kjer, Erik Karby, David Svane, Lars Ø. Laursen og Helmut Schlodder. Særudstilling 20.6 – 30.8.

Sønderborg Slot

Jette Bækgaard. Sønderborg Kunstforenings forårsudstilling 5.4 - 17.5.

Børnekulturfestival. Særudstilling arrangeret af Ferieregion Sønderborg & Sønderborg Slot 10.4 - 13.4.

Hertugerne af Slesvig og Holsten. Ny permanent udstilling om Hertugdømmerne Slesvig og Holsten og deres hertugslægter fra 1200-tallet til 1800-tallet.

Kaninen i kulturhistorien. Særudstilling 8.10 - 18.10.

46.4 Sønderjylland
Velfærdstider og kulturarv
- set fra Sønderjylland

Sygeplejehistorisk Museum
14075

Velfærdssamfundet skal på museum, men hvad skal vi bevare? Otte forskere og museumsfolk giver i bogen hver deres bud på væsentlige træk ved det danske og skandinaviske velfærdssamfund og dets kulturarv. Danfoss-termostaten er et symbol på "21 grader kulturen" og elektrificeringen af hjemmet, som er forbundet med udviklingen af velfærdssamfundet.

ISBN 978-87-88376-28-9